

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl 12, Cild 12, aprel-iyun 2024
Year 12, Volume 12, April-June 2024

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

- A new algorithm of parallel information processing for manufacturing industrial
..... *Ali Hojjoj, Safwan al Salaimeh*
- Наукометрический подход к исследованию многогранного характера динамики
управленческого учета как ключевого компонента корпоративного управления
..... *Севиндж Аббасова*
- Bəzi qida məhsulları istehlakının ekonometrik qiymətləndirilməsi və
proqnozlaşdırılması *Sərdar Şabanov*
- Воздействие мировых цен на внутреннюю инфляцию и покупательную способность
населения в Организации тюркских государств *Фуад Джаббаров*
- Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması sahəsində müasir vəziyyətin təhlili
və qiymətləndirilməsi *Gülnarə Fətəliyeva*
- Ölkə üzrə iqtisadi fəal əhali sayının dəyişmə dinamikasının pensiyanın orta məbləğinə
təsirinin ekonometrik təhlili *Anar Eminov, Anar Mirzəyev*
- Korporativ sosial məsuliyyət fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi mexanizmləri (dünya
təcrübəsində) *Şəhla Qəhrəmanova*
- Aqrar istehsal amillərinin mahiyyəti, xüsusiyyəti və onların səmərəli istifadəsinə nəzəri
baxışlar *Aytac Xəlilova*
- Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşmə problemləri* *Əli Həsənov*
- Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın ümumi vəziyyəti, çətinliklər və açıq bankçılığa
keçid *Əliəkbər Abbasov*
- İdxalı əvəzləmə siyasətinin metodoloji əsasları və beynəlxalq təcrübə.....
..... *İbrahim Rəfizadə*
- The study of inflation as a global problem and the existing problems of the process of
anti-inflation *Səbuhi Abbasov*

Elmi, Resenziyalı, Rüblik

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
İl 12, Cild 12, aprel-iyun 2024

www.unec.edu.az	ISSN 2306-8426
www.academic.edu.az	
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Redaktor:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənli
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriyyəsi və dili:	Rüblik, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, UNEC Nəşriyyatı, Tel:(+994 12) 4925337
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 28.06.2024

Redaksiya heyəti

i.e.d., prof. Natiq Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
prof. Dr. Mehmet Yüce	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n., Murad Bağırzadə	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
t.e.n., dos. Sərdar Şabanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n., dos. Elman İbişov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n., dos. Fərhad Mikayılov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. Rəşad Hüseynov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. Salman Nəcəfov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. dos. Xətai Alıyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. dos. Suqra Hübətova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. dos. Aida Quliyeva	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. dos. Hafiz Hacıyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.n. dos. İlqar Seyfullayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. Nurkhodzha Akbulaev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.f.d. dos Elçin Eyvazov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Beynəlxalq Redaksiya heyəti

prof., Dr. İsmixan Bayramoğlu	İzmir İqtisadiyyat Universiteti, Türkiyə
dosent, Dr. Fəxri Həsənov	Kral Abdullah Neft Tədqiqatları və Araşdırma Mərkəzi, Səudiyyə Ərəbistanı
dosent, Dr. Elxan Riçard Sadiq-Zadə	Boxum Rur Universiteti, Almaniya
prof., Dr. İqor Mantsurov	Statistik Tədqiqatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Ukrayna
prof. Dr. Rafayıl Qasımbəyli	Əskişəhər Texniki Universiteti, Türkiyə
prof. Dr. Qorxmaz İmanov	İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, Azərbaycan
Dr. Fateh Belaid	Kral Abdullah Neft Tədqiqatları və Araşdırma Mərkəzi, Səudiyyə Ərəbistanı
Dr. Andrea Gatto	Kean Universiteti, ABŞ
dosent, Dr. Halima Begum	Utara Universiteti, Malayziya
dosent, Dr. S. M. Ferdous Azam	Malayziya İdarəetmə və Elm Universiteti, Malayziya
prof., Dr. Şərif E. Hüseynov	Liepaja Universiteti, Latviya
prof., Dr. Adil Bağirov	Avstraliya Federasiya Universiteti, Avstraliya
prof., Dr. Cem İşık	Anadolu Universiteti, Türkiyə
dosent, Dr. Uğur Korkut Pata	Osmaniye Korkut Ata Universiteti, Türkiyə
prof., Dr. Kollins Ntim	Southampton Universiteti, Böyük Britaniya
prof. Hasan Tutar	Anadolu Universiteti, Türkiyə
prof., Dr. Cemal Zehir	Yıldız Texniki Universiteti, Türkiyə
prof., Dr. Hasan Dinçer	İstanbul Medipol Universiteti, Türkiyə
Dr. Ojonugma Usman	İstanbul Ticarət Universiteti, Türkiyə-Nigeriya
dosent, Dr. Mücahit Aydın	Sakarya Universiteti, Türkiyə
dosent, Dr. Godvin Olasehinde-Villiams	İstanbul Ticarət Universiteti, Türkiyə

Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır.

Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов диссертаций.

<i>Mündəricat/Contents</i>	<i>Səh./Pp.</i>
A new algorithm of parallel information processing for manufacturing industrial <i>Ali Hojjoj, Safwan al Salaimeh</i>	8-14
Наукометрический подход к исследованию многогранного характера динамики управленческого учета как ключевого компонента корпоративного управления <i>Севиндж Аббасова</i>	15-28
Bəzi qida məhsulları istehlakının ekonometrik qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması <i>Sərdar Şabanov</i>	29-40
Воздействие мировых цен на внутреннюю инфляцию и покупательную способность населения в Организации тюркских государств <i>Фуад Джаббаров</i>	41-50
Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması sahəsində müasir vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi <i>Gülnarə Fətəliyeva</i>	51-62
Ölkə üzrə iqtisadi fəal əhali sayının dəyişmə dinamikasının pensiyanın orta məbləğinə təsirinin ekonometrik təhlili <i>Anar Eminov, Anar Mirzəyev</i>	63-73
Korporativ sosial məsuliyyət fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi mexanizmləri (dünya təcrübəsində) <i>Şəhla Qəhrəmanova</i>	74-86
Aqrar istehsal amillərinin mahiyyəti, xüsusiyyəti və onların səmərəli istifadəsinə nəzəri baxışlar <i>Aytac Xəlilova</i>	87-100
Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşmə problemləri <i>Əli Həsənov</i>	101-113
Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın ümumi vəziyyəti, çətinliklər və açıq bankçılığa keçid <i>Əliakbər Abbasov</i>	114-132
İdxalı əvəzləmə siyasətinin metodoloji əsasları və beynəlxalq təcrübə <i>İbrahim Rəfizadə</i>	133-148
The study of inflation as a global problem and the existing problems of the process of anti-inflation <i>Səbuhi Abbasov</i>	149-160

Scientific, Refereed, Quarterly
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Year 12, Volume 12, April-June 2024

www.unec.edu.az
www.academic.edu.az
ISSN 2306-8426
Publisher: Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief: prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief: prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor: associate prof., PhD., N. O. Hajiyev
Title Journal: Scientific reviews of Azerbaijan State University of Economics
Type of Journal: Periodical
Time Period and Language: Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address: AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel: (+994 12) 4927870
Printing House: AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, UNEC Publishing house, Tel: (+994 12) 4 92 53 37
Place and Date of Print: Baku, Azerbaijan Republic, 28.06.2024

Editorial Board

Prof. Dr. Natig Ahmedov	Azerbaijan State University of Economics
Prof. Dr. Mehmet Yuce	Azerbaijan State University of Economics
PhD. Murad Bagirzadeh	Azerbaijan State University of Economics
Ass. Prof. Sardar Shabanov	Azerbaijan State University of Economics
Ass. Prof. Elman Ibishov	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Farhad Mikayilov	Azerbaijan State University of Economics
PhD Rashad Huseynov	Azerbaijan State University of Economics
PhD Salman Nadjafov	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Xatai Aliyev	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Sugra Humatova	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Aida Guliyeva	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Hafiz Hajiyev	Azerbaijan State University of Economics
Ass Prof. Ilgar Seyfullayev	Azerbaijan State University of Economics
PhD Nurkhodzha Akbulaev	Azerbaijan State University of Economics
Ass. Prof. Elchin Eyvazov	Azerbaijan State University of Economics

International Editorial Board

Prof., Dr. Ismihan Bayramoglu	Izmir University of Economics, Türkiye
Assoc. prof., Dr. Fakhri Hasanov	King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Saudi Arabia
Assoc. prof., Dr. Elkhan Richard Sadik-Zada	Ruhr Universität Bochum, Germany
Prof., Dr. Igor Mantsurov	Research Institute for System Statistical Studies, Ukraine
Prof., Dr. Rafayıl Gasimbeyli	Eskisehir Technical University, Türkiye
Prof., Dr. Korkmaz İmanov	Institute of Control Systems, Azerbaijan
Dr. Fateh Belaid	King Abdullah Petroleum Studies and Research Center, Saudi Arabia
Dr. Andrea Gatto	Kean University, United States
Assoc. prof., Dr. Halima Begum	Universiti Utara Malaysia, Malaysia
Assoc. prof., Dr. S. M. Ferdous Azam	Management&Science University Malaysia, Malaysia
Prof., Dr. Sharif Guseynov	Liepaja University, Latvia
Prof., Dr. Adil Bagirov	Federation University Australia, Australia
Prof., Dr. Cem İshik	Anadolu University, Türkiye
Assoc. prof., Dr. Ugur Korkut Pata	Osmaniye Korkut Ata University, Türkiye
Prof., Dr. Collins Ntim	Southampton University, Great Britain
Prof. Hasan Tutar	Anadolu University, Türkiye
Prof., Dr. Cemal Zehir	Yildiz Technical University, Türkiye
Prof., Dr. Hasan Dincer	Istanbul Medipol University, Türkiye
Dr. Ojonugma Usman	Istanbul Ticaret University, Türkiye-Nigeria
Assoc. prof., Dr. Mucahit Aydın	Sakarya University, Türkiye
Assoc. prof., Dr. Godwin Olasehinde-Williams	Istanbul Ticaret University, Türkiye

This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.

A NEW ALGORITHM OF PARALLEL INFORMATION PROCESSING FOR MANUFACTURING INDUSTRIAL

Daxil olub: 1 mart 2024-cü il
Qəbul olunub: 12 may 2024-cü il
Received: 1 March 2024
Accepted: 12 May 2024

Ali Hojjoj¹, Prof. Safwan Al Salaimeh²
¹Ajloun National University, Jordan;
²prof., Aqaba University of Technology,
Jordan.
²ssalaimeh@aut.edu.jo

Abstract

Addition is one of basic statistical operations, and its calculation is often time critical. Therefore, is the search for faster parallel addition techniques. In this paper we present an algorithm for parallel calculation of N numbers in K steps, where K is the number of different values in the input. This is a generalized approach of the one produced in [2]. The main difference lies in utilization of different number representation.

Keywords: operations, calculation, parallel system, distributed, algorithm, index.

EMALDİCİ SƏNAYEDƏ MƏLUMATLARIN PARALEL EMALININ YENİ ALQORİTMİ

Ali Höcjoy¹, Safvan Al Salaim²
¹Ajloun Milli Universiteti, İordaniya
²Prof., Aqaba Texnologiya Universiteti, İordaniya
²ssalaim@aut.edu.jo

Xülasə

Toplama əsas statistik əməliyyatlardan biridir və onun hesablanması çox vaxt kritik vaxt tələb edir. Buna görə də, daha sürətli paralel əlavə üsulları üçün axtarış aparılır. Bu yazıda biz N ədədlərinin K addımlarında paralel hesablanması üçün alqoritm təqdim edirik, burada K giriş məlumatlarında fərqli dəyərlərin sayıdır. Bu [2]-də təklif olunan ümumiləşdirilmiş yanaşmadır. Əsas fərq - müxtəlif nömrə təmsillərinin istifadəsidir.

Açar sözlər: əməliyyatlar, hesablama, paralel sistem, paylanmış, alqoritm, indeks.

НОВЫЙ АЛГОРИТМ ПАРАЛЛЕЛЬНОЙ ОБРАБОТКИ ИНФОРМАЦИИ В ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Али Ходжджой¹, Сафван Аль Салайме²

Адждунский Национальный Университет, Иордания

²Проф, Технологический Университет Акабы, Иордания.

²ssalaimh@aut.edu.jo

Резюме

Сложение является одной из основных статистических операций, и ее расчет часто критичен по времени. Поэтому ведется поиск более быстрых методов параллельного сложения. В этой статье мы представляем алгоритм параллельного вычисления N чисел за K шагов, где K — количество различных значений во входных данных. Это обобщенный подход, предложенный в [2]. Основное отличие заключается в использовании различного представления чисел.

Ключевые слова: операции, расчет, параллельная система, распределенная, алгоритм, индекс.

Introduction

Industrial production can be defined as the production of goods using machines, tools, and labor. As this term is widely used as a support to the process of converting raw materials to finished products under the influence of mechanical, thermal, chemical or other processing. Industrial production usually focuses on creating many identical products. However, (artificial) samples can be unique or small tips. And industrial production differs from handicrafts and their production by increasing automation and computerization significantly, which leads to the abolition of the characteristics of the final product based on the qualifications of workers directly involved in production. Since there is no importance to the product - it can be sold to other manufacturers or wholesalers, or even to end consumers. Non-standard methods of industrial production may exist, for example, prefabricated structures.

Modern industrial production includes all the processes necessary to create and integrate all components of the final product. The manufacturing sector is closely related to engineering and industrial design.

Problem formulation

Addition is one of basic statistical operations, and its calculation is often time critical. Therefore, is the search for faster parallel addition techniques. The addition

of N N -bit positive integers has been performed in $O(\log N)$ time using an $N \times N \times N$ reconfigurable mesh [1,3,] and recently in $O(1)$ time on an $N \times N^2$ mesh [2]. In the latter case the fast result is achieved due to binary number representation.

In this paper we present an algorithm for parallel calculation of N numbers in K steps, where K is the number of different values in the input. This is a generalized approach of the one produced in [2]. The main difference lies in utilization of different number representation.

Number representation

The data in a parallel system may be represented in binary as well as in several other representations. Four different representations of integers I , $0 \leq i \leq N-1$ can be employed for this task:

1. The usual binary representation (BIN).
2. 1UN representation: bits b_k , $0 \leq k \leq I$ are assigned values 1, and the rest of the bits are assigned 0.
3. 2UN representation: $\sum_{k=0}^{N-1} b_k = i$. This is not a unique representation, as I , 1-signals may be arbitrarily distributed between the bits.
4. POS representation: a single bit b_i is assigned 1-signal.

The method is based on computing the carries simultaneously. For each of j bits rows, $0 \leq j \leq k-1$, the partial sum is computed as:

$$S_j = \sum_{k=0}^{N-1} x_{i,j}.$$

New algorithm

Instead of using binary representation, as in [2, 4], we employ 1 UN number representation, which enables extension of the algorithm to real values. The goal is to perform addition of the numbers to compute R partial sums where R is the number of the different values in the input. The expression of multistage spatial summation has been derived by Timchenko:

$$\sum_{i=0}^{N-i} X_i = \sum_{i=1}^k \left(N - \sum_{k=0}^{i-1} N_k (a^t - a^{t-1}) \right) \quad (1)$$

Where N_k is the number of elements in, t - is the step of algorithm, and a^t_{\min} is the minimal element extracted at stage t . Initially $a^0_{\min}=0$ and $N_0=0$. Proof of the equation (1) is provided as follows:

$$\sum_{j=1}^R \left(n - \sum_{k=0}^{j-1} n_k \right) (a^j - a^{j-1}) =$$

$$\begin{aligned}
&= (n - n_0)(a^1 - a^0) + [n - (n_0 + n_1)](a^2 - a^1) \\
&\quad + [n - (n_0 + n_1 + n_2)](a^3 - a^2) + \dots \\
&\quad + [n - (n_0 + n_1 + \dots + n_{j-1})](a^j - a^{j-1}) \\
&\quad + [n - (n_0 + n_1 + \dots + n_{R-1})](a^R - a^{R-1}) \\
&= na^0 + a^1[n - n_0 - n + (n_0 + n_1)] \\
&\quad + a^2[n - (n_0 + n_1 + \dots + n_{j-1} + n_j)] - n + (n_0 + n_1 + \dots + n_{j-1} \\
&\quad + n_j)] + \dots + a^R[n - (n_0 + n_1 + \dots + n_{R-1})] \\
&= na^0 + n_1 a^1 + n_2 a^2 + \dots + n_j a^j + \dots + n_R a^R \\
&= \sum_{j=1}^R n_j a^j = \sum_{i=1}^n a_i
\end{aligned}$$

Because $n_0=0$, $a^0=0$, and $n_1 + n_2 + \dots + n_R = n$.

Let $z_1, z_2, \dots, z_{j+1}, \dots, z_R$ denote the data sets of each step, where R is the number of steps of the algorithm. The set z_{j+1} is composed of nonzero values; each of them is calculated as the difference between the corresponding element in the set z_j and the arbitrary a^j extracted at the j -th step of the algorithm.

At the first step of the algorithm a minimal element a^1_{\min} is extracted from the initial dataset $z_1 = \{a_i\}$, where $i=1, 2, \dots, N$ and $a_i \neq 0$. This extracted element is multiplied by N , and the product represents the first constituent on the right side of the equation.

The set z_2 can be created according to this rule as $z_2 = \{a_i - a^1 \mid i = 1, 2, \dots, n - n_1\}$, where n_1 is the number of the elements a^1 . Therefore, the number of nonzero elements in z_2 is $n - n_1$. A minimal element $(a^2 - a^1)$ is extracted at the next stage. It is multiplied by the number of the elements in the set z_2 , i.e. by $(n - n_1)$. This product $(n - n_1)(a^2 - a^1)$ is the second constituent on the right side of the equation (1).

It can be shown using the mathematical induction, that the algorithm at an arbitrary j^{th} step calculates the product:

$$(n - \sum_{k=0}^{j-1} n_k)(a^j - a^{j-1})$$

This is true for steps one and two, as is shown above. Assume that the equation (1) is true for the jth step. Then it can be shown to be true for the $(j+1)^{\text{th}}$ step. The set z_{j+1} can be determined under the rule formulated above. It is assumed that

$$Z_j = \{a_i - a^{j-1} \mid i = 1, 2, \dots, (n - \sum_{k=0}^{j-1} n_k)\}.$$

An arbitrary element of the set z_j is extracted and denoted as $(a^j - a^{j-1})$. Then the set z_{j+1} can be shown as:

$$\{(a_i - a^{j-1}) - (a^i - a^{j-1})\} = \{a_i - a^j\} .$$

Where $i=1, 2, \dots, (n - \sum_{k=0}^j n_k)$.

Then an arbitrary element $(a^{j+1} - a^j)$ can be extracted from the set z_{j+1} . The produce of this element by the number of elements in z_{j+1} is $(n - \sum_{k=0}^j n_k)(a^{j+1} - a^j)$.

Therefore the equation (1) is valid for the $(j+1)^{th}$ step. The product is a $(j+1)^{th}$ constitution on the right side of (1). That is, the equation (1) holds.

The first term at the right side of the equation (1) under the sign of summation represents the number of non-zero elements at stage t . The number of non-zero elements need not be calculated – it is readily available in the 2UN representation. The left part on the right side is the difference between the minimal elements, which are extracted at the t -th and $t-1$ -th stages. The total sum of the input numbers is calculated as the sum of products computed during R stages. The process of calculation is shown in Fig. 1.

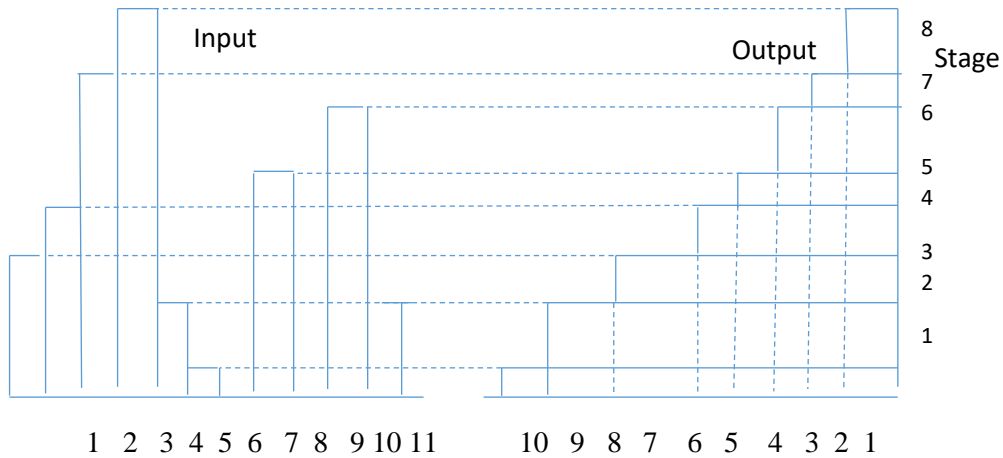

Fig.1. Parallel summation

The method is particularly useful when adding many repeating values, so that the number of stages is small. In the case of adding real numbers, rounding of them can significantly speedup the calculations.

Now the addition of the binary numbers can be shown as a partial case of the equation (1)

$$\sum_{i=0}^{N-1} X_i = \sum_{j=0}^{k-j} (\sum_{i=0}^{N-1} X_i \text{ AND } 2^j) \times 2^j \quad (2)$$

Where k the number of bits.

Equation (1) can effectively describe the process of spatial summation in nervous system [3] and parallel multioperand addition in the signal and image processing and pattern recognition [5, 6]. This parallel algorithm can be reflected onto linear systolic computer net [6].

Peculiarity of algorithm of multioperand addition is that it belongs to a class of regular iterative algorithms (RIA) [7 -15]. In this algorithm variable (sum) in each point of index space is defined by equality

$$S_{ij} = S_{i,j} + q_j \cdot f_q,$$

$$\text{where } q_j = \min \{a_{i,j-1}\}_{i=1}^n, \quad f_q = \begin{cases} 1, & \text{if } a_{ij} \geq 0 \\ 0, & \text{if } a_{ij} < 0 \end{cases}$$

Simultaneously set of operands A is formed on each jth step of algorithm as

$$A_j = \{a_{ij}\}_{i=1}^n = \{a_{i,j} - q_j\}_{j=1}^n$$

Conclusion

The approach, which considered in this paper, is oriented on application in problems of pattern recognition. The possibility exists to receive compact exposition of an image of recognized object if to apply it three-level representation (8), and then with using of the formula (1) to present it as a population of principal components. Such compact exposition of images allows deciding enough complex recognition problems of objects which are insensitive to modifications of space animation in a real time scale.

References

1. Toni Mancini, Annalisa Massini, and Enrico Tronci, Parallelization of Cycle-Based Logic Simulation, (2017).
2. Jang, H. Park, and V. K. Prasanna, "A fast Algorithm for computing a histogram on reconfigurable mesh", IEEE Trans. On Pattern Analysis and Machine Intelligence, Vol. 17, No.2. 1995.
3. Faten Hamad & Abdelsalam Alawamrah, Measuring the Performance of Parallel Information Processing in Solving Linear Equation Using Multiprocessor Supercomputer, Modern Applied Science, Vol. 12, Issue, 3, 2018.
4. Mohammad, Q., & Khattab, H, New Routing Algorithm for Hex-Cell Network, International Journal of Future Generation Communication and Networking, 8(2), 295-306. 2015.
5. Pasetto, D., & Akhriev, A, A comparative study of parallel sort algorithms. In Proceedings of the ACM international conference companion on Object oriented programming systems languages and applications companion (pp. 203-204). ACM, 2011.
6. Rajalakshmi, K, Proposed a Parallel Algorithm for Solving Large System of Simultaneous Linear Equations, 2009.

7. Scholl, S., Stumm, C., & Wehn, Hardware implementations of Gaussian elimination over GF (2) for channel decoding algorithms. In AFRICON, September, 2013.
8. Safwan Al Salaimeh, Amer Abu Zaher // Using Java Technologies in Developing Enterprise systems, Australian journal of Basic and Applied Sciences, June, 2011. Pakistan.
9. Safwan Al Salaimeh, // A new model for information logistics system Architecture, Journal of Theoretical and Applied Information Technology, June, Vol.28. No.1, 2011, Pakistan.
10. Safwan Al Salaimeh, Pushkarev A.N. Preliminary assessment for the effectiveness of the principles of logistics information management system. International Journal of Computer Science and Telecommunications, Volume 2, Issue 9, December 2011, UK.
10. Safwan Al Salaimeh, Zafer Makadmeh, Avramenko V. P. Shtangee S. V. Optimal Resource Allocation Under Bad Compatibility of Functional Limitations. International Journal of Computer Science and Technology. Vol.3, issue 1, Jan. – March 2012. India. ISI
11. Safwan Al Salaimeh, Mohammad Bani Younes, 2014// Functional Structure of Special Computerized Information System. Journal of Environmental Science, Computer Science and Engineering & Technology. December 2014-February Sec. B; Vol.4.No.1, 52-56. 2012,
12. Mohammad Bani Younes, Safwan Al Salaimeh, // The Optimal Allocation of Simulation Resource in Logistics Information Systems. International Journal of Innovative Science, Engineering & Technology, Vol. 2 Issue 2, February 2015.
14. Safwan al Salaimeh, Zeyad Al Sarairoh, Jawad Hammad Al Rawashdeh, // Design a Model of Language Identification Tool. International Journal of Information & Computation Technology. Volume 5, Number 1, pp. 11-18. 2015.
15. Khaled Batiha, Safwan Al Salaimeh, (2016)// Development sustainable algorithm optimal resource allocation in information logistics systems. International journal of computer applications (IJCA), March 2016 edition. USA.

НАУКОМЕТРИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИССЛЕДОВАНИЮ МНОГОГРАННОГО ХАРАКТЕРА ДИНАМИКИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА КАК КЛЮЧЕВОГО КОМПОНЕНТА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Daxil olub: 23 yanvar 2024-cü il
Qəbul olunub: 29 aprel 2024-cü il
Received: 23 January 2024
Accepted: 29 April 2024

Севиндж Аббасова
к. э. н, доцент, UNEC
sevinjabbasova@unec.edu.az
ORCID: 0000-0003-2447-3411

Резюме

Статья посвящена определению основных тенденций развития управленческого учета, представляющих научный и общественный интерес. Тренды динамического развития управленческого учета, выявленные посредством наукометрического подхода, на основе англоязычной литературы, способствуют формированию стратегического видения управленческого учета как важнейшего компонента корпоративного управления и средства повышения эффективности бизнеса.

Целью исследования является выявление основных траекторий развития управленческого учета как ключевого компонента корпоративного управления в современный период, на основе доказательства многогранного характера его динамики.

Для исследования динамики развития управленческого учета с 2004 года по настоящее время, характеристики его пиков и тенденций, популярности по регионам применены аналитические инструменты баз данных Scopus и Web of Science с использованием Google Trends.

Полученные результаты имеют надежную научную основу и актуальны, они доказывают многогранный характер развития управленческого учета и выявляют его основные кластеры. Они открывают также новые перспективы и возможности для потенциальных будущих исследований в области управленческого учета. Это будет полезно как для дальнейших разработок, так и в контексте практического улучшения применения управленческого учета в компаниях для роста их деловой активности.

Ключевые слова: *управление компанией, риск-менеджмент, устойчивое развитие, управленческий контроль, управленческая отчетность.*

KORPORATİV İDARƏETMƏNİN ƏSAS KOMPONENTİ OLAN İDARƏETMƏ UÇOTUNUN DİNAMİKASININ ÇOXŞAXƏLİ TƏBİƏTİNİN TƏDQIQINƏ ELMETRİK YANAŞMA

Sevinc Abbasova

Azerbaijan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),

PhD Economics, Associate Professor,

sevinj.abbasova@unec.edu.az

Xülasə

Məqalə elmi və ictimai maraq kəsb edən idarəetmə uçotunun inkişafının əsas tendensiyalarının müəyyənləşdirilməsinə həsr olunub. Tədqiqatda korporativ idarəetmənin əsas komponenti olan idarəetmə uçotunun çoxşaxəliliyinə dair sübutlar verilmiş və onun əsas klasterləri müəyyən edilmişdir. 2004-cü ildən hazırkı dövrə qədər idarəetmə uçotunun inkişaf dinamikasını, onun zirvə və meyillərinin xüsusiyyətlərini, regionlar üzrə populyarlığını öyrənmək üçün Google Trends-dən istifadə etməklə Scopus və Web of Science verilənlər bazalarının analitik vasitələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi müasir dövrdə korporativ idarəetmənin əsas komponenti olan idarəetmə uçotunun dinamikasının çoxşaxəli xüsusiyyətlərinin olduğunu sübut edərək onun əsas inkişaf trayektoriyalarını müəyyən etməkdir.

İngilisdilli ədəbiyyata əsaslanan elmetrik yanaşma ilə müəyyən edilmiş idarəetmə uçotunun dinamik inkişaf tendensiyaları korporativ idarəetmənin vacib komponenti olan və biznes fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına hədəflənən idarəetmə uçotuna dair strateji baxışın formalaşmasını şərtləndirir. Bu, həm gələcək tədqiqatlar üçün, həm də idarəetmə uçotunun şirkətlərdə tətbiqinin praktiki təkmilləşdirilməsi kontekstində faydalı olacaqdır.

Açar sözlər: şirkət menecmenti, risklərin idarə edilməsi, davamlı inkişaf, idarəetməyə nəzarət, idarəetmə hesabatı.

A SCIENTOMETRIC APPROACH TO INVESTIGATING THE MULTIFACETED NATURE OF MANAGERIAL ACCOUNTING DYNAMICS AS A KEY COMPONENT OF CORPORATE GOVERNANCE

Sevinc Abbasova

PhD Economics, Associate Professor,

Azerbaijan State Economic University (UNEC),

sevinj.abbasova@unec.edu.az

Abstract

The article is devoted to identifying the main trends in the development of management accounting that are of scientific and public interest; evidence of the versatility of management accounting as a key component of corporate governance is provided and its main clusters are identified. To study the dynamics of management accounting development from 2004 to the present, the characteristics of its peaks and trends, and popularity by region, analytical tools of the Scopus and Web of Science databases using Google Trends were used.

Trends in the dynamic development of management accounting, identified through a scientometric approach based on English-language literature, contribute to the formation of a strategic vision of management accounting as a critical component of corporate governance and a means of increasing the efficiency of business activities. This will be useful both for further research and in the context of practical improvement of its application in companies.

Keywords: *company management, risk management, sustainable development, management control, management reporting.*

Введение

На текущем этапе развития экономических отношений прибыльность и эффективность бизнеса, в первую очередь, зависят от адекватных, оптимальных и своевременных решений руководства компании, а управленческий учет способствует принятию таких решений. Рациональная организация управленческого учета способствует формированию, накоплению и использованию баз данных, включая экономические, что повышает открытость, прозрачность отчетов, привлекательность компании для главных пользователей – инвесторов, партнеров, клиентов и т. д. [17], (Şavga, 2018; Verboncu et al., 2018; Seguer & Hasna, 2022; WEF, 2022).

Внутренняя отчетность, составляемая по данным управленческого учета (управленческая отчетность) и ее анализ являются основой для выявления внутренних проблем корпоративного управления, стратегического планирования, прогнозирования и успешного развития компании. Признание и доверие пользователей, основанное на публикации отчетов и, следовательно, прозрачном представлении своего бизнеса, положительно влияет на его эффективность в будущем. Управленческий учет и раскрытие информации в представ-

ляемых компанией отчетах могут оказать интенсивное влияние на привлечение финансовых средств, человеческого и интеллектуального капитала [13], (Hazem & Sharif, 2022; Alharbi & Al-Adeem, 2022; Kaya, 2022).

Поэтому создание ценности рассматривается как следующий шаг в эволюции управленческого учета и корпоративной отчетности, способствующий улучшению корпоративного управления. Это утверждение активно поддерживается и Международным советом по интегрированной отчетности (МСИО). Раскрытие отдельных компонентов отчетности, в частности отчетности об устойчивом развитии, отчетности об экологической, социальной и управленческой (ESG) ответственности, отчетности о корпоративной ответственности (CR) и социальной ответственности, приветствуется ведущими институтами мирового сообщества и обществом в целом.

В целом, вышеизложенное определяет актуальность исследования многогранных особенностей развития управленческого учета. Целью исследования является выявление основных траекторий развития управленческого учета в современный период, на основе доказательства многогранного характера его динамики.

Обзор литературы

Исследованием управленческого учета как социальной науки занимались многие ученые. География исследований практик управленческого учета обширна: различными учеными мира описаны практики управленческого учета в австралийских и греческих компаниях, в британской продовольственной промышленности, в производственных компаниях Албании, Японии, России и др.

Kaplan R.S. (1984) проанализировал эволюционное развитие управленческого учета [15]. Covalceski M.A., Dirsmith M.W., & Samuel S. (1996) рассматривали организационные и социологические подходы к пониманию концепции управленческого учета [8]. Atkinson A. A., Balakrishnan R., Booth P., Cote Jane M., Groot T., Malmi T., Roberts H., Uliana E. & Wu A. (1997) описали исследования в области управленческого учета и его направления, такие как роль управленческого учета в поддержке принятия решений, связь между учетом и организационной структурой компании [4]. Burns J. & Scapens R.W. (2000) концептуализировали изменение управленческого учета в рамках институциональной парадигмы [6]. Также Scapens R.W. (2006) осуществил мониторинг изменений в исследованиях управленческого учета за последние 35 лет, акцентируя внимание на взаимодействии внутренних и внешних институтов, необходимости исследования роли учета в институциональных изменениях [18].

Bhimani A. (2009) рассматривал управленческий учет в контексте управления рисками и корпоративного управления [5]. Al-Hawatmeh O.M. (2020) исследовал влияние управленческого учета на качество принятия решений и конкурентоспособность компаний [2]. Hadid W. & Al-Sayed M. (2021) разработали теоретическую модель для изучения роли сетевого взаимодействия управленческого бухгалтера, организационной культуры компании и качества информационных систем [11].

Harris J. & Durden C. (2011) проанализировали 116 статей по управленческому учету, опубликованных с 2008 по 2010 год в трех ведущих журналах. Они выявили, что меньше внимания стало уделяться традиционным областям исследований в области управленческого учета, таким как управленческий учет и контроль производственных затрат, в то время как новые области, такие как SIEM - системы (Security Information and Event Management), PMS (Property Management System), в особенности IRM -системы (Information rights management), становятся более актуальными и перспективными для будущих исследований в сфере управленческого учета, так как обуславливают их практикоориентированность [12].

Gatti M. (2018) систематизируя поток исследований, который значительно увеличился за последние годы, выявил новые векторы сложного и многогранного характера исследований в области управленческого учета, нацеленных на уменьшение разрыва между теорией и практикой и изучение причин, которые обусловили такой разрыв [10]. Zyznarska-Dworczak (2018) провел библиометрический обзор научных статей в базе данных Web of Science, касающихся исследований управленческого учета в странах Центральной и Восточной Европы с 1945 по 2017 год. Автор подробно рассмотрел роль управленческого учета в социальных, этических, экологических, культурных и исторических контекстах [20]. Однако, стоит отметить, что в этом исследовании использовались другая выборка, период и мультидисциплинарные шаблоны.

Ascani et al. (2021) представили структурированный обзор литературы о роли управленческих бухгалтеров в учете и составлении отчетности по устойчивому развитию [3]. Данное исследование доказывает многогранность и более широкие тенденции в управленческом учете как ключевой составляющей управления компаний.

Hoffmann N.C. (2023) провел наукометрический анализ развития управленческого учета с 2007 года по 2021 год, в контексте исследований финан-

совых кризисов, и выявил взаимосвязь между управлением рисками и управленческим учетом. Он пришел к выводу, что исследования в области управленческого учета, связанные с моделированием его систем, использованием систем управленческого контроля для стратегического и поведенческого анализа в риск-менеджменте, в значительной степени, решают кризисную проблему в компаниях [14].

Несмотря на значительные научные результаты, полученные в исследовании формирования и развития управленческого учета во всем мире, отметим, что глобальные вызовы и достижения, развитие информационных и коммуникационных технологий требуют дальнейших исследований в данной области.

Методы

Для проведения наукометрического обзора, посвященного проблеме управленческого учета как ключевого компонента управления компанией и для демонстрации его многогранности и доминирующих тенденций, была сформирована выборка публикаций, состоящая из 10 495 статей за период с 1941 по 2022 год (3 586 статей с 1941 по 2022 год из базы данных Scopus и 6 909 статей с 1953 по 2022 год из базы данных Web of Science).

Анализ многогранности развития управленческого учета был основан на инструментах баз данных Scopus и Web of Science, для определения взаимосвязанных векторов междисциплинарных исследований в управленческом учете и изучения динамики научного интереса, включая активность публикаций, цитирование, принадлежность к странам и компаниям и т. д.

Аналитические инструменты были применены для изучения и визуализации динамики общественного интереса к вопросу управленческого учета с 2004 года по настоящее время, на основе запросов интернет-пользователей по этой и связанным темам, для характеристики его тенденций, популярности в регионах и т. д., с использованием Google Trends, для оценки текстового содержания англоязычной литературы.

Основная часть

В рамках наукометрического подхода к публикациям по вопросу управленческого учета как ключевого компонента корпоративного управления, были выполнены следующие этапы.

Для формирования и анализа выборки публикаций, индексированных в базах данных Scopus и Web of Science по запросу «управленческий учет» в

заголовке статьи, аннотации и ключевых словах было найдено 3 586 статей в базе данных Scopus за период с 1941 по 2022 год.

Результаты динамического обзора публикаций по вопросу управленческого учета, индексируемых в базе данных Scopus, показывают, что, в целом, наблюдается положительная тенденция в данном направлении. Кроме того, 30,37% всех публикаций были проиндексированы за последние 5 лет, а 52,40% - за последние 10 лет из 81 исследованных. Это указывает на стремительный рост научного интереса к изучаемым вопросам, который более, чем удвоился за последние 10 лет, и сохраняет актуальность в настоящее время.

Сравнивая динамику активности публикаций в обеих исследуемых базах данных, следует отметить, наряду с большим объемом научных публикаций, более значительный рост в базе данных Web of Science (по сравнению с базой данных Scopus). Количество проиндексированных публикаций в базе данных Web of Science Core Collection за последние 9 лет более, чем удвоилось, что подтверждает достаточную значимость этого научного направления.

Кроме того, за последние 9 лет (2013-2022 гг.) количество цитирований статей, посвященных управленческому учету, в базе данных Scopus увеличилось более, чем в 45 раз (с 120 в 2013 году до 5617 в 2022 году), что также указывает на значительный рост интереса ученых к изучению проблем управленческого учета.

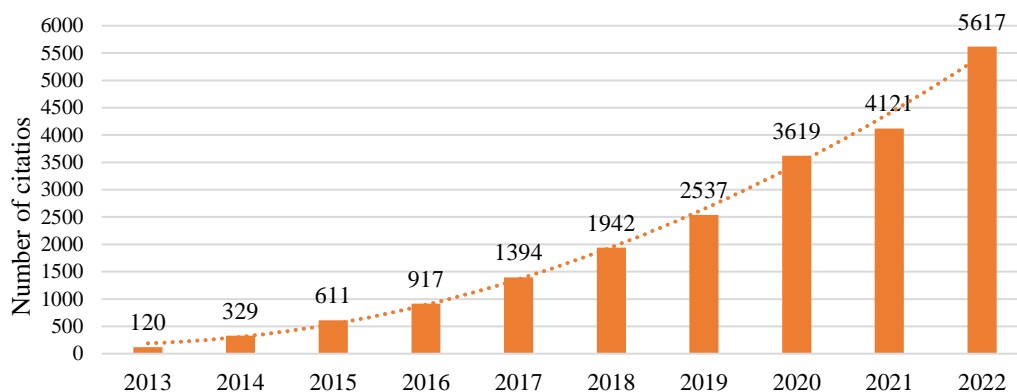

Рис. 1. Динамика цитирований по проблемам управленческого учета, индексируемых в базе данных Scopus, за 2013-2022 гг.

На рисунке 1 продемонстрирована положительная тенденция цитирования статей, посвященных управленческому учету и проиндексированных в базе данных Scopus.

По базе данных Web of Science также наблюдается положительная динамика цитирования по вопросам управленческого учета (Рисунок 2).

Как видно из рисунка 2, за последние 9 лет количество цитирований увеличилось более, чем в 3 раза, и хотя темп роста не такой интенсивный, как в базе данных Scopus, следует отметить, что абсолютные показатели цитирования в базе данных Web of Science выше, чем в базе данных Scopus.

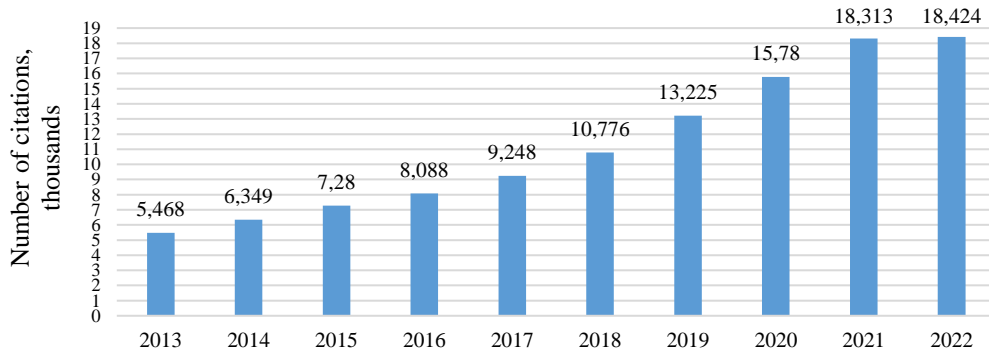

Рис. 2. Динамический анализ цитирований по проблеме управленческого учета, индексируемых в базе данных Web of Science, за 2013-2022 гг.

В результате наукометрического исследования были определены ключевые направления (сектора) многомерных исследований по управленческому учету на сегодняшний день (рисунок 3).

Рис. 3. Ключевые направления в актуальных исследованиях по вопросу управленческого учета

Эти исследовательские сектора коррелируют с современными тенденциями и направлениями будущих исследований в области управленческого учета, связанными, например, с информационными и коммуникационными технологиями, инновациями, устойчивым развитием, поведенческими аспектами и т. д.

Сектор управленческого учета в корпоративном управлении включает такие темы исследований, как управление, принятие решений, управленческий

контроль, управление результатами и их измерение, планирование, финансовый менеджмент, кост-менеджмент.

Сектор корпоративного управления и корпоративной ответственности охватывает вопросы корпоративного управления, корпоративной социальной ответственности, финансовой отчетности, инвестиций, управления рисками, оценки рисков, менеджмент-контроль.

Сектор устойчивого развития и управления цепочками поставок связан с устойчивым развитием, окружающей средой, управлением экономическими и социальными эффектами, управлением цепочками поставок, прибыльностью, производством, маркетингом, коммерцией и продажами.

Сектор информационного управления включает в себя исследования в области информационных технологий, информационных систем, управления информацией, интеллектуального капитала, учета информации, управленческих решений, эффективности управления проектами.

Сектор эффективности экономики производства и конкуренции охватывает вопросы эффективности бизнеса, управление ресурсами, производительности, конкуренции, инноваций, инвестиций, стратегического планирования.

Сектор образования в управленческом учете связана с образованием в области учета и контроля, анализа, аудита, организационными аспектами и управлением, распределением ресурсов.

Следует отметить, что если первый сектор включает в себя как область управленческого учета, так и общее управление компанией, то другие секторы, в своем большинстве, отражают цели, задачи, потенциальные эффекты и риски корпоративного управления.

Что касается географического анализа научного интереса к управленческому учету, из 172 стран исследовательской выборки (в базе данных Scopus) лидерами в исследованиях по управленческому учету являются Соединенные Штаты Америки (1216), Великобритания (367), Австралия (199), Италия (166), Канада (156), Германия (132), Китай (129) и т. д. В таблице 1 представлены топ-16 университетов, с публикациями по исследуемой теме в базе данных Scopus.

В таблице 2 представлены топ-15 университетов с публикациями по исследуемой теме в базе данных Web of Science.

Таблица 1. Количество публикаций, индексируемых в базе данных Scopus в ведущих мировых университетах по исследованиям, посвященным управленческому учету за 1941-2022 гг.

Название университета	Количество публикаций
-----------------------	-----------------------

1	The University of Manchester	29
2	University of Illinois Urbana-Champaign	25
3	University of Pennsylvania	25
4	New York University	25
5	Stanford University	21
6	University of California, Berkeley	21
7	University of Michigan, Ann Arbor	21
8	London School of Economics and Political Science	19
9	University of Technology Sydney	18
10	Michigan State University	18
11	University of Джорджия	18
12	The Hong Kong Polytechnic University	17
13	Nanyang Technological University	16
14	University of Houston	16
15	Wharton School of the University of Pennsylvania	17
16	Griffith University	17

Таблица 2. Количество публикаций, индексируемых в базе данных Web of Science в ведущих мировых университетах по исследованиям, посвященным управленческому учету за 1941-2022 гг.

	Название университета	Количество публикаций
1	Университет Флориды	79
2	Техасский Университет	77
3	Лондонский Университет	102
4	Бухарестский Университет (Экономич. факультет)	42
5	Университет Пенсильвании	48
6	Калифорнийский Университет	80
7	Университет Джорджия	70
8	Манчестерский Университет	42
9	Иллинойский Университет	46
10	Гарвардский Университет	43
11	Мичиганский Университет	41
12	Висконсинский Университет	43
13	Хьюстонский Университет	16
14	Варгонская Школа Университета Пенсильвании	17
15	Гриффитский Университет	17

Как видно из приведенных выше таблиц, результаты для библиометрических баз данных Scopus и Web of Science значительно различаются. Некоторые причины могут быть связаны с бесплатным доступом к библиометрическим базам данных, разницей в стоимости публикаций, в зависимости от базы данных и квартиля, и другими факторами.

Полученные результаты показывают, что с 2004 по 2022 годы динамика изменения общественного интереса к вопросам управленческого учета, управленческого учета и корпоративного управления, в целом, схожа. С 2022 года динамика изменения научного интереса к вопросам управленческого учета в контексте корпоративного управления (управления компанией) возросла, в то время как динамика изменения интереса к вопросам управленческого учета несколько снизилась.

На сегодняшний день наибольший уровень интереса к управленческому учету из указанных выше областей наблюдается в таких странах, как Иордания, Бангладеш, Пакистан, Таиланд, Египет, США, Корея, Турция, Канада, Россия, Вьетнам. Общая карта популярности показана на рисунке 3.

Рисунок 3. Карта общественного интереса к управленческому учету на основе инструментов Google Trends (чем популярнее тема, тем насыщеннее цвет, и наоборот)

Самые популярные темы, касающиеся управленческого учета, включают учет затрат, принятие решений на основе управленческого учета, управленческую отчетность, управленческую экономику и др.

На основе наукометрического изучения и установленных связей между управленческим учетом и управлением компанией, а также другими современными исследовательскими областями, подтверждается значимость компоненты управленческого учета в системе корпоративного управления, его многомерность, в контексте ключевых междисциплинарных векторов развития. Следовательно, на современном этапе целесообразно более детально исследовать дальнейшее развитие управленческого учета как ключевого компонента корпоративного управления.

На основе аналитических инструментов Google Trends, применяемых для изучения динамики интереса научной общественности к вопросам управленческого учета с 2004 года по настоящее время, было выявлено, что характерные резкие пики в изменении общественного интереса к управленческому

учету не наблюдались ни во время финансового кризиса, ни во время пандемии COVID-19, ни в условиях других глобальных вызовов. В целом, это свидетельствует о стойкости и актуальности данного направления исследований, в условиях изменяющейся внешней среды и, соответственно, о постоянном и долгосрочном интересе к вышеназванной проблеме.

Таким образом, в результате исследования были охарактеризованы основные тенденции в управленческом учете, на основе наукометрического исследования и аналитики, с учетом многогранности управленческого учета как ключевой составляющей корпоративного управления.

В статье имеют место некоторые ограничения при формировании выборки научных публикаций, индексируемых базами данных Scopus и Web of Science. Возможны различные комбинации ключевых слов - поисковых запросов, в зависимости от синонимичного использования определенных категорий. Поэтому в дальнейших исследованиях есть возможность расширить выборку исследований. Временные рамки исследования обусловлены доступностью индексируемых статей по исследуемой научной проблеме в той или иной научной базе данных, а также особенностью функционирования аналитических инструментов. Поэтому в будущем этот временной период также может быть увеличен.

Выводы

Данное исследование подтвердило быстрый рост научного интереса, важность и актуальность управленческого учета.

Была успешно продемонстрирована многогранность управленческого учета в качестве ключевого компонента управления компанией, и выделены его основные тенденции. Результаты показали положительную тенденцию в публикационной активности в области управленческого учета в Scopus, особенно значительное увеличение числа публикаций за последние десятилетия в базе данных Web of Science.

Динамика цитирования также указала на положительную динамику, с существенным увеличением числа цитирований за последние десять лет, как в базе данных Scopus, так и в Web of Science.

Лидерами в исследованиях по управленческому учету были выявлены Соединенные Штаты Америки, Великобритания, Австралия, Италия, Канада, Германия, Китай и др. Результаты для Scopus и WoS по топ-университетам в публикациях, связанных с управленческим учетом, значительно различаются.

Основные направления в актуальных журналах по вопросам управленческого учета охватывают широкий спектр областей, включая образование в области управленческого учета, взаимосвязь между управленческим учетом и управлением рисками, устойчивым развитием, поведенческими аспектами, информационно-коммуникационные технологии, и т. д.

Полученные результаты имеют надежную научную основу и актуальны. Они открывают новые перспективы и возможности для потенциальных будущих исследований в области управленческого учета. Основные тенденции управленческого учета, выявленные на основе наукометрического подхода, способствуют формированию стратегического видения управленческого учета как ключевого компонента корпоративного управления, способствующего росту деловой активности. Это будет полезным как для последующих теоретических исследований, так и для совершенствования практического его применения в компаниях.

Литература

1. Alharbi, A. M. and Al-Adeem, K. R. (2022). A Defense on Accounting Discretion: An Empirical Inquiry based on Users' Awareness. *Financial Markets, Institutions and Risks*, 6(3), 26-39. [https://doi.org/10.21272/fmir.6\(3\).26-39.2022](https://doi.org/10.21272/fmir.6(3).26-39.2022)
2. Al-Hawatmeh, O.M. (2020). The Effect of Managerial Accounting on the Quality of Decision-Making. *The Journal of Social Sciences Research*, Academic Research Publishing Group, 6(5), 544-552, 05-2020. <https://doi.org/10.32861/jssr.65.544.552>
3. Ascani, I., Ciccola, R., & Chiucchi, M. S. (2021). A Structured Literature Review about the Role of Management Accountants in Sustainability Accounting and Reporting. *Sustainability*, 13(4), 2357. <https://doi.org/10.3390/su13042357>
4. Atkinson, A. A., Balakrishnan, R., Booth, P., Cote, Jane M., Groot, T., Malmi, T., Roberts, H., Uliana, E., & Wu, A. (1997). New Directions in Management Accounting Research. *Journal of Management Accounting Research*, 9, 79–108. Retrieved from <https://maaw.info/ArticleSummaries/ArtSumAtkinson,et.al97.htm>
5. Bhimani, A. (2009). Risk management, corporate governance, and management accounting: Emerging interdependencies. *Management Accounting Research*, 20(1), 2–5. <https://doi.org/10.1016/j.mar.2008.11.002>
6. Burns, J., & Scapens, R. W. (2000). Conceptualizing management accounting change: an institutional framework. *Management Accounting Research*, 11(1), 3–25. <https://doi.org/10.1006/mare.1999.0119>
7. Corporate Register (n.d.a). International Integrated Reporting Council (IIRC). Frameworks. Retrieved from <https://www.corporateregister.com/frameworks/iirc/>
8. Covaleski, M.A., Dirsmith, M.W., & Samuel S. (1996). Managerial Accounting Research: The Contributions of Organizational and Sociological Theories. *Journal of Management Accounting Research*, 8(1), 1-35. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/284594334_'Managerial_Accounting_Research_The_Contributions_of_Organizational_and_Sociological_Theories'#fullTextFileContent
9. CRRA (2022). CR Reporting Awards 2022. Retrieved from <https://www.corporateregister.com/crra/>

10. Gatti, M. (2018). The Impact of Management Accounting Research: An Analysis of the Past and a Look at the Future. *International Journal of Business and Management*, 13(5), 47-60. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v13n5p47>
11. Hadid, W. & Al-Sayed, M. (2021). Management accountants and strategic management accounting: The role of organizational culture and information system. *Management Accounting Research*, 50, 100725. <https://doi.org/10.1016/j.mar.2020.100725>
12. Harris, J. & Durden, C. (2011). Directions in management accounting research: an analysis of contemporary issues and themes. Paper in Asia Pacific Conference. Retrieved from: https://researchonline.jcu.edu.au/20674/1/Asia_Pacific_Conf_paper.pdf
13. Hazem, F., & Sharif, F. (2022). Empowering human resources to achieve the strategic goals of business companies. *SocioEconomic Challenges*, 6(3), 62-79. [https://doi.org/10.21272/sec.6\(3\).62-79.2022](https://doi.org/10.21272/sec.6(3).62-79.2022)
14. Hoffmann, N. C. (2023). Essays on Crisis and Change from a Management Accounting Perspective. Kumulative dissertation zur Erlangung des akademischen Grades doctor rerum politicarum; Dr. rer. pol. (Doktor der Wirtschafts- und Sozialwissenschaften) in der Wissenschaftsdisziplin Betriebswirtschaftslehre eingereicht an der Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Universität Potsdam vorgelegt von, 200 p. Retrieved from https://publishup.uni-potsdam.de/opus4-ubp/frontdoor/deliver/index/docId/60118/file/hoffmann_diss.pdf#page=35
15. Kaplan, R.S. (1984). The Evolution of Management Accounting. *The Accounting Review*, 59(3), 390-418. Retrieved from <http://links.jstor.org/sici?sici=0001-4826%28198407%2959%3A3%3C390%3ATEOMA%3E2.0.CO%3B2-F>
16. Kaya, H. (2022). Regulations and the characteristics of entrepreneurs. *SocioEconomic Challenges*, 6(3), 80-96. [https://doi.org/10.21272/sec.6\(3\).80-96.2022](https://doi.org/10.21272/sec.6(3).80-96.2022)
17. Şavga, L. (2018). Cooperatives – present and perspectives. Management Perspectives in the Digital Era. Proceedings of the 12th International Management Conference. Bucharest: ASE, 2018, 406-415. Retrieved from http://conferinta.management.ase.ro/archives/2018/pdf/3_3.pdf
18. Scapens, R. W. (2006). Understanding management accounting practices: A personal journey. *The British Accounting Review*, 38(1), 1–30. <https://doi.org/10.1016/j.bar.2005.10.002>
19. Seguer, Z.S., & Hasna, A.M. (2022). Business Intelligence as a Challenge for the Managerial Function: Case Study on Managerial Decision Making in Algerian Companies. *Business Ethics and Leadership*, 6(3), 35-46. [https://doi.org/10.21272/bel.6\(3\).35-46.2022](https://doi.org/10.21272/bel.6(3).35-46.2022)
20. Zyznarska-Dworczak, B. (2018). The Development Perspectives of Sustainable Management Accounting in Central and Eastern European Countries. *Sustainability*, 10(5), 1445. <https://doi.org/10.3390/su10051445>

BƏZİ QIDA MƏHSULLARI İSTEHLAKININ EKONOMETRİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI

Daxil olub: 14 dekabr 2023-cü il
Qəbul olunub: 17 aprel 2024-cü il
Received: 14 December 2023
Accepted: 17 April 2024

Sərdar Şabanov
tex.e.n., böyük elmi işçi., İAETİ, UNEC
sardar.shabanov@unec.edu.az

Xülasə

BMT 2015-ci ildə 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarət olan “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” qəbul etmişdir. Bu sənədin məramı planetimizdə 2030-cu ilədək insan inkişafı üçün önəmli imkanların yaradılması və global inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsindən ibarətdir. Bu sənədə görə, 2-ci məqsəd – “Aclığa son” və 12-ci məqsəd – “Məsuliyyətli istehlak və istehsal”dır. Bu məqsədlər əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatı, əsas qida məhsullarının əlçatanlığı və onların böyük bir qisminin ölkə daxilində istehsalının təmin edilməsinin məqsədmüvafiq olması, habelə səmərəli istehsal və istehlak modellərinin qurulmasını ehtiva edir. Məqalədə 2001-2022-ci illər üçün ARDSK rəsmi statistik məlumatları əsasında ev təsərrüfatlarında bəzi qida məhsullarının adambaşına düşən istehlak həcmələri üzrə məlumat bazası qurulmuş və statistik təhlil aparılmışdır. Məqalədə sistem təhlili, məntiqi ümumiləşdirmə, habelə zaman sıralarının təhlili üsullarından istifadə edilmişdir. Qurulmuş məlumat bazası əsasında araşdırılan qida məhsulları üçün yarımxətti trend tipli və log-log funksional formalı ekonometrik modellər qurulmuş, müvafiq məhsullar üçün 2023-2026-cı illər üzrə proqnoz qiymətləri hesablanmışdır. İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan üçün indiyədək qurulmuş ekonometrik modellər baxımından araşdırılan qida məhsullarının istehlak çeşidi genişləndirilmiş və 3-dən 6-ya çatdırılmışdır. Bundan əlavə göstərilib ki, adambaşına düşən ət istehlakının artması müvafiq olaraq çörək istehlakını azaldır. Adambaşına düşən yumurta istehlakında COVID-19 pandemiyaasının mənfi təsiri müəyyən edilərək ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Ekonometrik modellər Eviews tətbiqi proqram paketində reallaşdırılmış və qurulmuş modellərin nəticələri iqtisadi baxımdan şərh edilmişdir. Məqalədə alınmış nəticələrdən AR kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat nazirliklərinin müvafiq qurumları istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: *istehlak, çörək, kartof, ət, süd, yumurta, balıq.*

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПОТРЕБЛЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ

Сардар Шабанов

канд. техн. наук, с.н.с. НИИЭИ, UNEC

sardar.shabanov@unec.edu.az

Резюме

В 2015 году ООН приняла резолюцию «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года», которая состоит из 17 целей и 169 задач. Цель этого документа – создать существенные возможности для человеческого развития на нашей планете до 2030 года и обеспечить устойчивость глобального развития. Согласно этому документу, 2-я цель – «Ликвидация голода», а 12-я цель – «Ответственное потребление и производство». К этим целям, соответственно, относятся обеспечение населения качественными продуктами питания, доступность основных продуктов питания и возможность обеспечения производства значительной их части внутри страны, а также создание эффективных моделей производства и потребления. В статье на основе официальных статистических данных Государственного Комитета Статистики АР за 2001-2022 годы построена информационная база по объемам потребления на душу населения некоторых продуктов питания в домохозяйствах и проведен эконометрический анализ. В статье использованы методы системного анализа, логического обобщения, а также методы анализа временных рядов. На основе созданной информационной базы были построены полулинейные трендовые и log-log функциональной формы эконометрические модели исследуемых продуктов питания и рассчитаны их прогнозные значения на 2023-2026 годы. Научная новизна работы заключается в том, что номенклатура потребления пищевых продуктов, исследуемых в рамках эконометрических моделей для Азербайджана, увеличена с 3 до 6. Кроме того, было показано, что увеличение потребления мяса на душу населения снижает потребление хлеба. Было выявлено и оценено негативное влияние пандемии COVID-19 на потребление яиц на душу населения. Эконометрические модели были реализованы в пакете прикладных программ Eviews, а результаты построенных моделей интерпретированы с экономической точки зрения. Результаты, полученные в статье, могут быть использованы соответствующими отделами министерств сельского хозяйства и экономики Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *потребление, хлеб, картофель, мясо, рыба, молоко, яйца.*

ECONOMETRIC ESTIMATION AND FORECASTING OF CONSUMPTION OF SOME FOODSTUFF

Sardar Shabanov

Senior Researcher, PhD on Computer Sciences, SRIES, UNEC

sardar.shabanov@unec.edu.az

Abstract

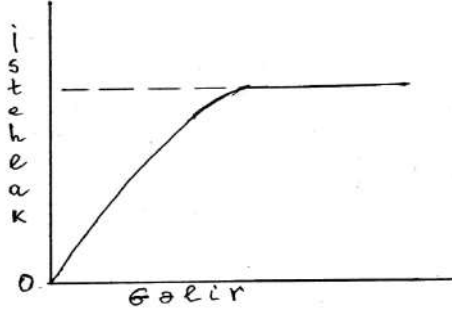
In 2015, the UN adopted the resolution “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”, which consists of 17 goals and 169 targets. It aims to create significant opportunities for human development on our planet until 2030 and to ensure the sustainability of global development. According to this document, the 2nd goal is the “Zero hunger”, and the 12th goal is “Responsible consumption and production”. These goals, accordingly, include providing the population with high-quality foodstuff, the availability of basic foodstuff and the ability to ensure the production of a significant part of them within the country, as well as the creation of efficient models of production and consumption. In the article, based on the official statistical data of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan for 2001-2022, the data set was formed on the per capita consumption of certain foodstuff in households and a statistical analysis was conducted. Based on the constructed data set, econometric models of the studied foodstuff were built and their forecast values for 2023-2026 were calculated. In the article, methods of system analysis, logical generalization, and also methods of econometric analysis of time series are used. The scientific finding of the work is that the nomenclature of foodstuff, studied within the framework of econometric models for Azerbaijan, has been increased from 3 to 6. In addition, it has been shown that an increase in per capita meat consumption correspondingly reduces bread consumption. The negative impact of the COVID-19 pandemic on per capita egg consumption was determined and evaluated. Econometric models were implemented in the Eviews software package, and the results of the constructed models were economically interpreted. The results obtained in the article can be used by the relevant institutions of the Ministries of Agriculture and Economy of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *consumption, bread, potatoes, meat, milk, fish, eggs.*

Giriş

İqtisadi ədəbiyyatda istehlak qanunlarının öyrənilməsi XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Əhalinin gəlirlərinin istehlak mallarının həcminə təsirini ilk dəfə alman alimi Engel araşdırıb. O, müəyyən edib ki, əhalinin gəlirlərinin artması qida məhsullarına çəkilən xərc payının azalması ilə müşayiət olunur [1, s.117]. Daha sonra Şvabe

bu asılılığın mənzilə çəkilən xərclər üçün də keçərli olmasını göstərdi. 1920-ci ildə Xiks iqtisadi ədəbiyyata “gəlir-istehlak” əyrisi anlayışını daxil etdi. Daha sonra 1945-ci ildə Samuelson gəlir-istehlak münasibətlərini qrafik təsvir etmək üçün 45 dərəcəlik meyillilik bucağına malik olan düz xətt təklif etdikdən sonra Engel qanununu qrafik şəkildə təsvir etmək mümkün oldu. İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, ilkin zərurət malları üçün Engel əyrisi aşağıdakı kimi təsvir edilir [1, s.118].

Şəkil 1. İlkin zərurət malları üçün Engel əyrisi

Şəkil 1-dən görünür ki, gəlir artdıqca istehlak da artır, lakin bu artım gəlirin müəyyən bir səviyyəsinə qədər davam edir. Bu səviyyədən sonra müvafiq əmtəənin istehlakında “doyma” baş verir və gəlirin artması istehlakın həcminə heç bir təsir göstərmir. Engel funksiyasının köməyi ilə istehlakın gəlirdən asılılığını riyazi təsvir etmək mümkündür [2, s. 125–128]:

$$D(I) = aI^{\alpha} \quad (1)$$

burada D – tələb, I – gəlir, α – istehlak mallarının tipini göstərən parametr, a – doyma səviyyəsidir. İlkin zərurət malları üçün $0 < \alpha < 1$ (məs., çörək, ət, süd və s.), uzun müddət istifadə edilən istehlak malları üçün $\alpha = 1$ (məs., mənzil, avtomobil, soyuducu, televizor və s.), əntiq və zinət əşyaları üçün isə $\alpha > 1$ olur (məs., qızıl və qiymətli daşlar, bahalı rəsm əsərləri və s.). Hər növ istehlak malına müvafiq əyri uyğun gəlir [1, s. 118]. Bizim araşdırmamızda 6 əsas qida məhsuluna baxıldığı üçün onları ilkin zərurət malları kimi qəbul edəcəyik. Azərbaycan üçün 2001–2014-cü illər üzrə 3 qida məhsulunun (çörək, ət və süd) istehsalı və istehlakı üçün [3], həmçinin 1996–2021-ci illər üzrə 5 qida məhsulunun istehsalı üçün də ekonometrik modellər qurulmuş və iqtisadi təhlillər aparılmışdır [4]. Bizim araşdırmamızda baxılan ərzaq məhsullarının sayı kartof, yumurta, balıq və balıq məhsulları əlavə edilməklə 3-dən 6-ya çatdırılmış, araşdırılan zaman genişləndirilərək 2001–2022-ci illər üzrə həmin məhsulların adam-başına istehlakı üçün ekonometrik modellər qurulmuşdur. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə [5] görə 2-ci məqsəd – “Aclığa son”

və 12-ci məqsəd – “Məsuliyyətli istehlak və istehsal”dır. Bu məqsədlər müvafiq olaraq əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatı, əsas qida məhsullarının əlçatanlığı və onların böyük bir qisminin ölkə daxilində istehsalının təmin edilməsinin məqsədmüvafiq olması, habelə səmərəli istehsal və istehlak modellərinin qurulmasını ehtiva edir. Yuxarıda qeyd edilən məqamlar məqalənin mövzusunun aktual olduğunu göstərir.

Məlumatların toplanması və empirik təhlil

İndi isə ölkəmizdə 2001–2022-ci illər üzrə ev təsərrüfatlarında 6 qida məhsulu üzrə adambaşına düşən istehlak göstəricisinə baxaq.

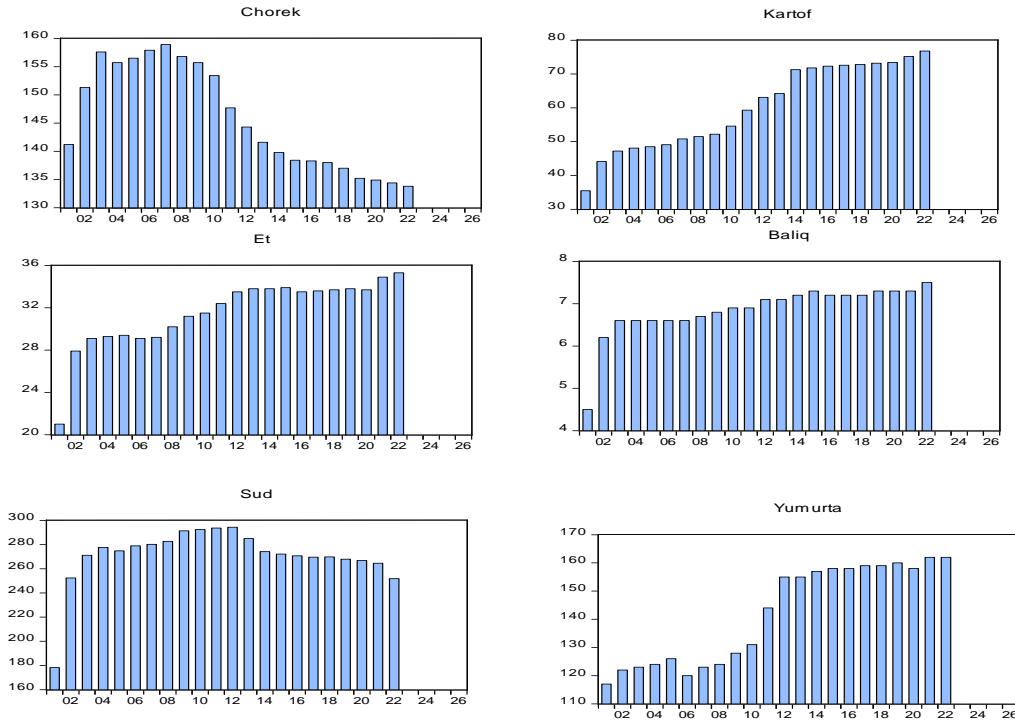
Cədvəl 1. Bəzi qida məhsullarının adambaşına istehlakının məlumat bazası, kq

İl	Çörək	Kartof	Ət	Balıq	Süd	Yumurta (ədəd)
2001	141,2	35,5	21,0	4,5	178,3	117
2002	151,3	44,1	27,9	6,2	252,4	122
2003	157,6	47,2	29,1	6,6	271,1	123
2004	155,7	48,1	29,3	6,6	277,6	124
2005	156,5	48,5	29,4	6,6	274,8	126
2006	157,9	49,1	29,1	6,6	279,0	120
2007	158,9	50,8	29,2	6,6	280,2	123
2008	156,8	51,5	30,2	6,7	282,6	124
2009	155,7	52,2	31,2	6,8	291,3	128
2010	153,4	54,6	31,5	6,9	292,5	131
2011	147,7	59,3	32,4	6,9	293,7	144
2012	144,3	63,1	33,5	7,1	294,4	155
2013	141,6	64,2	33,8	7,1	285,0	155
2014	139,8	71,3	33,8	7,2	274,2	157
2015	138,4	71,8	33,9	7,3	272,1	158
2016	138,3	72,3	33,5	7,2	270,7	158
2017	138,0	72,6	33,6	7,2	269,6	159
2018	137,0	72,8	33,7	7,2	269,8	159
2019	135,2	73,2	33,8	7,3	267,9	160
2020	134,9	73,4	33,7	7,3	266,9	158
2021	134,4	75,2	34,9	7,3	264,5	162
2022	133,8	76,8	35,3	7,5	251,8	162

Mənbə: ARDSK rəsmi məlumatları, [6]

Baxılan qida məhsullarının dinamikasını daha yaxşı qavramaq üçün aşağıda onların qrafik təsvirləri verilib. Qeyd edək ki, ifadələri sadələşdirməkdən ötrü

məqalədə bundan sonra çörək və çörək məhsulları əvəzinə çörək, ət və ət məhsulları əvəzinə ət, balıq və balıq məhsulları əvəzinə balıq, süd və süd məhsulları əvəzinə isə süd kəlmələrindən istifadə edilib.

Şəkil 2. Çörək, kartof, ət, balıq, süd və yumurta üzrə adambaşına istehlak

Şəkil 2-dən görünür ki, baxılan illər ərzində çörək istehlakı dalğalanmalara məruz qalsa da, ümumiyyətlə azalıb. Azərbaycanda adambaşına çörək istehlakının qonşu ölkələrə nisbətən ənənəvi olaraq çox olduğunu nəzərə alsaq, bu göstəricinin istehlakının azalmasını sağlamlıq baxımından müsbət qiymətləndirməliyik. Çünki məlumdur ki, çörək istehlakının çox olduğu ölkələr nisbətən kasıb ölkələr kimi xarakterizə edilir. Ət, kartof, yumurta və balıq məhsullarının adambaşına istehlakı dalğalanmalara məruz qalsa da, əsasən, artım nümayiş etdirib. Süd istehlakı isə əvvəl artsa da, 2012-ci ildən etibarən əsasən azalıb.

Adətən ekonometrik təhlildə məlumat bazasına daxil edilən göstəricilər arasında xətti asılılığın sıxlığını müəyyən etməkdən ötrü korrelyasiya matrisi qurulur və təhlil edilir. İki göstərici arasında xətti korrelyasiya əmsalı nisbətən böyük olduqda (məs., 0,65-dən böyük), bu cür göstəriciləri izahedici dəyişənlər qismində eyni bir tənlilyə daxil etməkdən çəkinirlər. Bu onun üçün edilir ki, qurulan reqressiya tənlilyində multikollinearlıq olmasın. Aşağıda məlumat bazasının göstəriciləri arasında xətti korrelyasiya matrisi təsvir edilib:

Cədvəl 2. Göstəricilərin xətti korrelyasiya matrisi

Göstərici	Çörək	Kartof	Ət	Balıq	Süd	Yumurta
Çörək	1.000000	-0.808529	-0.546914	-0.384909	0.316675	-0.880194
Kartof		1.000000	0.913791	0.839689	0.241649	0.969711
Ət			1.000000	0.973060	0.584772	0.862095
Balıq				1.000000	0.688050	0.748404
Süd					1.000000	0.152776
Yumurta						1.000000

Mənbə: Eviews-da müəllifin hesablaması

Cədvəldən görünür ki, çoxamilli modellər qurmaq üçün izahedici dəyişənlər qismində bir tənliyin sağ tərəfində eyni zamanda çörək və kartof (korrelyasiya əmsalın qiyməti mənfi 0,81 və mütləq qiymətcə 0,65-dən böyükdür və onlar biridigəri üçün əvəzedici qida məhsulu kimi çıxış edir), kartof və ət (0,91), kartof və balıq (0,84), kartof və yumurta (0,97), ət və balıq (0,97), ət və yumurta (0,86 - bu cütlər də əvəzləyici qida məhsulları kimi qəbul edilə bilərlər), süd və balıq (0,69) göstəriciləri daxil edilməsi məqsəməvafiq deyil.

Əsas qida məhsullarının istehlakı üzrə ekonometrik modellərin qurulması və kompüter realizasiyası

Məqalədə baxılan bəzi əsas qida məhsulları üçün Eviews [11] tətbiqi proqramlar paketinin köməyi ilə ekonometrik modellər reallaşdırılmışdır. Alınmış nəticələr aşağıda təsvir edilir.

İndi isə adambaşına çörək istehlakı modelinə keçək. Müvafiq yarım xətti trend modelinin reqressiya tənliyi (1) ilə təsvir olunur:

$$\text{LOG}(\text{CHOREK}) = 5.1041437111 - 0.0108580837 * @TREND + [AR(1)=0.6527215814, \\ (s.s) \quad (0,006) \quad (0,000)$$

$$AR(5)=-0.4751660448, \text{ ESTSMPL}="2003 2022" \quad (2)$$

$$\text{Adjusted R-square}=0,987$$

Qeyd edək ki, burada @TREND zamanı, AR(k) dəyişəni qalıqların k-cı tərtib avtokorrelyasiyasını, ESTSMPL isə əhatə edilən dövrü, (s.s.) müvafiq dəyişənin standart səhvinə, Adjusted R-square isə dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalını göstərir. Xüsusi qeyd edək ki, LOG funksiyası Eviews tətbiqi proqramlar paketində ənənəvi onluq loqarifmi deyil natural loqarifmi göstərmək üçün istifadə edilir. Qurulmuş reqressiya tənliyinin əmsalları 0,1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətlidir.

Qurulmuş tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, 2003-2022-ci illər ərzində hər il orta hesabla adambaşına çörək istehlakı 1,086% azalmışdır.

Kartof istehlakının trend modelinin reqressiya tənliyi aşağıda təsvir edilib:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(\text{KARTOF}) &= 3.75696320591 + \underline{0.0314799612473} * @\text{TREND} + \\ &\quad (s.s.) \quad (0,011) \quad (0,001) \\ &+ 0.048811752251 * \text{DUMMY2014} + [\text{AR}(6) = -0.566408700141, \\ &\text{AR}(1) = 0.469204385404, \text{ESTSMPL} = "2002 2022"] \quad (3) \\ \text{Adjusted } R\text{-square} &= 0,99 \quad \text{DW} = 1,349 \end{aligned}$$

Qurulmuş reqressiya tənliyinin əmsalları 0,1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətlidir.

Tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, 2002-2022-ci illər ərzində adambaşına düşən kartof istehlakı hər il orta hesabla 3,148% artıb. 2014-cü ildə isə adambaşına düşən kartof istehlakı sıçrayışla artıb və əvvəlki ilə nisbətən artım 4,881% təşkil edib.

Ət istehlakının trend modelinin reqressiya tənliyi aşağıda təsvir edilib:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(\text{ET}) &= 3.34521054212 + 0.0112642232825 * @\text{TREND} + \\ &\quad (s.s.) \quad (0,004) \quad (0,000) \\ &+ 0.0241450717828 * \text{DUMMY2012} + [\text{AR}(7) = -0.898010137648, \\ &\text{ESTSMPL} = "2002 2022"] \quad (4) \\ \text{Adjusted } R\text{-square} &= 0,975 \quad \text{DW} = 1,1192 \end{aligned}$$

Burada DW ifadəsi Darbin-Watson əmsalını göstərir. Qeyd edək ki, tənliyin sağ tərəfinə AR(1) toplananı daxil edildikdə DW əmsalının mənası olmadığı üçün (1) tənliyində bu əmsalın qiyməti göstərilməyib. Qurulmuş (3) reqressiya tənliyinin əmsalları 0,1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətlidir.

Qurulmuş tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, 2002–2022-ci illər ərzində adambaşına ət istehlakı hər il orta hesabla 1,126% artıb. 2012-ci ildə isə bu göstəricinin qiyməti sıçrayışla artıb və əvvəlki ilə nisbətən artım 2,415% təşkil edib.

Balıq və balıq məhsullarının istehlakı modelinə baxaq. Müvafiq trend modelin reqressiya tənliyi aşağıda təsvir edilib:

$$\begin{aligned} \text{LOG}(\text{BALIQ}) &= 1.8550742609 + 0.00765508703691 * @\text{TREND} \quad (5) \\ &\quad (s.s.) \quad (0,007) \quad (0,000) \\ \text{Adjusted } R\text{-square} &= 0,904 \quad \text{DW} = 1,129 \end{aligned}$$

Qurulmuş reqressiya tənliyinin əmsalları 0,1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətlidir.

Tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, 2002–2022-ci illər ərzində hər il adambaşına düşən balıq və balıq məhsulları istehlakı əvvəlki ilə nəzərən 0,766% artıb.

Süd istehlakının trend modelinin reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi təsvir edilib:

$$D(SUD) = 8.10494057613 - 0.723980885704 * @TREND + \quad (6)$$

(s.s) (1,759) (0,724)

$$+ [AR(4)=-0.582723065095, ESTSMPL="2003 2022"]$$

$$Adjusted R-square=0,503 \quad DW=1,333$$

Tənlikdəki D funksiyası (Difference sözünün qısaltmasını göstərir) birinci tərtib sonlu fərqi ifadə edir. Qeyd edək ki, süd üzrə dinamika sırası və onun loqarifmi də stasionar olmayan sıra təşkil etdiyi üçün, reqressiya tənliyində onlardan istifadə edilməyib. Süd göstəricisi üçün birinci tərtib sonlu fərqlər sırası stasionarlıq şərtini ödədiyi üçün müvafiq reqressiya tənliyində D(SUD) dəyişənindən istifadə edilib. Qurulmuş reqressiya tənliyinin əmsalları 0,1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətlidir.

Tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, 2003–2022-ci illər ərzində adambaşına düşən süd istehlakında hər cari il və əvvəlki ildəki istehlak arasındakı fərqdə orta hesabla 0,724 kq azalma olub.

Yumurta istehlakını modelləşdirməkdən ötrü məhsulun dinamika sırasına baxaq. Cədvəl 1 və Şəkil 2-dən görünür ki, 2001–2011-ci illər ərzində bu göstərici ciddi dalğalanmalara məruz qalıb və yalnız 2012–2022-ci illər üzrə müəyyən qədər stabilləşib. Adambaşına düşən yumurta istehlakının loqarifmik şkalada ADF testi vasitəsilə özünün yox, amma birinci tərtibdən sonlu fərqinin stasionar olduğu müəyyən edilib. Ona görə də adambaşına düşən yumurta istehlakının trend modeli 2012–2022-ci illər üzrə qurulub. Beləliklə, yumurta istehlakının trend modelinin reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi təsvir edilir:

$$LOG(YUMURTA) = 4.993936 + 0.004568 * @TREND - 0.018124 * DUMMY2020 \quad (7)$$

(s.s.) (0,0051) (0,0003) (0,0035)

$$Adjusted R-square=0,953 \quad DW=2,039$$

Qurulmuş reqressiya tənliyinin əmsalları 0,1% əhəmiyyətlik səviyyəsində statistik əhəmiyyətlidir.

Tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, 2012–2022-ci illər ərzində hər il adambaşına düşən yumurta istehlakı əvvəlki ilə nisbətən 0,46% artmışdır.

Dummy2020 dəyişəni fiktiv dəyişəndir, vektordur və onun bütün komponentləri sıfırdır, yalnız 20-ci komponenti 1-ə bərabərdir. Bu dəyişənin reqressiya tənliyinə daxil edilməsinin məqsədi COVID-19 pandemiyasının fəsadlarını nəzərə almaqdan ibarətdir. Bunun iqtisadi mənası odur ki, COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirinə görə adambaşına düşən yumurta istehlakı 2020-ci ildə 1,81% azalıb.

Qurulmuş reqressiya tənlikləri vasitəsilə baxılan qida məhsulları üçün 2023–2026-cı illər üzrə proqnoz qiymətləri hesablanmış və cədvəl 3-də təsvir edilmişdir:

Cədvəl 3. Bəzi qida məhsullarının adambaşına istehlakının proqnozu (kq)

	Çörək	Kartof	Ət	Balıq	Süd	Yumurta (ədəd)
2023	131.2	86.3	37.1	7.56	216.2	163.1
2024	126.4	88.9	36.7	7.62	207.7	163.9
2025	122.3	90.1	37.2	7.68	198.9	164.6
2026	119.4	91.4	37.8	7.74	191.5	165.4

Mənbə: Eviews-da müəllifin hesablamaları

Cədvəldən görünür ki, çörək və süd məhsulları üzrə proqnoz qiymətləri azaldığı halda, kartof, ət, balıq və yumurta məhsulları üzrə istehlak artım nümayiş etdirir. Qeyd edək ki, proqnoz qiymətləri Eviews paketində avtomatik rejimdə dinamik proqnozlaşdırma metodu ilə hesablanmışdır.

İndi isə çörək istehlakının ət istehlakından asılılığını araşdıraq. Müvafiq reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi alınmışdır:

$$\begin{aligned}
 LOG(CHOREK) = & 7.11286443792 - 0.615110904267 * LOG(ET) + \\
 & (s.s.) \quad (0,400) \quad (0,113) \\
 + [AR(1)=0.929004206172, ESTSMPL="2003 2022"] & \quad (8)
 \end{aligned}$$

Adjusted R-square=0,972

Tənliyin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, 2003–2022-ci illər arasında adambaşına düşən ət istehlakının hər il 1% artması çörək istehlakını 0,615% azaldıb. Bu nəticəni belə şərh etmək olar ki, insan ət istehlakını artırıqda öz gündəlik enerji tələbatını daha yüksək səviyyədə ödəyi üçün çörək istehlakını azaldır.

Qeyd edək ki, qurulmuş hər bir model adekvatlıq şərtlərini ödəyir [7,8,9]. Adekvatlıq şərtləri dedikdə ekonometrikada Qaus-Markov şərtləri nəzərdə tutulur. Ekonometrika nəzəriyyəsində isbat edilib ki, Qaus-Markov şərtləri ödəndikdə modeldə reqressiya tənliyinin ən kiçik kvadratlar üsulu ilə tapılmış parametrləri də normal qanunla paylanır və xətti reqressiya modelləri arasında meyilsiz, tutarlı və effektiv olurlar. Başqa sözlə desək, müəyyən mənada bu üsulla qurulmuş xətti modellər bütün xətti modellər arasında ən yaxşı model olur. Məqalədə qurulmuş hər

bir model parametrlərə görə xəttidir və qalıqların avtokorrelyasiyası ya mövcud deyil, ya da tənliklərin sağ tərəflərinə AR(k) həddinin daxil edilməsi hesabına aradan qaldırılıb. Müvafiq xassənin ödənilməsi Eviews paketində qalıqların korreloqramının qurulması ilə təsdiq edilib. Qalıqların normal qanunla paylanması Jarque-Bera testi vasitəsilə, heteroskedastik olmaması (yəni homoskedastikliyi) Breusch-Pagan-Godfrey testi vasitəsilə yoxlanılıb. Hər bir qurulmuş ekonometrik model üçün qalıq sırasının stasionarlığı ADF testi vasitəsilə yoxlanılıb və təsdiq edilib. Burada bir daha qeyd edək ki, adambaşına düşən yumurta istehlakı üçün qurulmuş modeldə qalıq sırasının özü yox, onun birinci tərtib sonlu fərqləri sırası stasionardır. Bu zəruri testlərin icra edilməsi onu deməyə əsas verir ki, məqalədə qurulmuş modellər adekvatdırlar.

Nəticə

Ölkə üçün əsas qida məhsullarından 6-sı üzrə istehlakın ekonometrik təhlili aparılmış və adambaşına çörək, kartof, ət, süd, yumurta və balıq məhsullarının hər biri üzrə yarımxətti trend tipli və çörək və ət məhsulu arasında log-log funksional formalı ekonometrik model qurulmuşdur. Qurulan modellər əsasında müəyyən edilmişdir ki, baxılan 2001–2022-ci illər ərzində hər il orta hesabla Azərbaycanda:

- ✓ adambaşına çörək istehlakı 1,09% azalmışdır;
- ✓ adambaşına kartof istehlakı 3,15% artmışdır;
- ✓ adambaşına ət istehlakı 1,13% artmışdır;
- ✓ adambaşına düşən süd istehlakında hər cari il ilə əvvəlki ildəki istehlak arasındakı fərq orta hesabla 0,724 kq azalmışdır;
- ✓ adambaşına yumurta istehlakı 0,46% artmışdır (2012–2022-ci illər üzrə);
- ✓ COVID-19 pandemiyasının mənfi təsirinə görə adambaşına düşən yumurta istehlakı 1 il sonra, yəni 2020-ci ildə 1,81% azalmışdır;
- ✓ adambaşına balıq və balıq məhsulları istehlakı əvvəlki ilə nəzərən 0,766% artmışdır;
- ✓ adambaşına düşən ət istehlakı 1% artdıqda adambaşına çörək istehlakı 0,62% azalmışdır;
- ✓ 2023–2026-cı illər üçün baxılan məhsullar üzrə adambaşına düşən istehlak üzrə proqnoz qiymətləri hesablanmışdır.

Alınmış nəticələr Azərbaycan üzrə daha əvvəl aparılmış tədqiqatların [3, 4] nəticələri ilə uzlaşır və onları həm qida məhsullarının çeşidi, həm də əhatə edilən dövr baxımından genişləndirir. Məqalədə alınmış nəticələrdən AR kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat nazirliklərinin müvafiq qurumları istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Райцин В.Я. (2005). Моделирование социальных процессов. — М.: Экзамен.
2. Гальперин В.М., Игнатъев С.М., Моргунов В.И. (1996). Микроэкономика: Изд.2-е. — СПб. Экономическая школа.
3. Həsənlı Y., Quliyev G. (2016). Ölkədə əsas ərzaq məhsullarının istehsalı və istehlakının ekonometrik təhlili. // Statistika, No.1. s.40-50.
4. Y. Hasanli, S. Shabanov, A. Taghiyeva and R. Balayev. (2023). "Econometric Analysis and Forecasting of Agricultural Production in Azerbaijan," 2023 IEEE 17th International Conference on Application of Information and Communication Technologies (AICT), Baku, Azerbaijan, pp. 1-6, doi: 10.1109/AICT59525.2023.10313164.
5. <https://sdg.azstat.org/az/home> - Dayanıqlı inkişaf məqsədləri (son müraciət tarixi 11.12.2023)
6. https://www.stat.gov.az/source/budget_households/az/e004.xls - ev təsərrüfatlarında qida məhsullarının adambaşına istehlakı (son müraciət tarixi 11.12.2023)
7. Həsənlı Y. (2008). Ekonometrikaya giriş. Elektron nəşr. Bakı. 236 s.
8. Магнус Я.Р., Катышев П.К., Пересецкий А.А. (2004). Эконометрика. Начальный курс: учебник. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва, Дело, 576 с.
9. Enders, W. (2014) Applied Econometric Time Series. 4th Edition. John Wiley, New York. (in English).
10. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. ARDSK. Səda nəşriyyatı. 2001-2022.Bakı.
11. <https://eviews.com/home>

ВОЗДЕЙСТВИЕ МИРОВЫХ ЦЕН НА ВНУТРЕННЮЮ ИНФЛЯЦИЮ И ПОКУПНУЮ СПОСОБНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ В ОРГАНИЗАЦИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

Daxil olub: 15 dekabr 2023-cü il
Qəbul olunub: 14 may 2024-cü il
Received: 15 December 2023
Accepted: 14 May 2024

Фуад Джаббаров
д.ф.э.н., старший преподаватель,
Азербайджанский университет туризма
и менеджмента
fuad.jabbarov@atmu.edu.az;
ORCID ID: 0009-0006-7907-7976

Резюме

В статье раскрывается механизм воздействия мировых цен на индекс потребительских цен. Раскрывается сущность и значение воздействия потребительского индекса цен на покупательную способность населения. Характеризуется воздействие индекса потребительских цен на уровень инфляции. Проведен анализ статистических данных на пространстве стран членов организации тюркских государств. В процессе анализа выявлены особенности формирования индекса потребительских цен и его воздействие на потребительскую корзину, его базовых значений и платежеспособности. Рекомендованы меры по стимулированию внешней торговли между участниками организации тюркских государств для ослабления внешнего инфляционного давления на покупательную способность населения.

Ключевые слова: *инфляция, экономический рост, покупательная способность населения, импортозамещение.*

THE IMPACT OF WORLD PRICES ON DOMESTIC INFLATION AND THE PURCHASING POWER OF THE POPULATION IN THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

Fuad Cabbarov
PhD in economics, senior instructor,
Azerbaijan Tourism and Management University
fuad.jabbarov@atmu.edu.az;
ORCID ID: 0009-0006-7907-7976

Abstract

The article reveals the mechanism of impact of world prices on the consumer price index. The essence and significance of the impact of the consumer price index on the purchasing power of the population is revealed. The impact of the consumer price index on the inflation rate is characterised. The analysis of statistical data on the

space of the member countries of the organisation of Turkic states is carried out. In the process of analysis, the features of formation of consumer price index and its influence on consumer basket, its basic values and solvency are revealed. The measures on stimulation of foreign trade between the members of the organisation of Turkic states for weakening of external inflationary pressure on purchasing power of the population are recommended.

Keywords: *inflation, economic growth, purchasing power of the population, import substitution.*

TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN TƏŞKİLATINDA DÜNYA QIYMƏTLƏRİNİN DAXİLİ İNFLYASIYAYA VƏ ƏHALİNİN ALICILIQ QABİLİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Fuad Cabbarov

i.f.d., baş müəllim,

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

fuad.jabbarov@atmu.edu.az;

ORCID ID: 0009-0006-7907-7976

Xülasə

Məqalədə dünya qiymətlərinin istehlak qiymətləri indeksinə təsir mexanizmi nəzərdən keçirilir. İstehlak qiymətləri indeksinin əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə təsirinin mahiyyəti və əhəmiyyəti xarakterizə olunur. İstehlak qiymətləri indeksinin inflyasiya səviyyəsinə təsiri səciyyələndirilir. Türk dövlətləri təşkilatına üzv olan ölkələrin məkanında statistik məlumatların təhlili aparılır. Təhlil prosesində istehlak qiymətləri indeksinin formalaşmasının xüsusiyyətləri və onun istehlak səbətinə təsiri, onun əsas dəyərləri və ödəmə qabiliyyəti aşkar edilir. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə xarici inflyasiya təzyiqini yumşaltmaq üçün Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv dövlətlər arasında xarici ticarətin stimullaşdırılması üçün tədbirlər görülməsi tövsiyə olunur.

Açar sözlər: *inflyasiya, iqtisadi artım, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, idxalı əvəzləmə.*

Введение

Последние геополитические события в мире негативно воздействуют на экономику развитых и развивающихся стран. Различные причины роста инфляции привели к снижению покупательной способности населения. Экономический кругооборот существенно замедлился. В самой экономике наблюдается резкий переход к формированию импортозамещения посредством создания новых предприятий в основном в добывающей и обрабатывающей отраслях. Рост

логистических издержек приводит в итоге к удорожанию конечной цены, что естественным образом отображается на снижение производства товаров. Снижение производства приводит к росту производственных издержек. Покупная способность населения существенно уменьшает количество товаров в потребительской корзине и сводит к минимуму возможности дополнительных расходов.

Резкий скачок цен на мировом рынке вызван рядом геополитических изменений и процессов в мире. Нарушение экономического сотрудничества, изменение торговых направлений, ограничение в поставках энергоресурсов, срыв в поставках через сформировавшиеся и функционирующие логистические коридоры в итоге привели к росту инфляционных издержек.

Анализ рынка ценных бумаг, торгового баланса и изменения инфляционных издержек приводит к дисбалансу в самой экономике. Микро- и макроэкономические тенденции, наблюдаемые в мире, существенно замедляют экономический рост. Несмотря на тот факт, что основные индикаторы могут демонстрировать позитивные тенденции, на самом деле они сильно ограничены значительным ростом инфляции, приводящей к негативным результатам внутри самих стран.

В подобной ситуации необходимо провести комплекс экономических мероприятий микро- и макроэкономической стабилизации по сбалансированной экономической политике по упреждению кризисных явлений. Данная экономическая политика должна быть нацелена прежде всего на сбалансирование потребительского рынка. Создание новых экономических зон взаимодействия между членами Организации тюркских государств значительно может уберечь рынки братских стран от экономического коллапса. Рост торгового баланса, наблюдаемый в последнее время, существенно понизит зависимость стран от импорта различных ресурсов.

Регулирование торгово-экономических взаимоотношений и функционирование новых логистических коридоров Восток-Запад, взаимовыгодные таможенные договора и увеличение ассортимента товаров между странами в итоге приведут к формированию нового финансового центра.

Причины возникновения инфляции в масштабах мирового рынка

Процесс инфляции в любом государстве является естественным состоянием экономики. Виды и формы инфляционного уровня зависят от экономических процессов. Рассматривая инфляцию в масштабах, государства обычно анализируются причинно-следственные факторы, воздействующие на данный процесс, происходящий в стране. Внутренние факторы заметно влияют на уровень инфляции и требуют выработки макроэкономической политики по стабилизации экономической политики.

В течение последних двух лет наблюдается существенный рост уровня инфляции на потребительском рынке на всем пространстве тюркского мира [4]. При анализе экономических тенденций основных показателей роста, демонстрирующих прогрессивные значения индикаторов, как во внутренних, так

и во внешнеторговых балансах, инфляционный уровень находится в позитивной зоне (исключением является Турция). Официальные данные уровня инфляции у большинства стран организации тюркских государств находятся в положительной зоне демонстрирующий стабильное равновесное развитие экономики, однако инфляционный уровень потребительского рынка находится в негативной зоне и привержен к постоянному инфляционному росту.

Отправной точкой постоянного роста цен на потребительском рынке стали геополитические изменения и рост количества конфликтов. В зависимости от очага конфликтных ситуаций и их вооруженного противостояния сформировавшиеся логистические маршруты диаметрально меняются, а рост транспортных расходов приводит к изменению конечной стоимости. Введенные Западом санкции в отношении России изменили логистические маршруты поставки товаров, приведшие к росту закупочных цен.

Рост закупочных цен в свою очередь привел к повышению уровня инфляции в странах, зависимых от импорта различных товаров. Наблюдаемый рост закупочных цен возрастал поэтапно в зависимости от мирового рыночного спроса, подверженного изменениям в зависимости от биржевой стоимости на энергоресурсы и сельскохозяйственную продукцию. Российско-украинский конфликт стал катализатором изменения цен на сельскохозяйственные удобрения и зерновые. С одной стороны, ограничение экспортных возможностей по вывозу зерна создал дефицит продукта на мировом рынке, так как Украина является одним из лидеров экспорта данной продукции в мировом масштабе. С другой стороны, ограничение экспорта зерна вследствие введенных санкций не позволил сбалансировать цены на рынке. Ограничение валютных операций и отключение России от SWIFT усугубило ситуацию, и привела к росту потребительских цен в большинстве стран, в том числе в пространстве Организации тюркских государств.

Дисбаланс между официально публикуемой статистикой и уровнем потребительской инфляции сложился из-за роста цен на мировом рынке. В такой ситуации, в случае сохранения санкций в отношении России, Организации тюркских государств следует наладить собственные производственные мощности по выпуску дефицитных товаров в целях импортозамещения.

Анализ покупательной способности населения в тюркских государствах

Одним из основных показателей, формирующих пагубное воздействие инфляции, является покупательная способность населения. Снижение временной ценности денег во времени в первую очередь воздействует на возможности удовлетворения своих потребностей со стороны потребителей. Рост индекса потребительских цен в итоге существенно снижает возможности платежеспособности населения. В качестве основных критериев анализа будут отобраны такие показатели как: минимальный уровень заработной платы; паритет покупательной способности и потребительская корзина.

Одним из динамично развитых рынков на пространстве тюркских государств является Турецкая Республика. Минимальный уровень заработной платы в стране составляет 13414 турецких лир в пересчете на доллар 484.98 [1].

Таблица 1. Уровень минимальной заработной платы в Турции

Показатель	Значение	Период
Минимальная заработная плата	13414 TRY/месяц 484.985 USD/мес	4 кв./23

Минимальный уровень заработной платы должен хотя бы частично удовлетворить необходимые потребности, поэтому показатели индекса потребительских цен должны покрывать хотя бы половину данных потребностей. Из таблицы инфляционного уровня видно, что потребительская корзина удовлетворена лишь частично, так как очевиден рост базовых потребительских индексов цен, составивший 1691 пункт [2]. Инфляционный уровень за месяц составил 4,75%, в то время как продовольственная инфляция сформировалась в диапазоне 75,14%, а значение годовой инфляции на уровне 61,53%.

Анализ демонстрирует ухудшение положения на потребительском рынке и уменьшение покупательной способности населения. Таким образом, рост значения потребительского индекса существенно сказывается на платежеспособности населения, воздействующим на рыночный спрос и предложение.

Таблица 2. Показатели инфляции в Турции

Показатель	Значение	Период
Индекс потребительских цен CPI	1691 инд. п.	сен. 2023
Продовольственная инфляция	75.14 %	сен. 2023

Уровень минимальной заработной платы в Республике Казахстан составляет 147 долларов или 70000 тенге, при условии индексации оплаты труда на 10000 тенге больше, чем в прошлом году [1]. Индексация заработной платы со стороны правительства Казахстана происходит вследствие уменьшения возможности платежеспособности населения к удовлетворению потребностей.

Таблица 3. Уровень минимальной заработной платы в Казахстане

Показатель	Значение	Период
Минимальная заработная плата	70000 KZT/месяц 146.934 USD/мес	2023

В Республике Казахстан уровень роста потребительского индекса составил 1190 пунктов, а продовольственной инфляции на 11,8 процента [2]. В общем, уровень продовольственной инфляции составляет 11,4%, в течение месяца общий уровень составил 0,6%, а годовой - 11,8%. Рост уровня инфля-

ции не сможет существенно воздействовать на покупательную способность населения в стране, а предпринятая индексация не сможет изменить сложившуюся ситуацию, так как не сможет покрыть сложившиеся издержки в подорожавшем продуктовом ряду.

Таблица 4. Показатели инфляции в Казахстане

Показатель	Значение	Период
Индекс потребительских цен CPI	1190 инд. п.	сен. 2023
Продовольственная инфляция	11.4 %	сен. 2023

Минимальный уровень заработной платы в Республике Узбекистан составляет 3882 узбекских сумов или 319,26 долларов США [1].

Таблица 5. Уровень минимальной заработной платы в Узбекистане

Показатель	Значение	Период
Заработная плата	3882 UZS тыс./месяц 319.264 USD/мес	2022

Индекс потребительских цен в Узбекистане составил 15,1 процент, а уровень годовой инфляции варьируется в пределах 9,2% [2]. Процессы макроэкономической стабилизации позволяют посредством превентивных мер сбалансировать рост, и ограничить инфляционное воздействие. Постоянная валютная интервенция на рынке, осуществляемой в рамках денежно-кредитной политики государства, приводит к сокращению золотовалютных резервов страны.

Таблица 6. Показатели инфляции в Узбекистане

Показатель	Значение	Период
Продовольственная инфляция	15.1 %	2022
Уровень инфляции за год	9.2 %	2023

Уровень минимальной заработной платы в Республике Кыргызстан составляет 2337 сомов или 26,3 долларов США, в то время как уровень заработной платы составляет 33084 сомов (372 долл). Необходимо отметить, что это самое низкое значение в организации тюркских государств [1]. Примечателен факт большого разрыва между минимальным уровнем з/п и самой заработной платой, составляющей 30 747сомов (346 доллара).

Таблица 7. Уровень минимальной заработной платы в Кыргызстане

Показатель	Значение	Период
Минимальная заработная плата	2337 KGS/месяц 26.281 USD/мес	2023

Индекс потребительских цен в Кыргызстане составил 393 пункта при росте продовольственной инфляции в 5.7% [2]. Продовольственная инфляция

составила 5.7%, а уровень годовой инфляции 9.5%, а месячной - 0.05%. Государству необходимо предпринять ряд необходимых мер, в рамках макроэкономической стабилизации, для снижения воздействия роста индекса потребительских цен на покупательную способность населения.

Таблица 8. Показатели инфляции в Кыргызстане

Показатель	Значение	Период
Индекс потребительских цен CPI	393 инд. п.	авг. 2023
Продовольственная инфляция	5.7 %	авг. 2023

Минимальный уровень заработной платы в Туркменистане составляет 1280 манат равнозначное 366.39 долларам США. Следует отметить, что по сложившейся в стране ситуации государство субсидирует оплату коммунальных услуг, транспортных и др. расходов.

Таблица 9. Уровень минимальной заработной платы в Туркменистане

Показатель	Значение	Период
Минимальная заработная плата	1280 TMT/месяц 366.39 USD/мес	2023

Источник: составлена автором на основе данных Национального института государственной статистики и информации Республики Туркменистан

Индекс потребительских цен в Туркменистане сформировался в диапазоне 3% роста, хотя реальное значение данных проверить невозможно из-за ограниченности и прозрачности публикуемых данных. Уровень годовой инфляции составил 6,72% в текущем году [2]. Воздействие уровня инфляции на потребительскую способность населения невозможно оценить из-за недостатка и отсутствия статистических данных. Государство в большинстве случаев субсидирует многие области социальной жизни общества, поэтому рост уровня потребительских цен не будет существенно воздействовать на покупательную способность населения.

Таблица 10. Показатели инфляции в Туркменистане

Показатель	Значение	Период
Уровень инфляции за год	6.72 %	2023

Минимальный уровень заработной платы в Республике Азербайджан претерпел некоторые изменения. По официальным данным Государственного комитета по статистике минимальный уровень заработной платы составил 345 манат или 203 в долларовом выражении, а уровень заработной платы составляет 925 манат [1]. Наиболее уязвимой категорией населения в отношении минимального уровня заработной платы являются сферы обслуживания, медицины и образования.

Таблица 11. Уровень минимальной заработной платы в Азербайджане

Показатель	Значение	Период
Минимальная заработная плата	345 AZN/месяц 202.941 USD/мес	2023

Индекс потребительских цен в Азербайджане сформировался в диапазоне 212 пунктов, рост продовольственной инфляции в значение 12,4 %, а уровень годовой инфляции 10.9%. Инфляционный уровень за месяц составил 0.3% [2].

Таблица 12. Показатели инфляции в Азербайджане

Показатель	Значение	Период
Индекс потребительских цен CPI	212 инд. п.	сен. 2023
Продовольственная инфляция	12.4 %	сен. 2023
Уровень инфляции за год	10.9 %	сен. 2023

Факторы, способствующие уменьшению уровня инфляции на покупательную способность населения

Анализ инфляционного уровня на пространстве тюркских государств продемонстрировал общие тенденции во всех государствах. Индекс потребительских цен является показателем, измеряющий средние изменения в ценах фиксированной корзины товаров и услуг, является одним из ключевых индикаторов уровня инфляции в стране. Изменения в значении показателя сильно воздействует на способность населения к удовлетворению части потребительской корзины. Несмотря на постоянный рост ВВП, показатели инфляционного уровня демонстрируют негативную тенденцию волатильности показателей [6].

Причиной роста потребительского индекса является изменение цен на мировом рынке. В большинстве стран тюркских государств механизмы замещения импорта не сформированы. В этом отношении Турция удовлетворяет продуктами и товарами потребности внутреннего рынка, но не весь ассортимент товарного ряда, а лишь его часть. Регулирование цен производится различными монетарными инструментами, в числе которых денежно-кредитная политика по установлению процентных ставок. Снижение уровня реального спроса и объема розничных продаж в краткосрочном диапазоне приводит к снижению потребительской активности [7]. Уникальная ситуация, сложившаяся в Турции, демонстрирует, с одной стороны, экономический рост и динамическое развитие индустриального сектора экономики, с другой стороны рост индекса потребительских цен, приводящий к существенному уменьшению покупательной способности населения [5]. В данной ситуации главный банк стабилизирует объем денежной массы (агрегат M2) посредством увеличения учетной ставки, что приводит к девальвации турецкой лиры по отношению к

доллару, что естественным образом отражается на привлечение иностранных инвестиций в страну [8].

Дефицит товаров может компенсироваться увеличением внешнеторгового оборота с братскими странами тюркских государств в остро необходимых товарах. Условия поставок товаров необходимо отрегулировать посредством упрощенной системы таможенного контроля. Таким образом увеличение внешнеторгового оборота между тюркскими странами может сбалансировать ситуацию на потребительском рынке.

Заключение

Уровень покупательной способности населения является одним из определяющих факторов экономической стабильности общества, удовлетворения потребностей потребителей. Удовлетворение потребностей потребителей, определяющим фактором которого является соответствие уровня потребностей в потребительской корзине, является показателем благосостояния населения. Пагубное влияние внешних факторов инфляции воздействуют, прежде всего, на благосостояние населения. Тенденция роста продовольственной инфляции ощущается в большинстве стран тюркского мира. Объективные факторы, приведшие к росту цен на продовольственном рынке за последние два года, усугубляют благосостояние населения. Затяжной военный конфликт между Россией и Украиной привел к росту цен на продовольственном рынке. Наблюдаемый новый конфликт между Израилем и Палестиной стал новым катализатором роста индекса потребительских цен, в итоге воздействующий на большинство тюркского мира.

В этой связи необходимо выработать механизмы снижения зависимости стран тюркских государств от мировой продуктовой зависимости. Отсутствие соответствующего уровня агропромышленных комплексов с внутренним ресурсным потенциалом, независимым от цен на необходимую химическую продукцию и комплектующие изделия, ставят страны в зависимость от экспорта, что естественным образом приводит к изменению уровня продовольственной инфляции. Несмотря на наличие самодостаточности ресурсов в некоторых странах Организации тюркских государств, в отсутствие расширенных торговых взаимоотношений между ними, восполнение ресурсов ориентированы на другие рынки регуляция цен которых происходит от ее зависимости на мировом рынке. Потенциальные возможности для решения проблем, связанных с ростом продовольственной инфляции у Организации тюркских государств, имеются и выражены в следующем:

- ✓ Необходимо оценить ущербное воздействие роста цен на мировом рынке на национальные рынки;
- ✓ Создать орган, регулирующий дефицит товаров продуктового ряда;
- ✓ Создать сельскохозяйственный промышленный комплекс по выпуску товаров, необходимых фермерам и агропромышленным комплексам;

- ✓ Осуществить внешнеторговый обмен товаров, необходимых для регулирования индекса потребительских цен;
- ✓ Осуществить переход экономик на импортозамещение;
- ✓ Создать упрощенную процедуру обмена товаров между таможенными органами Организации стран тюркского мира;
- ✓ Выработать оптимальные механизмы по валютному обмену между странами;
- ✓ Организовать и создать новый финансовый центр между тюркскими государствами.

Литература

1. Показатели минимальной заработной платы. [https://take-profit.org/statistics/wages/\(/turkey/./kazakhstan/./uzbekistan/kyrgyzstan/./azerbaijan/\)](https://take-profit.org/statistics/wages/(/turkey/./kazakhstan/./uzbekistan/kyrgyzstan/./azerbaijan/))
2. Показатели уровня инфляции. [https://take-profit.org/statistics/inflation-rate\(/turkey/kazakhstan/uzbekistan/, kyrgyzstan/, turkmenistan/./azerbaijan/\)](https://take-profit.org/statistics/inflation-rate(/turkey/kazakhstan/uzbekistan/, kyrgyzstan/, turkmenistan/./azerbaijan/))
3. Fixed Basket Methods for Compiling Consumer Price Indexes. https://www.researchgate.net/profile/Paul-Armknecht-2/publication/286456198_Fixed_Basket_Methods_for_Compiling_Consumer_Price_Indexes/links/566af43408ae62b05f045fff/Fixed-Basket-Methods-for-Compiling-Consumer-Price-Indexes.pdf
4. Journal of Economics and Economic Education Research. https://www.academia.edu/download/37651378/JEEER_Vol_15_No_3_2014.pdf#page=77
5. Intelligent Method for Forming the Consumer Basket. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-16302-9_17
6. Consumer Prices, the Consumer Price Index, and the Cost of Living. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jep.12.1.3>
7. The purchasing power parity persistence paradigm. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0022199601001076>
8. Consumer Price Index (CPI) as a Competitiveness Inflation Measure: Evidence from Jordan. http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgibin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/jgr_2019_8_2_5.pdf

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT XİDMƏTLƏRİNİN RƏQƏMSALLAŞMASI SAHƏSİNDƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Daxil olub: 17 yanvar 2024-cü il
Qəbul olunub: 22 fevral 2024-cü il
Received: 17 January 2024
Accepted: 22 February 2024

Gülnarə Fətəliyeva
i.f.d., aparıcı elmi işçi,
Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat
Institutu,
feteliyevagulya@gmail.com

Xülasə

Məqalənin məqsədi beynəlxalq indekslər əsasında Azərbaycan və ona qonşu ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət sektorunun rəqəmsallaşması sahəsində müasir durumun təhlil edilib qiymətləndirilməsidir. Dövlət xidmətləri, onlardan istifadənin keyfiyyəti və əsas cəhətlərini xarakterizə edən müxtəlif göstəricilər əsasında respublikamız üçün bu sahədə güclü və yaxşılaşdırılması zəruri olan tərəflər müəyyənləşdirilmiş, onların həlli yolları göstərilmişdir. Tədqiqat işində həmçinin dünyanın 150 ölkəsi nümunəsində aparılmış qiymətləndirmələr əsasında Onlayn Xidmətlər İndeksi ilə Elektron İştirak İndeksi arasında müsbət və güclü korrelyasiya əlaqəsinin ($R=0,9447$) olduğu müəyyən edilmişdir. Təhlillər göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə hökumətlər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə rəqəmsal texnologiyalar geniş şəkildə tətbiq edilir. Nəticələr belə ölkələrdə əhalinin rəqəmsal bacarıqlarının daha təkmil olduğunu deməyə əsas verir. Bunun əksinə olaraq, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə elektron xidmətlər əhalinin böyük əksəriyyəti üçün hələ də əlçatmaz olaraq qalır və ya bu xidmətlərin göstərilməsi və insanların rəqəmsal texnologiyalardan istifadə imkanları aşağı səviyyədədir. Sonda nəticələr ümumiləşdirilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir. Tədqiqat işində müqayisəli və statistik təhlil, sistemli yanaşma, ümumiləşdirmə, korrelyasiya analizi metodlarından istifadə olunmuşdur. Təhlillər zamanı beynəlxalq təşkilatların – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Dünya Bankının hesabatlarından və statistik məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *rəqəmsal transformasiya, dövlət tənzimlənməsi, İKT, xidmət, adam-başına ÜDM, indeks.*

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ТЕКУЩЕЙ СИТУАЦИИ В СФЕРЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гюльнара Фаталиева
к.э.н., ведущий научный сотрудник,

*Институт экономики Министерства науки и образования,
feteliyevagulya@gmail.com*

Резюме

Цель статьи – проанализировать и оценить текущую ситуацию в сфере цифровизации государственного сектора экономики в Азербайджане и соседних странах на основе международных индексов. На основе различных показателей, характеризующих качество и основные аспекты предоставления государственных услуг и их использования, выявлены сильные и нуждающиеся в улучшении области для нашей республики, а также обозначены пути их решения. Исследование также показало, что существует положительная и сильная корреляция ($R=0,9447$) между Индексом онлайн-услуг и Индексом электронного участия, основанная на оценках, проведенных в выборке из 150 стран мира. Анализ показывает, что цифровые технологии широко используются правительствами развитых стран для улучшения предоставления услуг. Результаты показывают, что цифровые навыки населения в таких странах более развиты. Напротив, в слаборазвитых странах электронные услуги по-прежнему недоступны подавляющему большинству населения, либо предоставление этих услуг и доступ людей к цифровым технологиям находятся на низком уровне. В конце были подведены итоги и высказаны соответствующие предложения. В работе использовались методы сравнительного и статистического анализа, системного подхода, обобщения и корреляционного анализа. При анализе использовались отчеты и статистические данные международных организаций – ООН и Всемирного банка.

Ключевые слова: *цифровая трансформация, государственное регулирование, ИКТ, сервис, ВВП на душу населения, индекс.*

ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE CURRENT SITUATION IN THE FIELD OF DIGITALIZATION OF PUBLIC SERVICES IN AZERBAIJAN

*Gulnara Fataliyeva
Ph.D., leading researcher,
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education,
feteliyevagulya@gmail.com*

Abstract

The purpose of the article is to analyze and evaluate the current situation in the field of digitalization of the public sector of the economy in Azerbaijan and its neighboring countries based on international indices. On the basis of various indicators characterizing the quality and main aspects of public services and their use, the areas that are strong and need to be improved for our republic have been identified, and the ways to solve them have been indicated. The study also found that there is a positive and strong correlation ($R=0,9447$) between the Online Services Index and the E-Participation Index, based on the assessments conducted in a sample of 150 world countries. Analysis shows that digital technologies are widely used by governments in developed countries to improve service delivery. The results show that the digital skills of the population in such countries are more advanced. In contrast, in underdeveloped countries, e-services are still inaccessible to the vast majority of the population, or the provision of these services and people's access to digital technologies are at a low level. At the end, the results were summarized and relevant proposals were made. Comparative and statistical analysis, systematic approach, generalization, and correlation analysis methods were used in the research work. Reports and statistical data of international organizations – the United Nations and the World Bank were used during the analysis.

Keywords: *digital transformation, government regulation, ICT, service, GDP per capita, index.*

Giriş

İqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə transformasiyasına nəzarət edilməsində dövlət tənzimlənməsi mühüm rol oynayır. Dövlət tənzimlənməsi və onun istiqamətləri hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, onun qarşıya qoyduğu prioritetlərdən, mövcud qanunvericilik bazasından və s. kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Ölkələr tənzimləmələrini zamana uyğun olaraq daim dəyişmək zərurəti ilə qarşılaşırlar. Çünki sürətli və əsaslı dəyişikliklərlə səciyyələnən rəqəmsal transfermasiya özündə yeni elementlər ehtiva edir və hökumətlərdən innovativ, rəqəmsal texnologiyaları qəbul və tətbiq etməyi tələb edir. Nəticə olaraq, rəqəmsal transfermasiya iqtisadiyyatda səmərəliliyin yüksəldilməsi, rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanılmasına müsbət təsir göstərir.

İqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə transformasiyasının dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərindən biri dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşmasıdır. Cari tədqiqat işində Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

məqsədlə beynəlxalq indekslərə müraciət edilmişdir. Bunlar Hökumətin Səmərəliliyi İndeksi, Onlayn Xidmətlər İndeksi və Elektron İştirak İndeksidir. Qeyd edilən İndexslərin üstün tərəflərindən biri odur ki, onları təşkil edən indikatorlar əsasında müxtəlif ölkələr bu sahədə zəif və güclü tərəflərini, həmçinin çatışmazlıqlarını müəyyən edərək onları aradan qaldırmaq imkanını qazanmış olurlar.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə transformasiyasının hüquqi aspektləri

Ümumiyyətlə qeyd edilməlidir ki, hər hansı bir sahənin inkişafı ilk növbədə onun müvafiq qanunvericilik bazasının olması ilə şərtlənir. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, rəqəmsal mühitə transformasiya və s. ilə bağlı məsələlər bir sıra dövlət əhəmiyyətli sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, ölkə rəhbəri tərəfindən 2021-ci ildə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” [1] sənədində beş milli prioritetdən biri olan “Rəqəbatlı insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” adlı üçüncü istiqamətdə və Milli Prioritetlər əsasında hazırlanan “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda [2] iqtisadiyyatda rəqəmsallaşma, yeni növ texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal iqtisadiyyatın tərəqqisi üçün əlverişli infrastrukturun qurulması, qeyri-neft sektorunda rəqəmsal iqtisadiyyatın payının artırılması kimi məsələlərə yer verilmişdir.

Digər mühüm sənədlərdən olan “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” [3] və “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” [4] Fərmanlarda iqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə transformasiyası, respublikada rəqəmsal xidmətlərin, rəqəmsallaşdırılmanın və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi, bu sahədə şəffaflığın yüksəldilməsi kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

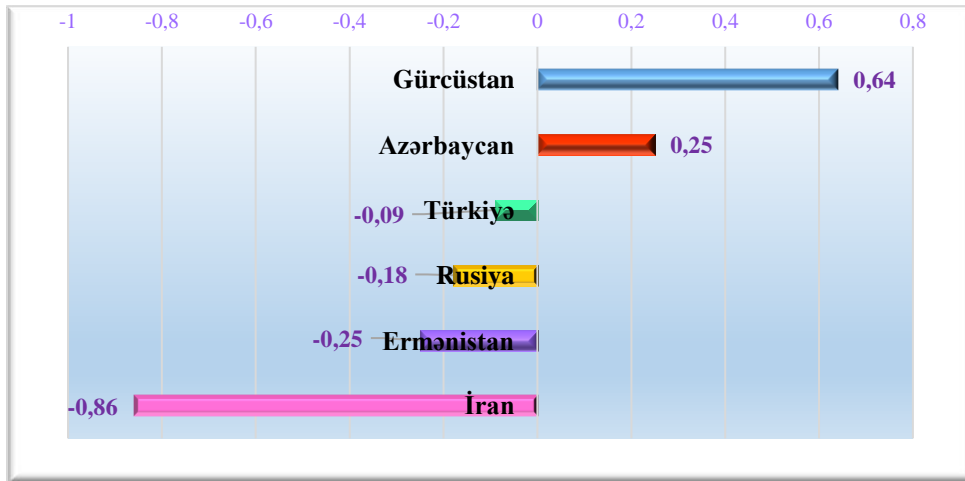
Sadalanan sənədlər ölkədə iqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə keçidinin sürətləndirilməsində hüquqi əsas rolunu oynayır.

Azərbaycan və qonşu ölkələrdə dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması sahəsində müasir vəziyyət

Əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini əks etdirən indekslərdən biri Hökumətin Səmərəliliyi İndeksidir. Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan İndexsdə ölkələrin topladığı ballar -2,5 ilə 2,5 arasında dəyişir.

Vətəndaşlara göstərilən dövlət qulluğunun keyfiyyəti və onun siyasi təzyiqlərdən müstəqillik dərəcəsini, eləcə də bu xidmətlər sahəsində siyasətin işlənilməsi hazır-

lanması və həyata keçirilməsinin keyfiyyətini ölçən Hökumətin Səmərəliliyi İndeksində Gürcüstan (0,64 bal) qonşu ölkələr arasında 2021-ci ildə ilk yeri, dünyanın 191 ölkəsi arasında isə 48-ci yeri tutmuşdur. Ümumi reytingdə 71-ci yerə sahib olan Azərbaycan (0,25 bal) qonşu ölkələr arasında ikinci yerdə olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ümumi sıralamada digər qonşu ölkələrin mövqeyi belədir: Türkiyə – 96-cı yer, Rusiya – 103-cü yer, Ermənistan – 108-ci yer, İran – 125-ci yer (Diaqram 1). Müqayisəli olaraq, İndeksdə respublikamızın mövqeyi qənaətbəxş hesab edilə bilər.

Diaqram 1. Hökumətin Səmərəliliyi İndeksi, 2021

Mənbə [5] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Dövlət xidmətləri sahəsində mövcud vəziyyəti öyrənən digər bir indeks Onlayn Xidmətlər İndeksidir (Online Services Index). İndeks (BMT) tərəfindən iki ildən bir hazırlanan Elektron Hökumətin İnkişafı İndeksinin (E-Government Development Index) komponentlərindən biridir. Onlayn Xidmətlər İndeksi milli səviyyədə dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün hökumətlər tərəfindən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadəni ölçən göstəricidir. O, milli internet saytlarının texniki xüsusiyyətlərini, eləcə də xidmətlərin göstərilməsində tətbiq olunan e-hökumət siyasət və strategiyalarını qiymətləndirir. Ölkələr 0-1 aralığında bal alır ki, burada 1 – onlayn xidmət təminatının ən yüksək səviyyəyə, 0 isə ən aşağı səviyyəyə uyğun olduğunu ifadə edir [6, s.18]. 2 sayılı Diaqramda Onlayn Xidmətlər İndeksində respublikamız və ona sərhəd ölkələrin balları əks olunmuşdur.

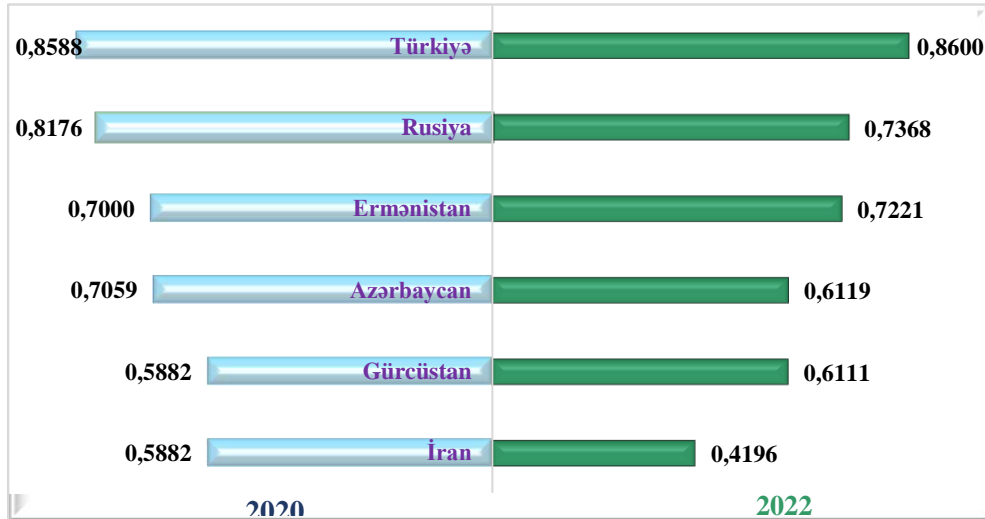

Diagram 2. Azərbaycan və qonşu ölkələrin Onlayn Xidmətlər İndeksində balı

Mənbə: [7, s.16-18; 6; s. 213-220] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Diagramın məlumatlarına əsasən, Onlayn Xidmətlər İndeksində 2022-ci ildə 2020-ci ilə nəzərən ölkələrdən üçünün (Rusiya, Azərbaycan, İran) balında azalma, üçünün (Türkiyə, Ermənistan, Gürcüstan) isə bir qədər artım baş vermişdir. Türkiyə təhlilin hər iki ilində 6 ölkə arasında lider olmuşdur. Rusiya isə növbəti sırada yer almışdır. 2022-ci ildə Türkiyədən iki dəfə az bal toplayan İran isə əksinə, müqayisəli olaraq sonuncu yerdə dayanmışdır. Azərbaycan 2020-ci ildə (0,7059 bal) ona sərhəd ölkələr arasında 3-cü, 2022-ci ildə isə (0,6119 bal) 4-cü yerdə qərarlaşmışdır. Qeyd edilməlidir ki, ölkəmiz hər iki ildə topladığı bal ilə “yüksək Onlayn Xidmətlər İndeksi” qrupunda yerləşmişdir.

Dövlətin təklif etdiyi onlayn xidmətlərdən istifadə səviyyəsinin tədqiq edilməsi baxımından BMT tərəfindən tərtib edilən Elektron İştirak İndeksi (E-Participation Index) xüsusi qeyd edilə bilər. Hökumət və insanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni təşviq etmək üçün onlayn vasitələrdən istifadə edilməsi səviyyəsini ölçən İndeks üç əsas komponentdən ibarətdir: e-məlumat, e-məsləhətləşmə və e-qərar qəbulu [6, s.199]. İndeksdə ölkələr 0-1 miqyasında bal toplayır. Cədvəl 1-də ölkəmiz və ona qonşu ölkələrin Elektron İştirak İndeksində balları və yeri təsvir edilib.

Cədvəl 1. Azərbaycan və qonşu ölkələrin Elektron İştirak İndeksində mövqeyi, 2022

Ölkələr	E-məlumat sub-indeksi	E-məsləhətləşmə sub-indeksi	E-qərar qəbulu sub-indeksi	E-İştirak İndeksi	Yer
Türkiyə	0,8000	0,8571	0,6500	0,7841	18
Rusiya	0,7636	0,5000	0,200	0,6023	57

Ermənistan	0,6909	0,5000	0,3000	0,5795	64
Gürcüstan	0,7091	0,4286	0,1000	0,5341	72
Azərbaycan	0,5455	0,2857	0	0,3864	98
İran	0,2364	0,2143	0	0,1818	167

Mənbə: [6, s.252-258] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəlin məlumatları əsasında demək olar ki, Türkiyə əhalisinin elektron xidmətlərdən istifadə səviyyəsinə görə bu gün ilk 20-likdə yer alan ölkələrdəndir. Bu ölkə İndeksi təşkil edən hər 3 sub- indeks üzrə kifayət qədər yüksək bal toplaya bilmişdir. Qonşu ölkələr arasında ən zəif nəticə göstərən ölkə İrandır və o, müqayisəli olaraq sonuncu yeri tutmuşdur. Azərbaycanın da balı (0,3864) qənaətbəxş deyildir. Xüsusilə də sonuncu komponent üzrə bal toplamaması ölkəmizin aşağı mövqeyə sahib olmasının əsas səbəblərindəndir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, E-qərar qəbulu sub-indeksi, yəni siyasətlərin birgə işlənilib hazırlanması sahəsində vətəndaşların səlahiyyətlərinin artırılması üzrə tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

E-məsləhətləşmə sub-indeksində də (0,2857 bal) vəziyyət ürəkəçən deyildir. Bu o anlama gəlir ki, ölkədə vətəndaşların hökumətin yürütdüyü siyasətlər və təqdim etdiyi xidmətlər ilə bağlı müzakirələrdə iştirak etməsi sahəsində müvafiq işlər görülməlidir. Lakin o da qeyd edilməlidir ki, artıq “Elektron hökumət” portalında “E-iştirakçılıq” başlıqlı yeni bir bölmə yaradılmışdır ki, burada vətəndaşların dövlət qurumlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində və müzakirə üçün açıq olan Qanun layihələrinin müzakirəsində iştirakına, dövlət xidmətləri haqqında rəy bildirməsinə, müxtəlif icra hakimiyyəti orqanlarına müraciət ünvanlamasına və s. şərait yaradılır [8]. Fikrimizcə, bu amil Hesabatın növbəti buraxılışında ölkəmizin mövqeyində irəliləyişin olmasına səbəb olacaqdır.

E-məlumat sub-indeksinin mahiyyətini ifadə edən vətəndaşların ictimai məlumatlarla təmin edilməsi və onların bu yolla iştirakının təşviq edilməsi üzrə Azərbaycan orta bala (0,5455) sahibdir (Cədvəl 1).

Onlayn Xidmətlər İndeksi ilə Elektron İştirak İndeksi arasında əlaqənin tədqiqi

Dünya ölkələrində hökumətlərin təqdim etdiyi onlayn xidmətlərin inkişaf səviyyəsi ilə bu ölkələrdə əhali tərəfindən elektron xidmətlərdən istifadə səviyyəsi arasındakı əlaqənin araşdırılması xüsusi maraq kəsb edir. Bu məqsədlə 3 saylı diaqramda Onlayn Xidmətlər İndeksi ilə Elektron İştirak İndeksi arasında əlaqə təsvir olunmuşdur.

Korrelyasiya metodundan istifadə yolu ilə qiymətləndirmə Onlayn Xidmətlər İndeksi ilə Elektron İştirak İndeksi arasında müsbət asılılığın olduğunu göstərir. Göstəricilər arasında korrelyasiya əlaqəsi 1-ə yaxındır ($R=0,9447$), ölkələr trend xətti ətrafında sıx yerləşiblər. Əlaqənin müsbət olması onu ifadə edir ki, bir İndeksdə artım digərində də artıma səbəb olur və əksinə.

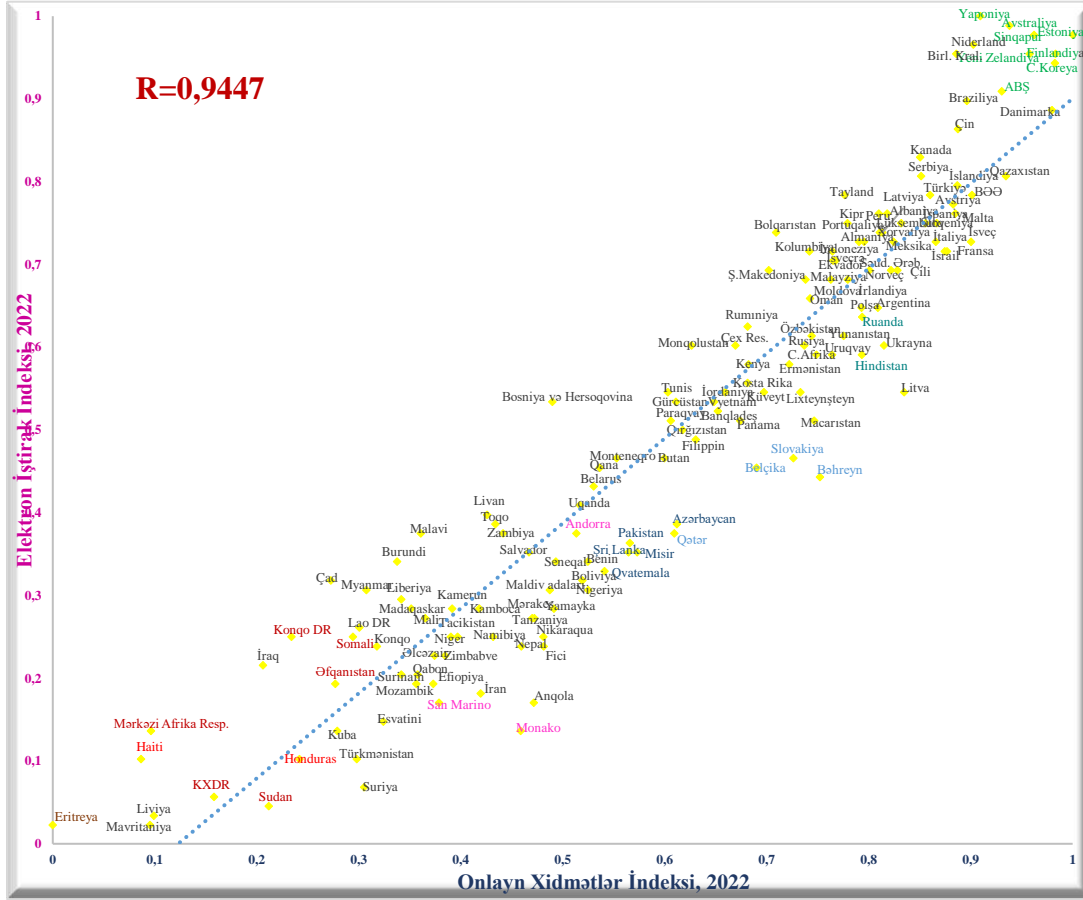
Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Onlayn Xidmətlər İndeksi dövlət tərəfindən təqdim edilən xidmətlərin keyfiyyətini ölçür. Daha doğrusu, bu göstərici hər bir ölkədə milli portalları və elektron xidmətlər portalını, eləcə də ana dilində olan veb saytları qiymətləndirir. Elektron İştirak İndeksi isə əhəlinin elektron xidmətlərdən istifadə səviyyəsini öyrənir. Bunu nəzərə alaraq, araşdırılan göstəricilər arasında sıx və müsbət əlaqənin olması təbii hal kimi qəbul edilməlidir. Çünki ölkələrdə elektron xidmətlər genişləndikcə, bu xidmətlərdən istifadə səviyyəsi də artır.

Diagram 3-dən görüldüyü kimi, təhlil qrupunda yer alan 150 ölkənin əksəriyyətində hər iki İndeks üzrə səviyyələri üst-üstə düşür. Finlandiya, ABŞ, Yaponiya, Estoniya, Cənubi Koreya, Sinqapur, Yeni Zelandiya, Avstraliya hər iki İndeksdə ilk onluqda qərarlaşıblar. Bunlar həm də yüksək gəlirli ölkələr qrupuna daxildirlər. Texnoloji tərəqqiyə nail olan bu ölkələr kifayət qədər yüksək xidmət səviyyəsinə çatıblar. Adları çəkilənlər Diagramın sağ yuxarı küncündə yer alıblar.

Bunun əksinə olaraq, Diagramın sol aşağı hissəsində isə əsasən kasıb ölkələr yerləşmişdir. Hər iki İndeks üzrə 0,3000 baldan az nəticə göstərən aşağı gəlirli ölkələrdən Somali, Əfqanıstan, Konqo Demokratik Respublikası, Sudan, Koreya Xalq Demokratik Respublikası, Mərkəzi Afrika Respublikasının adını sadalamaq olar. Aşağı-orta gəlirli ölkələrdən – Honduras və Haiti də oxşar nəticəyə sahibdir. Eləcə də bu sıraya yuxarı-orta gəlirli bir neçə ölkəni də (Türkmənistan, Kuba, İraq, Liviya, Mavritaniya) aid etmək olar. Onlayn Xidmətlər İndeksində 0 bal toplayan yeganə ölkə – Eritreya isə ən zəif nəticə göstərmiş ölkə kimi səciyyələnir. Bu Şərqi Afrika ölkəsi Elektron İştirak İndeksində də ən az bala sahib olmuşdur (0,0227 bal).

Araşdırılan göstəricilər arasında güclü əlaqə olsa da, bəzi nəzərəcarpacaq istisnalar da mövcuddur. Başqa cür desək, hər iki İndeks üzrə səviyyələrinin birinin digərinə nəzərən yüksək və ya aşağı olduğu bir sıra ölkələr də vardır. Yəni ölkələrin fərqli ballara malik olması mümkündür. Məsələn, elektron xidmət platformalarının mövcudluğu həmişə bu xidmətlərdən daha geniş istifadə anlamına gəlməyə bilər. Bəhreyn, Qətər, Slovakiya və Belçika kimi yüksək gəlirli ölkələr onlayn xidmətlərin göstərilməsi baxımından kifayət qədər yüksək səviyyədədirlər, lakin insanların elektron xidmətlərdən istifadəsinin nisbətən aşağı səviyyələrinə görə seçilirlər. Onlayn xidmətlərin təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinə nail olmuş belə ölkələrə həmçinin yuxarı-orta gəlirli qrupdan – Azərbaycanı və Qvatemalanı, aşağı-orta gəlirli

qrupdan – Misiri, Pakistanı, Şri Lankanı aid etmək olar. Bu, xüsusən həyat səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə hökumətlərin vətəndaşları elektron xidmətlərdən istifadəyə fəal şəkildə cəlb etmək söylərində müəyyən məhdudluğun olduğunu göstərir.

Diqram 3. Onlayn Xidmətlər İndeksi ilə Elektron İştirak İndeksi arasında asılılıq, 2022

Mənbə: [6, 213-220, 252-258] əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Bəzi ölkələr onlayn xidmət səviyyəsi ilə müqayisədə əhalisinin rəqəmsal xidmətlərdən istifadəsinin daha yaxşı olması ilə nəzərə çarpır. Başqa sözlə desək, Onlayn Xidmətlər İndeksinə nəzərən Elektron İştirak İndeksində bəli bir qədər yüksək olanlar vardır. Nümunə olaraq, Niderland, Birləşmiş Krallıq, Tayland, Bolqarıstan, Bosniya və Herseqovina, Malavi və Burundinin adını qeyd etmək olar.

Ümumilikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, daha yüksək gəlirli ölkələr aşağı gəlirli ölkələrə nəzərən daha yüksək ballara malikdirlər. Lakin bəzi fərqli hallara da rast gəlinir. Məsələn, Avropa məkanına aid olan cırtından ölkələr – Andorra, Monako və San Marino bu baxımdan fərqlənir. Yüksək gəlirli olmalarına baxmayaraq, adıçəkilən hər

üç ölkə Onlayn Xidmətlər İndeksi (0,5554 bal) və Elektron İştirak İndeksi (0,4450 bal) üzrə orta göstəricidən az bala sahibdirlər. Xüsusilə birinci İndekslə müqayisədə ikinci İndeksdə aşağı balların olması bu ölkələrdə təqdim edilən rəqəmsallaşdırılmış xidmətlərdən (portallardan) əhalinin az hissəsinin faydalandığına dəlalət edir.

Eləcə də aşağı həyat səviyyəsinə malik olmasına baxmayaraq, onlayn xidmətlərin təmin edilməsində və insanların bu xidmətlərdən yararlanmasında səmərəliliyə nail olmuş ölkələr də vardır. Bu cəhətdən istisna halın qeydə alındığı ölkələrdən biri Hindistandır. Aşağı-orta gəlirli ölkə olan Hindistan (a/b ÜDM=2410,9\$) [9] hökumətin rəqəmsal xidmətləri (0,7934 bal) və insanların bu xidmətlərdən istifadə səviyyəsi (0,5909 bal) üzrə yaxşı nəticələr göstərmişdir.

Digər belə bir ölkə Ruandadır. Şərqi Afrika regionuna daxil olan aşağı gəlirli (a/b ÜDM=966,2\$) [9] bu respublika həm Onlayn Xidmətlər İndeksində (0,7935 bal), həm də Elektron İştirak İndeksində (0,6364 bal) dünya üzrə orta göstəricidən kifayət qədər yüksək bal toplamışdır. Ruanda hər iki İndeksdəki nəticələri ilə Almaniya, İrlandiya, Yunanıstan, İsveçrə, Belçika kimi yüksək gəlir qrupuna aid olan ölkələrdən öndə yer almışdır.

Digər aşağı gəlir kateqoriyasına daxil olan ölkələrin hamısının balları isə İndekslər üçün qlobal orta göstəricidən aşağı olmuşdur. Bu ölkələr əsasən onlayn xidmətlərin inkişafına sərmayə yatırılması üçün kifayət qədər resurslara malik deyillər. Həmçinin rəqəmsal uçurum da məhz bu qəbildən olan ölkələr üçün tipik haldır. Odur ki, bu qrup ölkələrdə onlayn xidmətlərin göstərilməsi məqsədilə infrastrukturun qurulması ilə bərabər əhalinin rəqəmsal savadlılığının artırılmasına da investisiyaların ayrılması zəruridir.

Nəticə

Tədqiqat işində Azərbaycanda dövlət sektorunun rəqəmsallaşma səviyyəsi ona qonşu olan ölkələrlə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Bu zaman dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması üzrə ümumi mənzərəni nümayiş etdirən bir neçə İndeksin məlumatlarına istinad edilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, eyni sahəni araşdıran reytinglərdə Azərbaycan və ona sərhəd ölkələrin mövqeyindəki fərqlər İndekslərin tərtibi zamanı metodologiyadakı müxtəlifliklər və tədqiq edilən ölkələrin sayı ilə izah edilə bilər. Məsələn, Onlayn Xidmətlər İndeksində (193 ölkə) ballar onlayn xidmət göstərilməsinin bir çox cəhətlərini əhatə edən sorğunun nəticələrinə əsaslanır. İndeksin 2020-ci il buraxılışının sorğusu 148, 2022-ci ildəki isə 180 sualdan ibarət olmuşdur. Hökumətin Səmərəliliyi İndeksi (191 ölkə) isə 17 müxtəlif qiymətləndirmə və sorğunun nəticələrini özündə ehtiva edir.

Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşma səviyyəsini və bu xidmətlərin keyfiyyətini tədqiq edən Hökumətin Səmərəliliyi İndeksində Azərbaycanın mövqeyi qonşu ölkələrlə müqayisədə qənaətbəxş hesab edilə bilər. Onlayn Xidmətlər İndeksində respublikamızın “yüksək” qrupdan “daha yüksək” qrupa adlanması imkanları vardır. Bunun üçün dövlət xidmətlərinin göstərilməsi sahəsində İKT-dən istifadə genişləndirilməlidir.

Müqayisələr respublikamızda insanların elektron xidmətlərdən istifadəsinin yüksək səviyyədə olmadığını göstərir. Dövlət tərəfindən təqdim edilən elektron xidmətlərdən əhalinin istifadəsinin genişləndirilməsi üzrə tədbirlərin davam etdirilməsi zəruridir. Bunun üçün ölkədə dövlətin yürütdüyü siyasətlərin birgə işlənilib hazırlanması sahəsində vətəndaşların səlahiyyətlərinin artırılması, təqdim edilən xidmətlərlə bağlı müzakirələrdə iştirak etməsi, onların ictimai məlumatlarla təmin edilməsi təşviq edilməlidir. Qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi yaxın illərdə tədqiq edilən reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin yaxşılaşmasına səbəb olar.

Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşması və əhalinin elektron hökumət xidmətlərinə müraciət edə bilməsinin təmini iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasının səmərəliliyini şərtləndirən amillərdəndir. Korrelyasiya metodunun tətbiqi yolu ilə qiymətləndirmələr Onlayn Xidmətlər İndeksi ilə Elektron İştirak İndeksi arasında müsbət və sıx əlaqənin olduğunu deməyə əsas verir. Aparılmış təhlil və qiymətləndirmələrin nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, Onlayn Xidmətlər İndeksində yüksək bala sahib ölkələr güclü onlayn xidmət infrastrukturuna malikdirlər. Əsasən tərəqqi etmiş bu ölkələrdə hökumətlər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsini təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan geniş şəkildə istifadə edilir. Elektron İştirak İndeksində də yüksək bal ən yaxşı təcrübələrin göstəricisidir, yəni əhalinin rəqəmsal bacarıqlarının təkmil olduğunu ifadə edir. Lakin rəqəmsal transformasiyanın vüsət aldığı hazırkı mərhələdə hələ də əlçatan, təhlükəsiz və etibarlı xidmətlər göstərmək və insanların rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək imkanlarına malik olmayan bəzi ölkələr də mövcuddur. Bunlar da əsasən zəif inkişaf etmiş, həyat səviyyəsinin aşağı olduğu kasıb ölkələrdir. Təhlillər həmçinin bu qanunauyğunluğa tabe olmayan halların olduğunu göstərir. Belə ki, rəqəmsallaşma göstəricilərinə görə nisbətən geridə olan yüksək gəlirli ölkələr və ya rəqəmsal xidmətlərini kifayət qədər yaxşılaşdırmağa nail olmuş aşağı gəlirli ölkələr də vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri. 2 fevral 2021-ci il.
[<https://president.az/az/articles/view/50474>]

2. Azərbaycan Respublikasının 2022—2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı şəhəri. 22 iyul 2022-ci il.
[https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf]
3. Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri. 27 aprel 2021-ci il.
[<https://president.az/az/articles/view/51299>]
4. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri. 11 oktyabr 2021-ci il. [<https://e-qanun.az/framework/48367>]
5. Government effectiveness - Country rankings, 2021. The Global Economy.com.
[https://www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_government_effectiveness/]
6. E-Government Survey 2022. The Future of Digital Government. 280 p. United Nations.
[<https://desapublications.un.org/sites/default/files/publications/2022-09/Web%20version%20E-Government%202022.pdf>]
7. E-Government Survey 2020. Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development. 324 p. United Nations.
[[https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20\(Full%20Report\).pdf](https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20(Full%20Report).pdf)]
8. E-gov portalı. E-iştirakçılıq. 2023. [<https://www.e-gov.az/az/e-participation>]
9. GDP per capita (current US\$), 2022. World Bank.
[<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2022&start=2022>]

ÖLKƏ ÜZRƏ İQTİSADI FƏAL ƏHALİ SAYININ DƏYİŞMƏ DİNAMİKASININ PENSİYANIN ORTA MƏBLƏĞİNƏ TƏSİRİNİN EKONOMETRİK TƏHLİLİ

Daxil olub: 8 aprel 2024-cü il
Qəbul olunub: 10 may 2024-cü il
Received: 8 April 2024
Accepted: 15 May 2024

Anar Eminov¹, Anar Mirzəyev²
¹ i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Texniki
Universiteti (AzTU),
Yüksək Təhsil İnstitutu;
² i.ü.f.d, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu;
¹anar.eminov@aztu.edu.az,
²anar.f.mirzayev@sosial.gov.az

Xülasə

İqtisadi inkişafın istənilən mərhələsində hər bir dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri sosial təminat sistemlərinin əlçatanlığını və dayanıqlılığını təmin etməkdir. Sosial siyasətin həyata keçirilməsində iqtisadi inkişaf səviyyəsini əks etdirən və eyni zamanda ölkənin makroiqtisadi vəziyyətinə təsir göstərən pensiya təminatı xüsusi yer tutur. Ölkəmizdə pensiya sistemində həyata keçirilən islahatlar pensiya təminatının əsas məqsədlərinə nail olmağa yönəldilmişdir. Məqalədə pensiya təminatının əsas göstəricilərinin dinamikası təhlil edilir və mövcud dinamikaya təsir edən amillər sırasında məşğulluq amili nəzərdən keçirilir. Təhlil bir tərəfdən pensiya sığortasının təmin edilməsi baxımından büdcə balansının bəzi parametrlərində müsbət tendensiyanın olduğunu, digər tərəfdən pensiya yaşına çatmış insanlar üçün məqbul həyat səviyyəsinin təmin edilməsi problemini əks etdirmişdir. Tədqiqat nəticəsində əldə edilən nəticələr sosial təminat problemlərinin və səviyyəsinin öyrənilməsinə yönəlmiş işlərdə istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: *sosial siyasət, sosial müdafiə sistemi, məşğulluq, pensiya sistemi, pensiyanın orta məbləği, ekonometrik model, inamlı interval.*

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF CHANGES IN THE NUMBER OF THE ECONOMICALLY ACTIVE POPULATION OF THE COUNTRY ON THE AVERAGE PENSION SIZE

Anar Eminov¹, Anar Mirzəyev²
¹ Phd, ass. professor, Azerbaijan Technical University (AzTU),
Higher Education Institute;
² Phd., State Social Protection Fund;
¹anar.eminov@aztu.edu.az,²anar.f.mirzayev@sosial.gov.az

Abstract

One of the main tasks facing every state at any stage of economic development is to ensure the availability and sustainability of social security systems. Pension provision, which reflects the level of economic development and at the same time affects the macroeconomic situation of the country, occupies a special place in the implementation of social policy. The reforms implemented in the pension system in our country are aimed at achieving the main goals of pension provision. The article analyzes the dynamics of the main indicators of pension provision and considers the employment factor among the factors influencing the current dynamics. The analysis, on the one hand, reflected the positive trend in some parameters of the budget balance in terms of providing pension insurance, and on the other hand, the problem of providing an acceptable standard of living for people who have reached retirement age. The results of the researched article can be used in studies aimed at studying the problems and level of social security.

Keywords: *social policy, social protection system, employment, pension system, average amount of pension, econometric model, confidence interval.*

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ДИНАМИКИ ИЗМЕНЕНИЯ ЧИСЛА ЭКОНОМИЧЕСКИ АКТИВНОГО НАСЕЛЕНИЯ СТРАНЫ НА СРЕДНИЙ РАЗМЕР ПЕНСИИ

Анар Эминов¹, Анар Мирзаев²

*¹д.ф.н., доц., Азербайджанский технический университет (АзТУ),
Институт высшего образования;*

²Государственный фонд социальной защиты;

¹anar.eminov@aztu.edu.az,²anar.f.mirzayev@sosial.gov.az

Резюме

Одной из основных задач, стоящих перед каждым государством на любом этапе экономического развития, является обеспечение доступности и устойчивости систем социального обеспечения. Особое место в реализации социальной политики занимает пенсионное обеспечение, которое отражает уровень экономического развития и одновременно влияет на макроэкономическое положение страны. Реформы, реализуемые в пенсионной системе нашей страны, направлены на достижение основных целей пенсионного обеспечения. В статье анализируется динамика основных показателей пенсионного обеспечения и среди факторов, влияющих на текущую динамику, рассматривается фактор занятости. Анализ показал, с одной стороны, что наблюдается положи-

тельная динамика некоторых параметров баланса бюджета в части обеспечения пенсионного страхования, а с другой стороны, проблема обеспечения приемлемого уровня жизни людей, достигших пенсионного возраста. Выводы, полученные в результате исследования, могут быть использованы в работе, направленной на изучение проблем и уровня социальной защищенности.

Ключевые слова: *социальная политика, система социальной защиты, занятость, пенсионная система, средний размер пенсии, эконометрическая модель, доверительный интервал.*

Giriş

Müasir dövrdə sosial müdafiə siyasətinin effektivliyini artıran istiqamətlərdən biri ölkədə həyata keçirilən pensiya təminatı sistemidir. Pensiya təminatı sistemini sosial bərabərlik və ya bərabərsizliyi tənzimləmək üçün mühüm amil hesab etmək olar. Həmçinin sosial siyasətin tərkib hissəsi kimi pensiya təminatı sistemi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bir istiqaməti kimi ölkənin inkişafı və idarə olunmasının əsasını təşkil edir. İqtisadi stimulların yaradılması, əmək münasibətlərinin (əməkhaqqı, gəlirlər, qiymətlər, iş şəraiti və iş qüvvəsinin təkrar istehsalının) tənzimlənməsi, sosial infrastrukturun (mənzil-kommunal xidmətləri, nəqliyyat, təhsil, səhiyyə) inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda insanların əsas sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiəsi cəmiyyətin sosial siyasətinin həyata keçirməsi üçün prioritet amillər hesab olunur.

Bu sıradan ölkəmizdə dövlətin sosial müdafiə siyasəti istiqamətində həyata keçirdiyi ən mühüm və başlıca istiqamətlərdən biri də pensiya təminatı sistemidir. Həm əhatə dairəsinin genişliyinə, həm də sığorta prinsiplərini ehtiva etdiyinə görə, pensiya sistemi həmişə əhalinin xüsusi maraq dairəsində olub. Pensiya islahatı ölkə üzrə pensiya hüququ olan vətəndaşlarının layiqli həyat şəraitinin təmini məqsədilə sosial müdafiəsində yaranan problemlərin həllinə yönəldilir. İslahatların başlıca istiqamətləri əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, sosial sığorta ödənişləri ilə pensiya məbləğinin arasında olan əlaqənin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Pensiya sistemində aparılan islahatların özəlliyi sığorta prinsiplərini özündə ehtiva edən fərdi uçot sisteminin qurulmasıdır. Məhz bu prinsip hər bir vətəndaşın pensiya sistemində iştirakı ilə özü üçün zəruri və əmin olunacaq gələcək pensiya təminatının formalaşdırılmasını təmin edir, eyni zamanda dövlət muasir bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq sığorta olunanların fərdi şəxsi hesabının sığorta hissəsində qeyd alınan pensiya kapitalını indeksləşdirmə vasitəsilə inflyasiyadan qoruyur.

Həyata keçirilən sosial islahat tədbirləri xarici təcrübələrin öyrənilməsi ilə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının gücləndirilməsi istiqamətində aparılan sistemli tədbirlərin nəticəsi kimi qiymətləndirilir [1]. Belə ki, son illərdə ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət, dövlət proqramları əhalinin sosial təminatının və

sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına, işsizlik və yoxsulluq səviyyələrinin azaldılmasına hədəflənmişdir. Son beş ildə 4 sosial islahat paketi həyata keçirilmişdir ki, bunların da hər birinin mühüm tərkib hissələrindən biri pensiyaçıların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsidir. Ölkədə sosial sahədə həyata keçirilən islahatlar bir milyondan artıq vətəndaşın pensiya təminatında ciddi irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Sosial islahatların nəticəsində minimum və orta pensiyanın məbləği artmışdır. Belə ki, sosial islahatlar nəticəsində 2019-cu ilin yanvar ayı ilə müqayisədə bu gün minimum pensiyanın aylıq məbləği 110 manatdan 280 manata, orta pensiyanın aylıq məbləği 431 manata çatdırılıb. Başqa sözlə, minimum pensiyanın aylıq məbləği 2,5 dəfə, orta pensiyanın aylıq məbləği isə 2,1 dəfə artmışdır [2].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, elmi tədqiqat yönümlü məqalədə orta aylıq pensiya məbləğinin sığorta olunanların sayının dəyişmə dinamikasından asılılığının təhlili, yaranma dövrünün müəyyən edilməsi, maliyyə məzmunu və istiqamətindən fərqli olaraq müvafiq pensiya məbləğlərinə təsir göstərən digər amillərin yaranması şərtləri, problemləri və inkişaf istiqamətlərinin nəzərdən keçirilməsi məqsəd olaraq müəyyən olunmuşdur.

Ədəbiyyata baxış

2006-cı ildən etibarən sosial müdafiə sistemində yeni yol xəritəsi müəyyənləşdirilmiş və hazırda tətbiq olunan pensiya sistemi fərdi uçot üzrə hər bir şəxsin sosial sığorta göstəricilərinə əsaslanır. Bu sistem əsasında həyata keçirilən tədbirlər müasir standartlara və sosial sığorta prinsiplərinə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərir. İslahatlar çərçivəsində Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun məlumat bazasında hər bir şəxsin nə qədər işləməsi və onun fərdi hesablarında nə qədər pensiya kapitalının formalaşdığına dair məlumatlar elektron qaydada qeydiyyatda alınır. Sosial sığorta prinsiplərinin həyata keçirilməsinin ən üstün tərəflərindən biri əmək qabiliyyətli vətəndaşın işlədiyi dövrdə səmərəli və effektiv şəkildə fəaliyyət göstərməklə onu “sabahın narahətçiliği” düşüncəsindən xilas etməsi idi. Bundan əlavə, fərdi hesabda toplanan vəsaitin hər il mümkün inflyasiyaya uyğun şəkildə indeksləşdirilməsi, yığılan məbləğin heç bir itkiyə məruz qalmadığına və əməyinin nəticəsinin dövlətin himayəsində - etibarlı əllərdə olduğuna vətəndaşda inam yaranmasına ciddi əsaslar verdi [3].

Pensiya sisteminin sosial sığorta prinsipi üzrə qurulması sosial müdafiə sistemi üzrə göstəricilərin əmək bazarının əsas göstəriciləri ilə birbaşa korrelyasiya asılılığında olmasını əsaslandırdı. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının böyüməsi fonunda ölkə üzrə məşğul əhali sayının artması, eyni zamanda əməkhaqqı fondunun artımı öz növbəsində sosial sığorta göstəriciləri əsasında pensiya kapitalının artımına səbəb olur ki, bu da dayanıqlı pensiya sisteminin formalaşmasına zəmin yaradır. Qeyd olunan hallar seçilmiş tədqiqat mövzusu üzrə araşdırmanın aktuallığını artırır.

Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, dövrü elmi nəşrlərdə sosial-müdafiə fəaliyyətinin mühüm və əhəmiyyətli sferalarından biri kimi pensiya sisteminin tam həcmdə qiymətləndirilməsinə çox az yer verilir. İqtisadi biliklərin digər sahələri ilə müqayisədə, həmin sferada nəzəri və praktiki elmi işlərin sayı bir o qədər də çox deyil. Lakin bu problemi konkret aspektləri üzrə tədqiq edən bir sıra yerli və xarici

müəllifləri qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Ü.Mürşüdoğ, Ə.Nağıyev, M.Əliyev və s., xarici ölkə alimlərindən V.D.Roik, V.S.Andreyev, Floreskul, N., Gary Burtless və s. pensiya təminatı istiqamətində çoxlu sayda tədqiqatlar yerinə yetirmişlər [4,5,6,7].

Tədqiqatda Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin “Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti” üzrə dövrü nəşrindən sosial xidmət istiqaməti kimi göstərilmiş pensiya bölməsində orta pensiya məbləğinin dəyişmə dinamikasına, “Azərbaycanda əmək bazarı” üzrə dövrü nəşrindən əhali məşğulluğunun dəyişmə dinamikasına baxılmışdır.

Məsələnin qoyuluşu və metodoloji aspektləri

Hər bir iqtisadi proses və hadisələrin öyrənilməsində kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri mövcuddur. Bu proseslərin öyrənilməsi üçün müəyyən metodologiyadan istifadə olunur. Metodologiya iqtisadi hadisə və proseslərin öyrənilməsi üçün metod, üsul, vasitə və yanaşmaların məcmusudur. Tədqiq olunan hadisə və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri elmi abstraksiyanın, nəzəriyyənin, qrafik təsvirlərin, statistikanın, iqtisadi-riyazi üsulların, modelləşdirmənin və s. üsulların vasitəsilə aşkar edilir.

Pensiyanın minimum və orta məbləğinə ölkə üzrə iqtisadi fəal əhali sayının təsirinin araşdırılması üçün istifadə olunan modelləşdirilmə metodu prosesin öyrənilməsinin iqtisadi-nəzəri metodologiyasıdır. Tədqiqat işində ekonometrik metodologiyadan istifadə olunur. Tədqiqat obyektinə üzrə modelləşdirmənin tətbiqi üçün istifadə olunan ekonometrik metodologiya aşağıdakı üç mərhələdən ibarətdir:

1. Ekonometrik modelin spesifikasiyası (İzahedici və izaholunan dəyişənlərin müəyyənləşdirilməsi və modelin riyazi şəkilinin seçilməsi): modelləşmənin məqsədinin təyin olunması;

2. Ekzogen və endogen dəyişənlərin siyahısının təyin olunması;

3. Dəyişənlər arasındakı asılılıq növünün təyin olunması;

4. Modelin parametrlərinin qiymətləndirilmə üsulunun seçilməsi;

5. Ekonometrik modelin və ya qoyulan hipotezin stoxastik tənlik şəklində göstərilməsi və modelə daxil olan parametrlərin işarəsinə dair ilkin nəzəri gözləntilərin müəyyən olunması. Bu zaman sosial prosesin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təsadüfi səhvləri özündə ifadə etməklə xətti tənlik ifadəsində tənlik müəyyən olunur:

$$POM = C(1) + C(2)*MES + \varepsilon \quad (1)$$

Qeyd etmək ki, (1) – də POM – ölkə üzrə pensiyanın orta məbləği (manatla), MES – ölkə üzrə məşğul əhali sayını (nəfər), ε - təsadüfi kənarlaşmaları ifadə edir.

Regressiya tənliyi (1)-də izah edilən POM və izahedici MES göstəricisinin vahidləri müxtəlifliyini (qeyri-bircins) və zaman sıralarının bir qayda olaraq qeyri-stasionar olması ehtimalının böyük olmasını nəzərə alaraq, həmçinin tapılmış parametrlərin daha məqbul şəkildə şərh olması məqsədi ilə ekonometrik modelləşdirmə aşağıdakı loqarifmik-loqarifmik regressiya tənliyi əsasında həyata keçiriləcəkdir:

$$\log(POM) = C(1) + C(2)*\log(MES) + \varepsilon \quad (2)$$

Burada, $C(1)$ və $C(2)$ modelin tapılması tələb olunan parametrləridir, $C(1)$ – sabit hədd, $C(2)$ - ölkə üzrə pensiyanın orta məbləğinin ölkə üzrə məşğul əhali sayına nəzərən elastiklik əmsəlidir.

2. İdentifikasiya. Bu mərhələdə modelin nəticə göstəricisinin faktiki qiymətə yaxınlığı yoxlanılır (determinasiya əmsalı).

Modelə daxil olan dəyişənlər üzrə statistik göstəricilərin toplanması və ekonometrikanın müvafiq metodu vasitəsilə reqressiya əmsallarının (parametrlərin) tapılma metodunun seçilməsi və qiymətləndirilməsi. Qiymətləndirmə metodunun seçilməsi modelin xüsusiyyətlərindən asılı olur. Daha sonra modelin nəticə göstəricisinin faktiki qiymətə yaxınlığı yoxlanılır.

3. Verifikasiya. Bu mərhələdə tapılmış parametrlərin və modelin adekvatlığı hipotezlər qoyularaq test edilir (t-test, F-test və s.). Bu zaman model kifayət qədər real olmazsa, digər modelə baxılıb qiymətləndirilməsi fikri sürülə bilər. Sonda reqressiya modelinin alınmış əmsallarını (parametrlərini) iqtisadi şərhə verilir.

Modelin informasiya bazası

Tədqiqatın statistik müşahidə dövrü 1995 - 2022-ci illəri əhatə etməklə aşağıdakı məqsədləri nəzərdə tutur:

- ✓ sosial müdafiə sistemində pensiyanın orta məbləğinin dəyişmə meyillərini müəyyən etmək;
- ✓ məşğul əhali sayının pensiyanın orta məbləğinin dəyişmə meyillərinə təsir imkanlarını müəyyən etmək;
- ✓ alınan nəticələrin əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərdə istifadə imkanlarını müəyyən etmək.

Tədqiqat işində istifadə olunan göstəricilər illər üzrə toplanmışdır. İstifadə olunan statistik göstəricilər Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 1995 - 2022-ci illəri əhatə edən statistik nəşrlərindən toplanmışdır [8,12]. Ekonometrik qiymətləndirmələr “E-views” tətbiqi proqram paketində aparılmışdır.

(1) Reqressiya tənliyinin parametrlərinin ekonometrik qiymətləndirilməsi iqtisadiyyat üzrə məşğul əhali sayı və pensiyanın orta məbləğ göstəricilərinin zaman sırası aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1. Məşğul əhalinin sayı və pensiya üzrə mühüm göstəriciləri, 1995 - 2022-ci illər üzrə

İllər	İqtisadiyyat üzrə məşğul əhalinin sayı (ilin sonuna) (MES) (min nəfər)	Ölkə üzrə pensiyanın orta məbləği (POM) (manat)
1995	3613.0	1.7
1996	3686.7	3.5
1997	3694.1	5.1
1998	3701.5	8.3
1999	3782.8	10.5

2000	3855.5	13
2001	3891.4	14.4
2002	3931.1	14.7
2003	3972.6	17.7
2004	4016.9	23.8
2005	4062.3	24
2006	4110.8	28.5
2007	4162.2	41.1
2008	4215.5	62.9
2009	4271.7	95.8
2010	4329.1	100.4
2011	4375.2	112.9
2012	4445.3	145.1
2013	4521.2	152
2014	4602.9	170.5
2015	4671.6	173.4
2016	4759.9	177.6
2017	4822.1	192.2
2018	4879.3	208.4
2019	4938.5	221.4
2020	4876.6	263.6
2021	4988.2	302.2
2022*	5056.2	331.8

Ekonometrik modelləşdirmə və təhlil

Cədvəl 1-də verilmiş məlumatlar əsasında Azərbaycanda pensiyanın orta məbləğinin iqtisadiyyatda məşğul əhalinin sayından asılılığının əlaqəsi aşağıdakı kimidir:

$$\begin{aligned} \text{LOG(POM)} &= -62.7585830961 + 8.12480697854 * \text{LOG(MES(-7))} & (2) \\ \text{Prob.(Ehtimal)} & \quad (0.0131) \quad \quad \quad (0.0080) \\ R\text{-squared} &= 0.987422 \end{aligned}$$

Burada, LOG(POM) - ölkə üzrə pensiyanın orta məbləğinin natural loqarifmini, LOG(MES(-7)) - iqtisadiyyat üzrə məşğul əhalinin sayının 7 il gecikmələrlə natural loqarifmi, Prob.(Ehtimal) - parametrlərin tapılmış qiymətlərinin səhv olma ehtimalını, R-squared – determinasiya əmsalını göstərir.

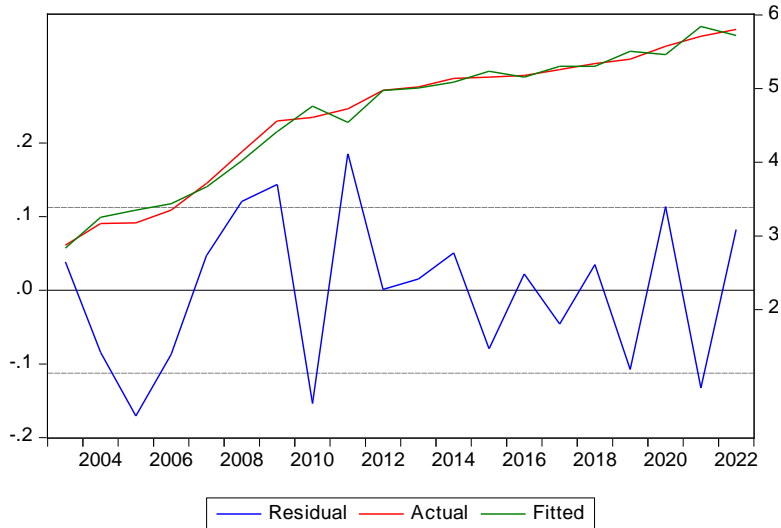
Qeyd edək ki, Model (1)-in adekvat alınması üçün reqressiya tənliyinə 1-ci tərtibdən avtoreqressiya (AR(1)) və 1-ci tərtibdən sürüşkən orta (MA(1)) amilləri daxil edilmişdir. Model (1) loqarifmik–loqarifmik xətti olduğu üçün əmsallar elasilik əmsallarını göstərir.

(2) Ekonometrik modelin parametrləri Eviews 10 Tətbiqi Proqram Paketində Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə tapılmış və modelin adekvatlığı yoxlanılmışdır [9].

Cədvəl 2. (3) modelinin statistik xarakteristikaları və testlər

Dependent Variable: LOG(POM)				
Method: Least Squares				
Date: 07/20/23 Time: 18:52				
Sample (adjusted): 2003 2022				
Included observations: 20 after adjustments				
Convergence achieved after 12 iterations				
MA Backcast: 2002				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-62.75858	22.49596	-2.789771	0.0131
LOG(MES(-7))	8.124807	2.684292	3.026797	0.0080
AR(1)	0.700704	0.144160	4.860589	0.0002
MA(1)	0.957115	0.023061	41.50308	0.0000
R-squared	0.987422	Mean dependent var		4.644494
Adjusted R-squared	0.985063	S.D. dependent var		0.920322
S.E. of regression	0.112478	Akaike info criterion		- 1.355258
Sum squared resid	0.202421	Schwarz criterion		- 1.156112
Log likelihood	17.55258	Hannan-Quinn criter.		- 1.316383
F-statistic	418.6759	Durbin-Watson stat		2.501612
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	70			
Inverted MA Roots	-.96			

Parametrlərin regressiya tənliyi əmsallarının qiymətlərinin səhv olma ehtimalları xeyli kiçik olması arzu ediləndir. Determinasiya əmsalının qiyməti göstərmişdir ki, izah olunan göstərici pensiyanın orta məbləğinin tədqiq edilən illər üzrə dəyişməsinin təxminən 98,7 faizi modelə daxil edilən izahedici göstəricilərin dəyişməsi ilə əlaqədar baş vermişdir. (2) modelinin faktiki qiymətləri aproksimasiya etməsi səviyyəsi (98,7%) xeyli yüksəkdir. Bunu qrafik 1-dən də görmək olar. 1-ci tərtib avtokorrelyasiyasının olub-olmamasını test edən Darbin-Uotson statistikasının arzu olunan iki ədədinə xeyli yaxın alınması göstərmişdir ki, qalıqların 1-ci tərtib avtokorrelyasiyasının olması ehtimalı xeyli aşağıdır. Qeyd edək ki, Darbin-Uotson statistikasının qiyməti (0;4) aralığında dəyişə bilər: qiymətin sıfıra yaxın olması müsbət avtokorrelyasiyanın, dördə yaxın olması isə mənfi avtokorrelyasiyanın mövcudluğunu göstərir. İkiyə yaxın qiymət – avtokorrelyasiyanın mövcud olmamasını göstərir [10].

Qrafik 1. (3) modelindən alınan qiymətlər (Fitted), faktiki qiymətlər (Actual) və onlar arasındakı fərqin (Residual) dinamikasının qrafiki təsviri

Qauss-Markov şərtlərindən məlumdur ki, kənarlaşmaların (qalıqların) variansının konstant (sabit) olması (homoskedasticity) vacib şərtlərdən biridir [11]. Bu şərtin ödənilməsi Eviews TPP-də Breuş-Paqan-Qodfrey testi ilə həyata keçirilmişdir [13]. Qalıqların stasionarlığının yoxlanılması isə Vahid kökün olub-olmamasını bildirən Dikki-Füler testi yoxlanılmışdır. Testlərin nəticələri arzu olunan səviyyədə alınmışdır (Bax: Cədvəl 3 və Cədvəl 4).

Cədvəl 3. Heteroskedastikliyin yoxlanması: Breusch-Pagan-Godfrey testi

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey			
F-statistic	0.493004	Prob. F(1,18)	0.4916
Obs*R-squared	0.533179	Prob. Chi-Square(1)	0.4653
Scaled explained SS	0.165873	Prob. Chi-Square(1)	0.6838

Cədvəl 4. Dikki-Füler testi

Null Hypothesis: RESID02 has a unit root				
Exogenous: Constant				
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=4)				
			t-Statistic	Pro*
Augmented Dickey-Fuller test statistic			5.427139	0.00b4
Test critical values:	1% level		3.831511	
	5% level		3.029970	
	10% level		2.655194	
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.				
Warning: Probabilities and critical values calculated for 20 observations				

and may not be accurate for a sample size of 19				
Augmented Dickey-Fuller Test Equation				
Dependent Variable: D(RESID02)				
Method: Least Squares				
Date: 07/20/23 Time: 18:53				
Sample (adjusted): 2004 2022				
Included observations: 19 after adjustments				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
RESID02(-1)	-1.282259	0.236268	-5.427139	0.0000
C	-0.003505	0.023974	-0.146211	0.8855
R-squared	0.634045	Mean dependent var		0.002302
Adjusted R-squared	0.612519	S.D. dependent var		0.167710
S.E. of regression	0.104396	Akaike info criterion		-1.581948
Sum squared resid	0.185275	Schwarz criterion		-1.482534
Log likelihood	17.02851	Hannan-Quinn criter.		-1.565123
F-statistic	29.45383	Durbin-Watson stat		1.855305
Prob(F-statistic)	0.000045			

Beləliklə, Model (2)-nin statistik xarakteristikaları və müvafiq testlər göstərmişdir ki, model adekvatdır. (2) reqressiya tənliyinə əsasən Azərbaycanda pensiyanın orta məbləğinin iqtisadiyyatda məşğul əhəlinin sayından asılılığının qiymətləndirilməsi üzrə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

Nəticə

- Sosial sığorta prinsiplərinə əsaslanan pensiya sisteminin qurulması ölkədə dayanıqlı pensiya təminatının formalaşmasına müsbət zəmin yaratmışdır;
- Sosial sahədə aparılan islahatlar nəticəsində ölkədə pensiyanın orta məbləğinin dəyişməsində baş verən nisbi artımın 8,1%-i iqtisadiyyat üzrə məşğul əhali sayının 7 il əvvəl başlanan 1% artması ilə əlaqələndirilir.

Ədəbiyyat

1. Məmiyev C.M., Bünyadov Z.V., Adıgözəlova G.R. “Azərbaycan Respublikasının pensiya sisteminin mahiyyəti və bu sahədə xarici təcrübənin mənimsənilməsi. Sumqayıt Dövlət Universiteti – “Elmi xəbərlər” – Sosial və humanitar elmlər bölməsi, Cild 13, № 4, 2017
2. Əhəlinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 5 yanvar 2023-cü il, 3708
3. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 16 mart 2016-cı il.

4. V. D. Roik. Труд и качество трудовой жизни: практика и теория регулирования в западных странах и России: монография. Проспект, 2017 483 с.
5. Andreyev, V. S. (2017). Social policy. Budget monitoring: Analysis of budget execution for (2017). Electronic resource, Liga Law: Legal portal. – Accessmode: http://www.ibser.org.ua/sites/default/files/kv_i_2017_monitoring_ukr_1.pdf
(20) (PDF) ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF INCOME AND EXPENDITURE STRUCTURE OF THE POPULATION IN UKRAINE. Available from: https://www.researchgate.net/publication/323543521_ANALYSIS_OF_THE_CURRENT_STATE_OF_INCOME_AND_EXPENDITURE_STRUCTURE_OF_THE_POPULATION_IN_UKRAINE [accessed May 10 2024].
6. Floreskul, N. (2016). Legal Regulation of Financial Provision of Social Protection of Population. Bulletin of the KNETU, No 22 – 144 p.
7. Gary Burtless. Unemployment insurance as social protection and stimulus during the coronavirus crisis. Brookings Institution. 2020/3/30
8. “Azərbaycanda Səhiyyə, Sosial müdafiə və Mənzil şəraiti” Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi nəşri, Bakı: 2022, 264 səh.
9. Н.Ш. Кремер, Б.А. Путко. Эконометрика. М., «Юнити-Дана», 2007.
10. Ү.Нәсәнли. Statistika. Praktiki nümunələrlə. Bakı: Tuna, 2014, 564 s.
11. Я.Р. Магнус, П.К. Катышев, А.А. Пересецкий. Эконометрика. Начальный курс: учебник – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва. Дело, 2004, 576 с.
12. <http://www.stat.gov.az>
13. <http://www.eviews.com/EViews10/1> .

KORPORATİV SOSIAL MƏSULİYYƏT FƏALİYYƏTİNİN EFFEKTİV İDARƏ EDİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ (DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏ)

Daxil olub: 5 aprel 2023-cü il
Qəbul olunub: 24 aprel 2024-cü il
Received: 5 April 2023
Accepted: 24 April 2024

Şahla Qəhrəmanova
baş müəllim, UNEC,
shahla.gahramanova@unec.edu.az
<https://orcid.org/0000-0002-6805-7842>

Xülasə

XX əsrin sonlarından başlayan və XXI əsrin əvvəllərində artıq bütün dünyanı əhatə edən qlobal iqtisadi böhran göstərdi ki, yalnız iqtisadi maraqlara fokuslanan və hüquqi, etik, sosial məsuliyyətlərə önəm verməyən fəaliyyətin sonu ciddi problemlərlə nəticələnir. Bunu bir-birinin ardınca müflisləşərək çökən transmilli şirkətlərin aqibəti çox açıq şəkildə göstərdi. Fəaliyyətləri bir sıra qeyri-etik davranışlarla yadda qalan biznes nəhənglərinin əməlləri onların iflası ilə nəticələnərək həm şirkətlərin aid olduqları ölkələrin iqtisadiyyatına, həm də bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. Bütün bu uğursuzluqlar etik prinsipləri əsas tutan, düzgün qurulmuş korporativ sosial məsuliyyət siyasətinin vacibliyini önə çəkdi.

Bu tədqiqat işinin məqsədi də dünya təcrübəsində düzgün və effektiv KSM fəaliyyətinin formalaşdırılması üçün tələb olunan mexanizmlərin araşdırılaraq təqdim edilməsidir. Bu məqsədlə həm strateji KSM fəaliyyətinin formalaşdırılmasına həsr olunmuş elmi məqalələr və kitablar, həm də qlobal reyting siyahılarında KSM fəaliyyətinə görə ön yerləri tutan şirkətlərin fəaliyyətlərinə aid sənədlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *korporativ sosial məsuliyyət, etik məsuliyyət, maraqlı tərəflər, institutionallaşma, sosial məsuliyyət prioritetləri, KSM strategiyası.*

MECHANISMS OF EFFECTIVE CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY MANAGEMENT (THE WORLD EXPERIENCE)

Shahla Gahramanova
Senior teacher, UNEC
shahla.gahramanova@unec.edu.az

Abstract

The global economic crisis, which started at the end of the 20th century and spreaded across the world in early 21st century, demonstrated that activity focusing only on economic interests and avoiding legal, ethical, and social responsibilities end up dealing with serious problems. This was clearly shown by the fate of multinational companies that went bankrupt one after the other.

The fate of multinational companies that went bankrupt one after another clearly showed this. Behaviour of these business giants, whose activities are remembered for a few unethical actions, led to their bankruptcy and seriously affected the economies of the countries to which they belonged, as well as the global economy as a whole. All these failures underscored the importance of properly structured corporate social responsibility policies based on ethical principles.

The purpose of this research work is to study the mechanisms necessary for the formation of correct and effective CSR activities in world practice. For this purpose, we reviewed both scientific articles and books devoted to the formation of strategic CSR activities, as well as documents related to the activities of companies occupying first places in the global ranking lists for CSR activities.

Keywords: *corporate social responsibility, ethical responsibility, stakeholders, institutionalization, social responsibility priorities, CSR strategy.*

МЕХАНИЗМЫ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В ОБЛАСТИ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ (В МИРОВОМ ОПЫТЕ)

Шахла Гахраманова

*Старший преподаватель, кафедра «Управление бизнесом»,
Азербайджанский государственный экономический университет
shahla.gahramanova@unec.edu.az*

Резюме

Мировой экономический кризис, начавшийся в конце XX века и охвативший весь мир в начале XXI века, показал, что конец деятельности, ориентирующей только на экономические интересы и не обращающей внимания на правовое, этическое и социальное ответственности приводит к серьезным проблемам. Судьба транснациональных компаний, которые обанкротились, одна за другой наглядно показала это. Действия бизнес-гигантов, деятельность

которых запомнилась рядом неэтичных поступков, привели к их банкротству и серьезно повлияли на экономику стран, к которым они принадлежали, а также на мировую экономику в целом. Все эти неудачи подчеркнули важность правильно структурированной политики корпоративной социальной ответственности, основанной на этических принципах.

Целью данной исследовательской работы является изучение механизмов, необходимых для формирования правильной и эффективной КСО деятельности в мировой практике. С этой целью были рассмотрены как научные статьи и книги, посвященные формированию стратегической КСО-деятельности, так и документы, связанные с деятельностью компаний, занимающих первые места в мировых рейтинговых списках по КСО-деятельности.

Ключевые слова: корпоративная социальная ответственность, этическая ответственность, заинтересованные стороны, институционализация, приоритеты социальной ответственности, стратегия КСО.

Giriş

XX əsrin sonlarından başlayan və XXI əsrin əvvəllərində artıq bütün dünyanı əhatə edən global iqtisadi böhran göstərdi ki, yalnız iqtisadi maraqlara fokuslanan və hüquqi, etik, sosial məsuliyyətlərə önəm verməyən fəaliyyətin sonu ciddi problemlərlə nəticələnir. Bunu bir-birinin ardınca müflisləşərək çökən transmilli şirkətlərin aqibəti çox açıq şəkildə göstərdi. Fəaliyyətləri səhmdarların və digər maraqlı tərəflərin aldadılması, maliyyə fırladaqları, qeyri-şəffaf hesabatlar, insan əməyinin, xüsusilə də uşaq əməyinin istismarı, işçilərin əmək hüquqlarını kobud şəkildə pozmaqla istismarı, ətraf mühitə etinasız münasibət və digər bu kimi qeyri-etik davranışlarla yadda qalan *ENRON*, *WorldCom*, *Lehman Brothers*, *Satyam*, *Swissair*, *Parmalat* və bir sıra digər biznes nəhənglərinin əməlləri onların iflası ilə nəticələndi. Bu isə həm şirkətlərin aid olduqları ölkələrin iqtisadiyyatına, həm də bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. Bütün bu uğursuzluqlar qeyri-etik biznes fəaliyyətinin aqibətinin necə ola biləcəyini aydın şəkildə nümayiş etdirdi və bütün maraqlı tərəflərə münasibətdə etik prinsipləri əsas tutan, düzgün qurulmuş korporativ sosial məsuliyyət siyasətinin vacibliyini önə çəkdi (7, 9).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, elə həmin iqtisadi böhran illərində bir sıra şirkətlər müflis olmaq təhlükəsindən yaxa qurtara bildilər – dövlət onlara maliyyə yardımı etdi, ictimaiyyət mənəvi dəstək verdi, böhran zamanı loyallıq işçiləri onları tərk etmədi,

tərəfdaşları onlardan üz döndərmədi və s. Fəaliyyət balanslarında firıldaqlıq, aldatma, şişirdilmiş məlumatlar, əməkdaşların istismarı və hüquqlarının tapdalanması və digər bu kimi neqativ hallar olmadığından, onlar məhkəmə çəkişmələrində vaxt itirmədilər və pul xərcləmədilər. Fəaliyyətləri dövründə nail olduqları müsbət reputasiya, sosial məsuliyyətlərini dərk etmələri, korporativ vətəndaşlıq və korporativ sosial məsuliyyət strategiyasının prinsiplərinə hörmət etmələri onları iqtisadi böhranın fırtınasında boğulmaq təhlükəsindən xilas etdi (1, 9).

Böhrandan sonra aparılan qiymətləndirmələr və çıxarılan dərslər biznesin artıq əvvəlki ənənələrlə idarə edilməsinin mümkün olmayacağını göstərdi. Yaşanan qalmaqallı hadisələr, eləcə də son bir neçə onillik ərzində dünya ictimaiyyətinin qlobal səviyyədə baş qaldıran sosial və ekoloji problemlərə daha diqqətlə yanaşması həm biznes strukturlarını, həm də dövlətləri korporativ idarəetmə sistemini yenidən nəzərdən keçirməyin və korporativ sosial məsuliyyətin idarəetmə sistemində inteqrasiya edilməsinin vacib olduğuna inandırdı (13).

Beləliklə də biznesin, xüsusilə də iri sənaye istehsalı müəssisələrinin idarə edilməsində korporativ sosial məsuliyyət prinsiplərini əsas tutan – etik, məsuliyyətli, maraqlı tərəflərin mövqelərini nəzərə alan, fəaliyyətini şəffaf prinsiplər əsasında qura bilən bir biznes idarəetmə sistemində keçid dövrü başlandı. Bununla da öz stabilliyini, investisiyalar üçün cəlbediciliyini, rəqabət qabiliyyətliyini, bir sözlə dayanıqlı inkişafını təmin etməyə və qoruyub saxlamağa çalışan biznesin korporativ sosial məsuliyyət fəaliyyətinin inteqrasiyasının və effektivliyinin təmin ediləcəyi bir idarəetmə mexanizmi qurması mütləq şərtə çevrildi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, qloballaşma prosesinin təsiri altında baş verən bu siyasi və iqtisadi proseslər fonunda cəmiyyətin də əhval-ruhiyyəsində, tələb və gözləntilərində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Cəmiyyət istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin ekologiyaya və insan həyatına təsiri, etik və məsuliyyətli olması, insan hüquqlarına hörmətlə yanaşması, ehtiyac duyulan sahələrə sosial dəstək göstərməsi və s. bu kimi məsələlərə əvvəlkindən daha çox diqqət yetirməyə başladı. Üçüncü onilliyini yaşadığımız XXI əsrdə artıq aparıcı biznes öz fəaliyyətini vətəndaş cəmiyyətinin müvafiq gözləntilərinə cavab verə biləcək istiqamətdə qurmağa çalışır və sosial məsuliyyət prinsiplərinə sadıq olduğunu könüllü sosial hesabatlarında geniş ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edir.

Dünyanın aparıcı ölkələri və müvafiq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən KSM strategiyasını düzgün qurmaq və onun həm cəmiyyət, həm də biznesin özü üçün faydalı olmasını təmin etməkdən ötrü Qlobal Hesabatlılıq Təşəbbüsü (GRI), BMT-nin Qlobal Sazişi, ISO 26000, SA8000, AA1000, SASB və digər müvafiq beynəlxalq standartlar əsas götürülməklə bir sıra addımlar atıldı. Bütün bu tədbirlər effektiv

korporativ sosial məsuliyyətlə bağlı fəaliyyətin əlavə xərc kimi qiymətləndirilməsinin yanlış olduğunu və KSM siyasətinin təşkilatın əsas dəyərlərindən biri olaraq onun fəaliyyətinə inteqrasiya edilməli olduğunu əsaslandırıldı. Beləliklə də KSM-nin biznesin fəaliyyətinə inteqrasiya edilməsi dönməni başladı və qısa müddət ərzində bu sahədə qlobal səviyyədə həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən ciddi irəliləyişlər əldə edildi.

Aparıcı dünya təcrübəsində strateji KSM siyasətinin formalaşması və institusional səviyyədə tətbiq edilməsi

İndi isə dünya təcrübəsində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində əhəmiyyətli rolunu oynayan sosial məsuliyyət strategiyasının hansı prinsiplər əsasında qurulduğuna və institusional səviyyədə necə tətbiq edilməli olduğuna aydınlıq gətirək. Dünya təcrübəsində korporativ sosial məsuliyyətlə bağlı fəaliyyətin necə tənzimlənəcəyi bir qayda olaraq şirkətin daxili sənədlərində - strateji planlarında, korporativ idarəetmə standartlarında, etik davranış kodekslərində, monitoring və nəzarət fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq sənədlərdə və digər təşkilati idarəetmə mexanizmlərində öz əksini tapır. Nisbətən kiçik müəssisələr qarşısında bu məsələ bir o qədər ciddi tələb kimi qoyulmasa da, böyük şirkətlərdə və korporasiyalarda dəqiq işlənmiş KSM siyasəti və KSM idarəetmə mexanizminin olması çox vacib əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir mexanizmin olması həm təşkilatın korporativ vətəndaş olaraq KSM istiqamətində görəcəyi işləri planlı şəkildə aparmasını, həm də qeyri-maliyyə hesablarının hazırlanması və ictimaiyyətə çatdırılması işini asanlaşdırır.

KSM reyting siyahılarında neçə illərdir ki, ön sıralarda yerini möhkəmləndirmiş şirkətlərin (*Lego, The Walt Disney Company, Starbucks, Microsoft, Google, BMW, Adidas, Bosch* və s.) təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, burada KSM fəaliyyətinə cavabdeh olan ayrıca komanda fəaliyyət göstərir. Şirkətin yüksək rəhbərliyi (vitse-prezident səviyyəsində) bu fəaliyyəti daim nəzarətdə saxlayır (11). KSM fəaliyyətini tənzimləmək üçün müvafiq təlimatlar, daxili standartlar və digər sənədlər işlənib hazırlanır və vaxtaşırı yenilənir. Məsələn, *Lego* şirkətinin 2022-ci il üzrə təqdim etdiyi 39 səhifəlik dayanıqlı inkişaf/KSM hesabatında icma, ətraf mühit, insan hüquqları, məsuliyyətli vergi təcrübəsi, seçilmiş dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün görülən işlər və digər məsələlər əhatə olunub. Bundan əlavə, ictimaiyyəti və işçi heyəti məlumatlandırmaq üçün tez-tez verilən suallar, uğur hekayələri və s. bu kimi vasitələrlə KSM siyasəti və fəaliyyəti barədə ətraflı məlumatlar təqdim olunur, yarımillik və illik yenilənmələr edilir və s. Bunun da sayəsində geniş ictimaiyyətin, müştərilərin, investorların, potensial tərəfdaşların şirkətə qarşı rəğbəti artır (12).

Araşdırmalar eyni zamanda KSM strategiyasının hazırlanması zamanı onun həm mütləq, həm də könüllü xarakterinin nəzərə alındığını göstərir. Aparıcı təcrübəyə əsasən mütləq qaydada yerinə yetirilməli olan hissə dövlətin müvafiq qanunvericiliyinə və beynəlxalq prinsiplərə uyğun olaraq müəyyən olunmuş çərçivədə həyata keçirilir. Bura vergilərin şəffaf şəkildə ödənilməsi, ətraf mühitə göstərilə biləcək mənfi təsirin minimuma endirilməsi, əməkhaqqının bazarın və qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğu, əmək şəraitinin təhlükəsizliyi, müvafiq sənaye sahələri üzrə norma və standartlara əməl olunması, sosial təminat və digər sahələr üzrə müvafiq tələblərin mütləq qaydada nəzərə alınması və yerinə yetirilməsi kimi öhdəliklərə vicdanla əməl edilməsi daxildir. Bu təcrübələr uğurlu KSM fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şirkətin korporativ sosial məsuliyyət sahəsində strategiyasını müəyyən edən sənədlərin vacibliyini təsdiq edir (15). Şirkətin KSM siyasəti əsasən aşağıdakı sənədlərdə əks olunur:

- Korporativ strategiya (ümumi);
- Missiya, vizyon (niyyət);
- Sosial hesabatlılıq standartları;
- KSM strategiyası;
- Etik kodeksi;
- Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı siyasət;
- Korporativ davranış kodeksi;
- Kollektiv müqavilə və digər sənədlər.

Könüllü KSM fəaliyyəti isə daha innovativ və sosial yönümlü fəaliyyətləri əhatə edir ki, bura da təhsillə, idmanla, sağlamlıq və səhiyyə ilə bağlı layihələr, icmalarda həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün sosial layihələrin yerinə yetirilməsi, sosial əsaslı inkişaf mərkəzlərinin yaradılması və digər müxtəlif korporativ təşəbbüslər və proqramlar aid edilə bilər.

Təşkilatın öz sosial məsuliyyət prioritetlərini müəyyən etməsi və bu prioritetləri effektiv şəkildə yerinə yetirə bilməsi üçün KSM idarəetmə sisteminin formalaşdırılması vacibdir. Bu sistemin formalaşdırılması KSM strategiyası və siyasətinin işlənib hazırlanmasından, əsas diqqətin hansı sahələrə yönəldiləcəyinin müəyyənləşdirilməsindən, korporativ qərar qəbuletmə mexanizmlərindən, onların həyata keçirilməsi üçün işlənib hazırlanan proqramlardan tutmuş fəaliyyətin monitorinqi və qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla bütün mərhələləri əhatə edəcək bir idarəetmə sisteminin qurulmasını tələb edir (10). Qısaca desək, bu sistem KSM siyasətinin institusional səviyyədə həyata keçirilməsi üçün bir neçə mərhələdən ibarət bir “yol xəritəsi” rolunu oynayır. KSM fəaliyyəti üzrə dolğun və əhatəli yol xəritəsinin hazırlanması isə bir sıra mərhələlərdən keçməklə ərsəyə gəlir.

Aparılmış təhlillərə əsaslanaraq həmin mərhələləri aşağıdakı ardıcılıqla təqdim edirik:

İlk növbədə şirkət rəhbərliyinin KSM konsepsiyasının və KSM idarəetmə prinsiplərinin əhəmiyyətini dərk və qəbul etməsi olduqca vacibdir. Çünki Hunoldtun qeyd etdiyi kimi, korporativ rəhbərliyin razılığı və birbaşa dəstəyi olmadan KSM strategiyasını təşkilatın fəaliyyətinə tam inteqrasiya etmək mümkün olmur, onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan addımlar təsdiqlənmir və lazımı resurslar ayrılmır (4). Buna görə də, bu mərhələdə KSM konsepsiyasını, siyasətini, qlobal səviyyədə KSM-yə verilən dəyəri, KSM-nin dayanıqlı inkişaf, insan, ətraf mühit və biznesin özü üçün əhəmiyyətini dərinlənən anlayan və dəstəkləyən bir komanda formalaşdırılmalıdır. Aparıcı şirkətlərin və KSM-nin artıq çoxdan həyata keçirildiyi inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrində bu komanda adətən baş icraçı direktorun, layihə menecerlərinin, insan resursları, marketinq, satış və ictimaiyyətlə əlaqələr departamentlərinin aparıcı mütəxəssislərindən ibarət genişprofilli bir tərkibdə formalaşır ki, bu da KSM siyasətini müxtəlif perspektivlərdən təhlil edərək dəyərləndirməyə imkan yaradır. Yüksək menecmentin KSM fəaliyyətini dəstəkləməsini biz KSM/dayanıqlı inkişaf hesabatlarının ilk səhifələrində baş icraçı direktorların bu məsələyə verdiyi önəmi əks etdirən çıxışları da təsdiq edir (14).

Rəhbərliklə yanaşı, bütün səviyyələrdə çalışan əməkdaşların da təşkilatda KSM-lə bağlı atılacaq addımlar barədə xəbərdar olması və onların da bu işə cəlb edilməsi çox vacibdir.

İkinci mərhələdə şirkətin vacib hesab etdiyi KSM dəyərləri və öhdəlikləri müəyyənləşdirilir. Qeyd edək ki, KSM dəyərləri şirkətin ümumi korporativ dəyərləri ilə uyğunluq təşkil etməli və bir-birlərini tamamlamalıdır. Korporativ dəyərlər şirkətin missiyasını, niyyətini, gəlir əldə etmə siyasətini, korporativ hesabatlılıq, steykholderlərə münasibət, dayanıqlı inkişaf və s. kimi dəyərləri əks etdirir (6).

Uyğun olaraq KSM strategiyası da bu dəyərlərdən çıxış edərək bütün maraqlı tərəflərə münasibətdə şirkətin hansı mövqeyi tutduğunu, şirkətin fəaliyyətinin onlara göstərəcəyi müsbət təsirin necə artırılacağını və mənfi təsirlərin necə azaldılacağını və digər bu kimi məsələləri nəzərdə tutur. Maraqlı tərəflərin bu məqsədlə aparılan əhatəli təhlili həm təşkilatın imkanlarına və korporativ dəyərlərinə uyğun, həm də maraqlı tərəflərin mənafeələrini mümkün qədər nəzərə almaqla praqmatik və nəzərdə tutulan fəaliyyətin yerinə yetirilməsini mümkün edən mexanizmlərin irəli sürüldüyü KSM strategiyası hazırlamağa imkan verir.

Bu mərhələdə şirkət əsas steykholderlər üstünlük təşkil etməklə bütün steykholderlərin (həm daxili, həm də xarici) ehtiyaclarını, şirkətin fəaliyyətinin onlara

göstərdiyi təsiri, onların bu təsirdən narazı və ya məmnun qaldıqlarını öyrənir. Müxtəlif maraqlı tərəflərin təhlili əhatəli KSM strategiyası işləyib hazırlamağa kömək etdiyindən bu mərhələdə düzgün təhlilin və pragmatik yanaşmanın əhəmiyyəti çox böyükdür. Əks halda, utopik və qeyri-müəyyən plan və iddialar kağız üzərində qala və işin daim axsamasına səbəb ola bilər. Maraqlı tərəflərin təhlili həmçinin daha strateji və proaktiv KSM siyasəti yürütməyə də imkan verir (Porter və Kremer yanaşması) (8).

Doğru və strateji KSM siyasətinin aparılması üçün stejkholder təhlili çox əhəmiyyətlidir. Ferrell əhatəli stejkholder təhlili aparmaq üçün aşağıdakı yanaşmanı təklif edir. Bu təhlil metodunda əvvəlcə əsas və ikinci dərəcəli stejkholderlərin kim olduğu müəyyənləşirilir, daha sonra onların ehtiyaclarının nə olduğu və şirkətin bu ehtiyaclara necə cavab verə biləcəyi araşdırılır (2). Maraqlı tərəflərin təhlili aparılarkən əsasən nələrə diqqət yetirilməli olduğuna bir neçə maraqlı tərəfin təmsalında nəzər salmaq: məsələn, sərmayəçilər biznes fəaliyyətinin düzgün qurulmasında, lüzumsuz xərclərin qarşısının alınmasında, maliyyə əməliyyatlarının, gəlir və xərclər barədə hesabatların şəffaf olmasında və vaxtlı-vaxtında təqdim edilməsində maraqlıdırlar. Əsas daxili maraqlı tərəf olan işçilər üçün təhlükəsiz və normal iş şəraiti, peşəkar inkişaf və karyera imkanları kimi şərtlər önəm daşıyır. Xarici stejkholderlə olan müştəriləri məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti və vaxtlı-vaxtında təqdim edilməsi maraqlandırır, icma ətraf mühitə zərər vurmeyən fəaliyyətdə, icmanın inkişafı üçün göstərilən dəstəkdə maraqlıdır, dövlət isə müvafiq qanunlara riayət edilməsində, hesabatların şəffaflığında, vergilərin vicdanla ödənilməsində və s. kimi məsələlərə diqqət yetirir. Stejkholderləri ətraflı şəkildə öyrənmək KSM dəyərlərini müəyyənləşdirməyə və formalaşdırmağa kömək edir və şirkət tərəfindən KSM strategiyasının yerinə yetirilməsi üçün atılacaq addımları və ayrılacaq vəsaitləri məqsədyönlü və düşünülmüş şəkildə hesablamağa imkan verir.

Maraqlı tərəflər	Maraqlı tərəflərin biznesdən gözləntiləri	Gözləntilərə müsbət cavab verildiyinin göstəriciləri
İşçilər	- Kompensasiya imtiyazlar	və - Real əməkhaqqının minimum əmək- haqqına və ölkədəki yaşayış minimumuna nisbəti
	- Təlim və inkişaf	- Tibbi sığorta və pensiya təminatı
	- İşçilərin müxtəlifliyinə hörmət	- Təlim və inkişaf üçün ayrılan vaxt və vəsait
	- Əməyin təhlükəsizliyi	- Təhlükəsiz və erqonomik iş şəraiti
	- Rəhbərliklə ünsiyyət imkanı	- İş zamanı zədə alma hallarının sayının azaldılması - Açıq qapı siyasəti və etik məsələlər üzrə məsul şəxsın olması

Müştərilər	<ul style="list-style-type: none"> - Məhsulun təhlükəsizliyi və keyfiyyəti - Müştəri şikayətlərinə baxılması - Fiziki məhdudiyətli müştərilərə xidmət 	<ul style="list-style-type: none"> - Təhlükəsizlik standartlarının tətbiq edilməsi - Lazım gəldikdə geri çağırılan məhsullar - Müştəri şikayətlərinə baxılması üçün effektiv prosedurların olması - Fiziki məhdudiyətli müştərilərə xidmət prosedurları və göstərilən xidmətlərin sayı
Səhmdarlar	<ul style="list-style-type: none"> - Effektiv və şəffaf idarəetmə - Səhmdarların hüquqlarına hörmət - Dividendlərin alınması 	<ul style="list-style-type: none"> - Korporativ idarəetmə fəaliyyətilə bağlı hesabat prosedurlarının olması - Səhmdarların hüquqlarının pozulması hallarının azaldılması - Dividendlərin vaxtında verilməsi

Cədvəl 1. Maraqlı tərəflərin gözləntiləri və müvafiq korporativ tədbirlər

Mənbə: Müvafiq mənbələr əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Üçüncü mərhələdə yüksək menecment aparılmış təhlillərdən əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq, təşkilatın korporativ sosial məsuliyyət strategiyasını işləyib hazırlamalıdır. Qeyd edək ki, bu strategiya hazırlanarkən steykholder təhlilindən əldə edilmiş məlumatlardan əlavə qlobal səviyyədə qəbul edilmiş beynəlxalq standartlar, qeyri-maliyyə hesabalarına qoyulan tələb və tövsiyələr də nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, əsas maraqlı tərəflərin bu prosesə cəlb edilməsi dəqiq, əhatəli və yetkin KSM strategiyasının ərsəyə gəlməsinə müsbət təsir edir. Bu, xüsusilə də iri biznes strukturları üçün vacibdir.

Bütün sahələrdə olduğu kimi bu kontekstdə də hazırlanmış KSM strategiyasında nəzərdə tutulmuş tapşırıqların səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi üçün düzgün qurulmuş bir təşkilati idarəetmə sistemi yaradılmalıdır. Bu mərhələdə KSM komandası tərəfindən KSM ilə bağlı fəaliyyətin institusional səviyyədə inteqrasiya edilərək yerinə yetirilməsi üçün siyasət və bu siyasətdən irəli gələn fəaliyyəti həyata keçirmək üçün mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır. Rusiyanın aparıcı banklarından olan və korporativ idarəetmə sisteminin yüksək səviyyədə təşkil edildiyi Vneşekombankın mütəxəssisləri KSM idarəetmə mexanizmini işləyib hazırlayarkən həm təşkilati, həm də dəyər yaradan şərtlərin nəzərə alınmasını vacib hesab edirlər (16). Cədvəl 2-də bu yanaşma digər mənbələrdən olan məlumatlar da istifadə edilməklə qısa formada təqdim edilir:

KSM idarəetmə mexanizmləri	
Operativ mexanizmlər	Dəyər formalaşdırıcı mexanizmlər
Şirkətin dayanıqlı inkişaf və sosial məsuliyyət prioritetlərini müəyyən edən KSM strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi	KSM prinsiplərinin korporativ mədəniyyətə inteqrasiyası, rəhbərlik və işçilər tərəfindən qəbul edilməsi üçün görülən tədbirlər

Müvafiq KSM fəaliyyətlərini tənzimləyən qaydaların hazırlanması və inteqrasiya edilməsi (qeyri-maliyyə hesabatlılığının hazırlanması üzrə təlimat, etik davranış kodeksi, ekoloji siyasət, maraqlı tərəflərlə münasibət qaydaları və s.)	Rəhbərliyin KSM fəaliyyətinə önəm verdiyini əməllərlə təsdiq etməsi: - şəffaf hesabatlılıq prinsiplərini pozmaması; - daxili steykholderlər olan işçilərə münasibətdə məsuliyyətli və qayğıkeş davranması
Şirkətdə KSM məsələləri ilə məşğul olan xüsusi bölmənin yaradılması	Əməkdaşların KSM-lə bağlı məlumatlılığının artırılması Könüllü KSM fəaliyyətləri üçün iş vaxtı hesabına müəyyən saatların ayrılması
Digər şöbələrin əməkdaşlarının da KSM fəaliyyətinə cəlb olunması	KSM prinsiplərinə önəm verən əməkdaşların müxtəlif motivasiya üsulları ilə həvəsləndirilməsi
KSM-lə bağlı prioritet sahələr üzrə müxtəlif şöbələrin nümayəndələrindən ibarət işçi qrupların yaradılması	Təşkilatın veb-səhifəsi və media vasitəsilə KSM dəyərlərinin təbliği Yaşıl istehsal prinsiplərinin təbliğ edilməsi
Yüksək menecment nümayəndələrindən birinin KSM məsələlərinə nəzarət üçün təhkim edilməsi	Qeyri-etik davranışların (həm təşkilatdaxili ünsiyyət, həm də biznes proseslərlə bağlı) idarə edilməsi.

Cədvəl 2. KSM idarəetmə mexanizmləri

Mənbə: Müxtəlif mənbələrdən əldə olunan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bir çox müəlliflərin fikrincə, KSM ilə bağlı fəaliyyətin düzgün qurulması üçün əsas şərtlərdən biri bu fəaliyyət üçün məsul olan korporativ orqanın seçilməsidir (5, 8, 9). Sosial layihələrin xarakteri, məqsədi, məzmunu, ünvanı, hədəf auditoriyası, ayrılacaq vəsaitin həcmi və s. müvafiq məsələlər barədə qərarların verilməsini həmin korporativ orqan sistemli şəkildə həyata keçirməlidir.

Dördüncü mərhələdə korporativ orqan, yəni bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulan fəaliyyət proqramlarının əsas iştirakçılarının daxil olduğu şöbə təsis edilməlidir. Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, bu mərhələdə şirkətin menecerlərinin və əməkdaşlarının daxil olduğu KSM şöbəsi tərəfindən öz fəaliyyətləri çərçivəsində icma üzvləri, səhmdarlar, müştərilər, təchizatçılar və digər steykholderlər, hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları və digər müvafiq tərəflərlə qarşılıqlı əlaqələr qurulmalıdır. Fəaliyyəti lazımınca yerinə yetirmək üçün resurslar, məsuliyyət və səlahiyyətlər, tapşırıqlar bölüşdürməli və fəaliyyət planı hazırlamalıdır.

Maon və digərlərinin qeyd etdiyi kimi, korporativ idarəetmə sisteminin inkişaf etdiyi ölkələrdə fəaliyyət göstərən iri biznes strukturlarında idarə heyətinin qərarı ilə KSM və dayanıqlı inkişaf üzrə korporativ orqanın tərkibi əsasən yüksək və orta menecment sıralarından formalaşır (5). Qeyd etmək lazımdır ki, idarə heyətinin

KSM fəaliyyətilə bağlı aydın qərarının olması bu fəaliyyətin və onun yerinə yetirilməsi üçün ayrılacaq vəsaitin düzgün və əhatəli olması üçün zəmin yaradır, vəsaitlərin KSM fəaliyyəti adı altında lüzumsuz yerə xərclənməsinin qarşısını alır.

Hələ XX əsrin ortalarında Milton Fridman biznesin əsas sosial məsuliyyətinin gəlir əldə etmək olduğunu və sosial layihələrə xərclənən vəsaitin və vaxtın səhmdarların büdcəsindən talanaraq boş yerə sərf edildiyini deyirdi və menecerləri səhmdarların icazəsi olmadan şirkətin vəsaitini boş yerə xərcləməkdə günahlandırır (3). Əslində Fridmanın fikri o qədər də əsassız deyildi. Əvvəlki paraqraflarda da qeyd edildiyi kimi, bir nəfərin və ya kiçik bir qrupun şirkətin vəsaitini sosial öhdəlik adı altında öz bildiyi kimi və şirkətin maraqlarına cavab verməyən istiqamətə yönləndirməsi həm şirkət üçün, həm də ətrafdakılar üçün neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilər. İdarə heyəti ilə dialoq KSM fəaliyyətini yerinə yetirən orqanın sosial məsuliyyət prioritetlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə və bütün steykholderlərin, o cümlədən də biznesin öz maraqlarını nəzərə almaqla müvafiq qərarlar qəbul edilməsinə kömək edər.

Beşinci mərhələdə şirkətin KSM siyasətinin və dəyərlərinin, KSM üzrə hazırlanmış strategiyanın və bu sahədə yerinə yetirilən işlərin və əldə olunan nəticələrin bütün maraqlı tərəflərə və ümumilikdə ictimaiyyətə çatdırılmasıdır. Çünki KSM strategiyası çərçivəsində yerinə yetirilən işlərin təqdir edilməsi və lazım gəldikdə təkmilləşdirilməsi ətrafdakıların görülən işlərlə tanış edilməsindən birbaşa asılıdır. Fəaliyyət barədə digərlərini, xüsusilə də aidiyyəti olan steykholderləri məlumatlandırmadan şirkətin KSM istiqamətində gördüyü işləri öz dividendinə çevirərək mövqeyini gücləndirməsi mümkün deyil. Təhfənin steykholderlər tərəfindən daim hiss edilməsi üçün dəyərləri və strategiyanı aydınlaşdırmaq, uğurlar, nailiyyətlər və uğursuzluqlar haqqında məlumat çatdırmaq üçün davamlı olaraq iş aparmaq lazımdır (6). KSM fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların steykholderlər tərəfindən izlənməsini təmin etmək üçün bu istiqamətdə qazanılmış uğurlar, fəaliyyət sayəsində əldə edilən müsbət dəyişikliklər, eləcə də uğursuzluqlar haqqında məlumatlar və hesabatlar təqdim edilməlidir. Bu istiqamətdə atılacaq əsas addımlardan biri də fəaliyyət barədə məlumatların effektiv kommunikasiya alətləri vasitəsilə ictimailəşdirilməsidir. Bu mənada qlobal səviyyədə qəbul edilmiş müvafiq standartlar üzrə qeyri-maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi çox yaxşı bir kommunikasiya vasitəsidir. Bu standartlar artıq dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən, müvafiq beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilib və həmin standartlara əməl edilməsi şirkətin beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün çox əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, KSM fəaliyyəti barədə məlumatlandırma üçün yalnız ildə bir dəfə təqdim edilən qeyri-maliyyə hesabatı kifayət etmir. Bu işi effektiv

şəkildə yerinə yetirən biznes strukturları mütəmadi olaraq broşurlar, məlumat vərəqləri hazırlayır, müxtəlif tədbirlər, yeri gəldikdə mətbuat konfransları və mətbuat üçün brifinqlər keçirir, KSM layihələrinin nəticələrinə dair press-revizlər hazırlayır, təşkilatın səlahiyyətli şəxsləri ilə müsahibələr təşkil edir, ictimai dinləmələrdə iştirak edir və digər kommunikasiya alət və vasitələrindən istifadə edirlər. Bura həm də maraqlı tərəflərin, xüsusilə də fəaliyyətdən məmnun qalan steykholderlərin cəlb edilməsi, onların şirkətin fəaliyyətini mediada şərh etməsi istiqamətində görülən işlər də daxildir və öz müsbət təsirini göstərir. Lakin burada diqqət yetirilməlidir ki, atılan bu addımlar yalnız reklam məqsədi daşmasın, əksinə şirkətin sosial məsuliyyət və dayanıqlı inkişaf istiqamətində gördüyü işi açıqlamağa xidmət etsin və təqdim olunduğu auditoriya bu fəaliyyətin əhəmiyyətli olduğunu hiss edə bilsin. Bu mənada hədəf auditoriyalara çatdırılacaq məlumatların onların maraq dairəsində olmasına diqqət yetirmək, şirkətin cəmiyyətə, dövlətə və ətraf mühitə verdiyi töhfələr haqqında həqiqi məlumatları onlara düzgün çatdırmaq olduqca vacibdir.

Altıncı mərhələ monitoring və qiymətləndirmə mərhələsidir ki, burada da müvafiq beynəlxalq standartlara, eləcə də milli qanunvericiliyə əsaslanan bir sıra mexanizmlərin tətbiqi nəzərdə tutulur. KSM strategiyasının necə yerinə yetirildiyini qiymətləndirmək üçün müvafiq monitoring və qiymətləndirmə sistemi yaradılır, əldə edilən nəticələr, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri öyrənilir və yüksək menecment səviyyəsində təhlil edildikdən sonra yeni qərarların qəbul edilməsi, strategiyaya əlavə və dəyişikliklərin edilməsi və s. kimi məqsədlər üçün istifadə edilir. Şəkil 2.2.1.3-də KSM strategiyasının formalaşdırılması mərhələləri bir yol xəritəsi kimi ardıcılıqla təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. KSM strategiyasının formalaşdırılması mərhələləri

Yekun olaraq qeyd edilməlidir ki, dünya təcrübəsində KSM-nin institusional səviyyədə rəsmiləşdirilməsi bu fəaliyyətin artıq vaxtaşırı və nizamsız şəkildə deyil, müvafiq plana əsasən strateji səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edir. Bu cür

sistemli yanaşma KSM ilə bağlı fəaliyyətin həm təşkilatın özü üçün, həm də maraqlı tərəflər üçün effektiv olmasını təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Nützenadel, A. (2021). The financial crisis of 2008 - Experience, memory, history. *Journal of Modern European History*, Vol. 19 No. 1, pp. 3-7.
2. Qəhrəmanova, Ş. (2022) STRATEGIC CSR ACTIVITY AS A GUARANTEE FOR MAINTAINING POSITIVE RELATIONS WITH STAKEHOLDERS AND GAINING COMPETITIVE ADVANTAGE. *Proceedings of the 10th International Conference on Leadership, Technology, Innovation and Business Management*. pp. 278-285
3. Emesh, E., Ako, R., Okonmah, P., O., & Ogechukwu, L. (2010). Corporations, CSR and Self Regulation: What Lessons from the Global Financial Crisis? *German Law Journal*, Vol. 11, No.2, pp.230-259.
4. Vasudev, P.M. & Watson, Susan. (2012). Corporate Governance after the Financial Crisis. 10.4337/9780857931535.
https://www.researchgate.net/publication/256013042_Corporate_Governance_after_the_Financial_Crisis
5. Risi, D., Wickert, C., & Ramus, T. (2023). Coordinated Enactment: How Organizational Departments Work Together to Implement CSR. *Business & Society*, 62(4), 745-786.
6. The LEGO Foundation Annual Report 2022 https://issuu.com/legofoundation/docs/annualreport2022_issuu?fr=sOGVINjYwNTIxNDY
7. Благов, Ю. Е. Корпоративная социальная ответственность: эволюция концепции / Ю. Е. Благов. — СПб.: Изд-во «Высшая школа менеджмента», 2015
8. Risi, D. (2022). Institutional research on business and society: Integrating normative and descriptive research on values. *Business & Society*, 61, 305–339
9. Hunoldt, M., Oertel, S., & Galander, A. (2020). Being responsible: How managers aim to implement corporate social responsibility. *Business & Society*, 59, 1441–1482
10. Vazquez, Belen & Rangel-Perez, Celia & Fernández, Manuel. (2022). The impact of corporate social responsibility strategy on the management and governance axis for sustainable growth. *Journal of Business Research*. 150. 690-698. 10.1016/j.jbusres.2022.06.025.
11. Maon, François & Lindgreen, Adam & Swaen, Valérie. (2010). Organizational Stages and Cultural Phases: A Critical Review and a Consolidative Model of Corporate Social Responsibility Development. *International Journal of Management Reviews*. 12. 20–38, 10.1111/j.1468-2370.2009.00278.x
12. Porter M.E., Kramer M.R. (2006). Strategy and Society: the link between competitive advantage and corporate social responsibility. *Harvard Business Review*, Vol. 84, pp. 78-92
13. Ferrell, O. C., Fraedrick J., Ferrell L. (2017). *Business Ethics: Ethical Decision Making and Cases*. Eleventh edition. Boston, MA, Cengage Learning, Səh. 31
14. Корпоративная социальная ответственность (2011). Учебное пособие, Внешэкономбанк
15. Maon, F., Lindgreen, A., & Swaen, V. (2009). Designing and implementing corporate social responsibility: An integrative framework grounded in theory and practice. *Journal of Business Ethics*, 87, 71–89
16. Friedman, M. The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits. *N. Y. Times Mag.* 1970, 32–33, 122–126

AQRAR İSTEHSAL AMİLLƏRİNİN MAHIYYƏTİ, XÜSUSİYYƏTİ VƏ ONLARIN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİNƏ NƏZƏRİ BAXIŞLAR

Daxil olub: 8 noyabr 2023-cü il
Qəbul olunub: 15 fevral 2024-cü il
Received: 8 November 2023
Accepted: 15 February 2024

Aytac Xəlilova
doktorant, BDU
xalilova_aytac@mail.ru

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir kənd təsərrüfatı resursları və onlardan istifadə üzrə nəzəri konsepsiyaların monitorinqidir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatda bitkiçilik və heyvandarlıqda istifadə olunan istehsal amilləri təsnifatlaşdırılmış, onların məhsuldarlığa təsirləri təhlil olunmuş, aqrar resursların tətbiqi və effektivliyi nəzəriyyələri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı önəmli məhdudiyyət ortaya çıxmamışdır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti kənd təsərrüfatının mühüm istehsal amilləri olan torpaq və su kimi təbii resursların məhdudluğu şəraitində bu və digər resurslardan səmərəli istifadə mexanizmlərinin rəşional tətbiqi istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsindən, aqrar istehsal və istehlak sahəsində mövcud olan yanlış konsepsiyaların ifşasından ibarətdir.

Açar sözlər: bitkiçilik, heyvandarlıq, istehsal amilləri, aqrar istehsal nəzəriyyələri.

THE ESSENCE, CHARACTERISTICS OF FAKTORS OF AGRICULTURAL PRODUCTION AND THEORETICAL VIEWS ON THEIR RATIONAL USE

Aytaj Khalilova
Phd student, BSU
xalilova_aytac@mail.ru

Abstract

The main objective of the study is to monitor the theoretical concepts of modern agricultural resources and their use. The research work was carried out based on such research methods as comparative analysis, logical generalization, and systematization. The study classified the factors of production used in crop production and animal husbandry, analyzed their impact on productivity, and conducted a comparative analysis of theories of effective use of agricultural resources. No significant limitation was revealed during the study. The practical significance of the study consists in determining the directions of rational application of mechanisms for the

effective use of agricultural resources in conditions of limited availability of such important natural factors of agricultural production as land and water and exposing false ideas existing in the field of agricultural production and consumption.

Keywords: *crop production, animal husbandry, factors of production, theories of agricultural production.*

СУЩНОСТЬ, ХАРАКТЕРИСТИКА ФАКТОРОВ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ИХ РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Айтадж Халилова
докторант, БГУ
xalilova_aytac@mail.ru

Резюме

Основная цель исследования состоит в мониторинге теоретических концепций современных сельскохозяйственных ресурсов и их использования. Исследовательская работа выполнялась на основе таких методов исследования, как сравнительный анализ, логическое обобщение и систематизация. В исследовании были классифицированы факторы производства, используемые в растениеводстве и животноводстве, проанализировано их влияние на продуктивность, проведен сравнительный анализ теорий эффективного использования аграрных ресурсов. Существенного ограничения в ходе исследования не выявлено. Практическая значимость исследования состоит в определении направлений рационального применения механизмов эффективного использования аграрных ресурсов в условиях ограниченности таких важнейших природных факторов сельскохозяйственного производства, как земля и вода, и разоблачении ложных представлений, существующих в области аграрного производства потребления.

Ключевые слова: *растениеводство, животноводство, факторы производства, теории аграрного производства.*

Giriş

Bütün təsərrüfatçılıq sistemlərində resursların səmərəli bölüşdürülməsi, bunlardan qənaətlə istifadə olunması, cəmiyyətin daha çox ehtiyacı və məhdud olan resurslara fərqli yanaşma müxtəlif iqtisadi fəaliyyətlər üçün resursların kombinasiya

olunmasının daha səmərəli metodlarından istifadə olunmasını, yeni və daha səmərəli istehsal texnologiyalarının tətbiq olunmasını diktə edir. Bir tərəfdən resursların qıtlığı və ehtiyatların artma imkanlarının məhdudluğu, digər tərəfdən də əhalinin durmadan artımı ilə meydana çıxan istehlak tələbatlarının genişlənməsi bütün milli təsərrüfatçılığın inkişafı yolunda ciddi maneələr yaradır. Ona görə də resurslardan qənaətlə istifadə olunması və bunlardan istifadəynən səmərəliliyinin artırılması müvafiq idarəetmə metodları və iqtisadi tənzimləmə elementlərini özündə birləşdirməklə, çevik bazar mexanizmlərindən istifadə olunmasını zəruriləşdirir.

Əsas istehsal vasitəsi kimi torpaq resurslarından, məhsuldar heyvanlardan, maşın və mexanizmlərdən, aşağı ödənişli işçi qüvvəsindən, istismar şəraitləri tam fərqli olan maddi-texniki resurslardan, təbii su ehtiyatlarından, maliyyə resursları ilə təminatda üstünlüyə malik olan borc vəsaitlərindən istifadədə fərqli şəraitlərə malik olan kənd təsərrüfatında resurslardan istifadə və səmərəliliyinin artırılması məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatında bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin intensiv yolla inkişaf etdirilməsi elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq olunmasını tələb edir ki, bu da maliyyə resurslarından, kadr potensialından, istehsal və xidmət infrastrukturlarından daha səmərəli istifadə olunmasını tələb edir.

Biz hər hansı bir konkret istehsal sahəsinə təsir edən amilləri həm nəzəri, ən əsası isə həm də praktiki nöqtəyi-nəzərdən, ən azı, iki meyara görə fərqləndirilməsini önəmli hesab edirik.

1. İstehsal prosesində iştirak dərəcəsinə görə:

- Bilavasitə (və ya texnoloji) amillər. Bunlara istehsal prosesinə bilavasitə təsir edən amilləri aid edirik. Məhz bu amillər elmi ədəbiyyatda resurslar, istehsal amilləri, ingilis dilli ədəbiyyatlarda isə giriş (input) adlandırılır.

- Dolayı amillər. Bunlara istehsal prosesində bilavasitə iştirak etməyən, lakin istehsalın səmərəliliyinə müəyyən dərəcədə, bir çox hallarda isə yüksək dərəcədə təsir edən amilləri aid edirik. Məsələn, ölkədə təhsil səviyyəsi.

2. İstehsalçının təsir etmə imkanları baxımından:

- Endogen amillər. Bunlara müəssisənin ixtiyarında olan tənzimləmə alətlərini aid edirik. Məsələn, işçilərin seçilməsi, onların stimullaşdırılması, istehsal, təchizat və satışın təşkili, tərəfdaşlarla münasibətlərin qurulması, marketinq və reklam xərclərinin optimallaşdırılması və s.

- Ekzogen amillər. Bunlara şirkətin iradəsindən asılı olmayan amillər aid edirik. Məsələn, vergi dərəcəsi, valyuta məzənnəsi, biznes mühiti və s.

Onu da qeyd edək ki, istehsalın səmərəliliyinə təsir edən amillərin bu təsnifat əsasında öyrənilməsi bütün biznes sahələri arasında ən həssas sayılan aqrar sfera üçün xüsusilə önəmlidir.

Aqrar məhsulların istehsalında istifadə olunan resursları bu sektorun bir çox xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən iki alt sektor – bitkiçilik və heyvandarlıq üzrə təsnifləşdirilməsi zəruridir.

Bitkiçiliyin istehsal amilləri

Bu alt sektorda bilavasitə iştirak edən resurslar aşağıdakılardır.

1) Hava. Bütün canlılar üçün ən önəmli resurs olan havanın tərkibi və qatılıq dərəcəsinin yaşayış üçün həyati əhəmiyyəti danılmaz faktdır. Bitkiçiliyə gəldikdə isə onun məhsuldarlığı havanın temperaturuna çox həssasdır – əksər bitkilər üçün çox soyuq və çox isti hava temperaturları dözülməzdir. Bu səbəbdəndir ki, son onilliklərdə planetimizdə baş verən qlobal istiləşmə ekvatora yaxın ərazilərdə quraqlığın artmasını, nisbətən soyuq ərazilərdə isə bitkiçiliyin inkişafını şərtləndirmişdir.

2) Günəş şüası. Bu amil, bir tərəfdən, havanın xüsusiyyətləri və temperaturuna təsir etməklə, digər tərəfdənsə fotosintez prosesində bilavasitə iştirakı ilə bitkilərin məhsuldarlığına təsir edir.

3) Atmosfer rütubəti – havada görünməz su buxarı. Bu amil məhsulların suya olan tələbatına təsir edir. 40-60% nisbi rütubət əksər bitkilər üçün optimaldır. Yüksək rütubət xəstəlik və ziyanvericilər yaranmasına səbəb olur [1].

4) Yağıntı – yağış, qar, duman, şəh, dolu. Xüsusən quraqlıq zonalarda yağıntı vegetasiya dövrünün uzunluğuna təsir göstərməklə bu zonada hansı bitkinin yetişdirilməsinin daha effektiv olmasını (məsələn, bol yağıntılı rayonlarda düyü, çay) şərtləndirir. İntensivliyindən və düşmə periodlarından asılı olaraq, yağış bitkiçiliyə müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. Xüsusilə quraq ərazilərdə yağışların paylanması, daha uzun bir böyümə mövsümü təmin edə bilər [1].

5) Külək. Külək bitkilərin tozlanması prosesi üçün zəruri resursdur. Eyni zamanda davamlı küləklər torpağın eroziyasına, şiddətli küləklər isə dağıntılara səbəb olmaqla bitkiçilik üçün təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər.

6) Digər tozlayıcılar. Məlum olduğu kimi, bir çox bitkilərin tozlanması başqa amillər, o cümlədən həşəratlar vasitəsilə həyata keçirilir.

7) Temperatur. Hər bitkinin böyüməsi üçün fərdi optimal temperatur rejimi tələb olunur ki, bu da kardinal temperatur adlanır. Temperatur əsasən ekvatoru uzaqlığı və dəniz səviyyəsindən hündürlüyü ilə müəyyən edilir. O, yarpaqların əmələ gəlməsinə, çiçəklənməyə, bitki daxilində kimyəvi və fiziki proseslərə təsir edir [1].

Yuxarıda göstərilən amillər *iqlim amilləridir*. Bu amillər bitkilərin məhsuldarlığının təxminən 50%-ini şərtləndirir [1].

8) Torpaq - edafik amillər. Yuxarıdakı amillərlə birgə torpaq bitkiçilik üçün zəruri resursdur. Eyni zamanda tükənməz hesab olunan yuxarıdakı amillərdən fərqli

olaraq torpağın məhdud olması onun bitkiçilik üçün əsas təbii resurs kimi qəbul olunmasına səbəb olmuş və “hər şey torpaqdan yaradılır” hökmünü şərtləndirmişdir. Bir neçə qatdan ibarət mürəkkəb canlı orqanizm olan torpağın tərkibi bitkilərin məhsuldarlığına böyük təsir göstərir. Torpağın tərkibi amillərini aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- Torpağın kimyəvi və üzvi tərkibi;
- Torpağın su, qaz və temperatur rejimi [2];
- Mikroblar. Havanın və torpağın tərkibində olan bu ibtidai canlılar bitkilərin yetişməsində xüsusi roluna görə bəzi ədəbiyyatlarda xüsusi amil kimi ayrılır [3];

9) Biotik amillər. Bunlar torpaqda yaşayan və onun münbitliyinə böyük töhfə verən çoxsaylı bitkilər, mikroorqanizmlər, onurğasızlar və digər xırda canlılardır [4];

10) Bitkinin xüsusiyyətləri:

- Toxum. Bu, bitkiçiliyin mühüm amilidir;
- Məhsuldarlıq səviyyəsi;
- Yetişmə müddəti;
- Zıyanvericilərə və xəstəliklərə qarşı müqavimət qabiliyyəti.

11) Fiziki və coğrafi amillər [1]:

- Bitkinin yetişdirildiyi torpaq səthinin topoqrafiyası;
- Hündürlük. Hündür ərazilərdə temperatur nisbətən aşağı, yağıntı və küləyin sürəti nisbətən yüksək olur;
 - Yamacın meyilliliyi. Meyil dik olduqca qida ilə zəngin torpağın üst qatının yağışla yuyulması baş verir ki, bu da məhsuldarlığı azaldır;
 - Işıq və küləyə məruz qalma. Işıq intensivliyinin az və güclü quru küləklərin çox olması dağ yamaclarında məhsuldarlığın azalmasını şərtləndirə bilər.

12) Sosial amillər:

- Kənd əhalisinin tərkibi;
- İşçi qüvvəsinin tərkibi;
- Əhalinin əkinçiliyə meyilliliyi. Burada ənənələrin rolu böyükdür.

13) İqtisadi amillər:

- Kapital resurslara əlçatanlıq. Bunlara yalnız traktor, kombayn kimi əkin və biçimdə istifadə olunan digər maşın və avadanlıqlar deyil, həm də soyuducu tikililər kimi saxlama və tədarük təyinatlı kapital aktivlər aiddir;
 - Digər əmək alətlərinə əlçatanlıq;
 - Toxumlara əlçatanlıq;

- Gübrə və dərmanlara əlçatanlıq. Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox ölkələrin daxili gübrə istehsalı olmaması belə ölkələri idxaldan asılı vəziyyətə salır;
- Maliyyə resurslarına əlçatanlıq;
- Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin ölçüsü. Bunun ikili təsiri olur. Kiçik fermer təsərrüfatlarında vahid sahibkar resurslardan maksimum səmərəli istifadə etməyə - hətta bir çox hallarda istirahətini və əyləncələrini qurban verməyə çalışır ki, bu da son hesabda torpağın məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. İri aqrholdinqlər miqyas effekti hesabına bir çox xərcləri (toxum, gübrə, bina, maşın və avadanlıq, həmçinin daşınma və bazar axtarışı xərcləri və s.) azaltmaqla kiçik təsərrüfatlarla müqayisədə səmərəliliyi artırırsa da, işçi-sahibkar probleminə fermer təsərrüfatlarına udurur.

14) Dövlət siyasəti. Aqrar istehsalda bu amilin rolu çox böyükdür.

Heyvandarlığın istehsal amilləri

Heyvandarlığın insanların həyatında böyük rol oynadığı məlum faktdır: ət, yağ, süd məhsulları, yumurta, yun, dəri və s. heyvandarlıq məhsulları zəruri tələbat malları sırasındadır. Dünyada bilavasitə heyvandarlıqla 600 milyon fermer məşğuldur ki, bunların da böyük əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerləşir. Lakin heyvandarlıqla əlaqəli, yəni onu təchiz edən (*upstream*, məsələn, heyvandarlıq avadanlığı istehsalı, baytarlıq xidməti, yem tədarükü və s.) və onun məhsulundan istifadə edən (*downstream*, məsələn, emal sənayesi, restoran industriyası) sahələri də nəzərə alsaq, bu klasterdə məşğul olanların ümumi sayı 1,3 milyard nəfərə çatır, heyvandarlıq sistemi isə ümumən planetimizin buzlaqlar istisna olmaqla, quru sahəsinin 30%-ni əhatə edir [5, s. 2854].

Bitkiçilikdə olduğu kimi, heyvandarlığa da çoxsaylı fiziki, kimyəvi, bioloji və sosial-iqtisadi amillər təsir edir.

1) İqlim. İqlim və məkan heyvandarlıq üçün ən mühüm amildir. Ətraf mühitin temperaturu və yağımurun xüsusiyyətləri il ərzində yem resurslarının, o cümlədən otlaqların əlçatanlığını şərtləndirir. İqlim və yerləşmə amilləri eyni zamanda heyvan xəstəlikləri və parazitlərin aktivliyinə də təsir edir. Bu baxımdan, iqlimin aşağıdakı geniş yayılmış təsnifatı qəbul olunur [6, s. 21]:

- A – tropik – bir neçə ay yağımur, bir neçə ay quraqlıq;
- B – quru – bir neçə il davam edən quraqlıqlar;
- C – mülayim – davamlı və soyuq qış;
- D – kontinental – davamlı isti yay;
- E – polyar (qütb);
- H – Alp – çoxlu qar yağıması ilə müşayiət olunan qışlar.

Qeyd edək ki, uzunmüddətli dövrdə məkanlarda iqlim dəyişikliyi baş verir. Son onilliklərdə qlobal istiləşmənin təsiri nəticəsində aşağıdakılar müşahidə olunur [6, s. 25]:

- Səhrələşmə. Bunun nəticəsi olaraq otlaqların azalması və heyvan istehsalı xərclərinin artması;
- İsti və rütubətin artması. Bunun nəticəsi olaraq yemin azalması, tropik xəstəliklərin və sanitariya xərclərinin artması.

Bütün bu proseslər heyvandarlıqda məhsuldarlığın və buna görə də, fermerlərin gəlirinin azalmasına səbəb olur.

2) Xəstəlik və parazitlər. Bu amillər kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığına güclü təsir edən amillərdəndir. Onların bilavasitə təsirləri heyvanların ölməsi, artımın zəifləməsi, doğumun azalması, sürünün strukturunun pisləşməsində təzahür edir. Heyvan xəstəliklərinə qarşı dərman və vaksinlərdən istifadə onların mənfi təsirlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Məsələn, keçmişdə geniş yayılmış iribuynuzlu mal-qara xəstəliyi brusellyozun hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə kökü kəsilməmişdir. Lakin dərman və vaksinlər də böyük xərclər tələb edir. Beləliklə, xəstəlik və parazitlər son hesabda fermerlərin fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyini aşağı salır. Son vaxtlar yeni, bəzən də təhlükəli heyvan xəstəlikləri əmələ gəlir. Məsələn, ev quşlarından başlayan quş qripinin insanlara keçməsi qlobal pandemiyaya səbəb oldu [6, s. 26-34].

3) Heyvanların qidalanması. Bu çox mühüm amil geniş tədqiq olunmuşdur. Təbii qidalanmada iqlimin təsiri çox böyükdür. Bununla əlaqədar mövsümi çəki itkisi (*seasonal weight loss* - SWL) anlayışı mövcuddur. Qidalanmanın keyfiyyəti heyvanların məhsuldarlığına təsir edən ən önəmli amil sayılır. Məsələn, tropik və Aralıq dənizi iqlimində ilin bir neçə ayı quraqlıq olur ki, bu da otlaqların qida xüsusiyyətlərini azaldır, yağış mövsümündə isə otlaqlarda zülalın tərkibi artır. Digər iqlimlərdə analoji problemin fərqli təzahürləri mövcuddur. Qidalanmanın mənfi təsirləri tək ət və südün məhsuldarlığının aşağı düşməsində yox, həm də nəsil vermə qabiliyyətinin də zəifləməsində özünü göstərir. Bu problem bir neçə üsulla yumşaldılır [6, s. 34-40]:

- Tarixən Azərbaycan regionlarında da geniş yayılmış üsul yayda sürünün, bəzən əhalinin də yaylaqlara miqrasiyasıdır;
- Heyvanların orqanizmində çatışmayan qida maddələrinin qida əlavələri ilə əvəzlənməsi;
- Müxtəlif növ stresslərə davamlı xüsusi heyvan cinslərinin yetişdirilməsi. Mövsümi çəki itkisinin xroniki xarakter daşdığı ölkələrdə bu üsuldən geniş istifadə olunur.

Kənd təsərrüfatı resurslarından istifadə nəzəriyyələri

İqlimin dəyişməsi nəzəriyyəsi. İqlimin dəyişməsinin çoxsaylı təsirləri var: ekosistemin transformasiyası, əhalinin sayı, ölkələarası (tayfalararası) rəqabət və s. İlk belə hadisələrdən sayılan neolit dövrü iqlim dəyişməsinin izahı ilk dəfə 1908-ci ildə R.Pampelli tərəfindən verilmiş, 1936-cı ildə V.Childe tərəfindən inkişaf elətdirilərək, “oazis nəzəriyyəsi” kimi məşhurlaşmışdır. Nəzəriyyəyə görə, neolit dövrü əhalisi ovçuluq vasitəsilə öz tələbatlarını təmin edən mühitdə yaşayırdılar, lakin 12-15 min il əvvəl baş verən qlobal istiləşmə nəticəsində, məsələn, Sahara savanna iqlimindən səhraya çevrildi. Buna görə də, insanlar Levanta – çayların yaxın əraziyə köçmək məcburiyyətində qaldılar. Kənd təsərrüfatı üçün əlverişli olan yeni şəraitə uyğunlaşdıqca onlar tədricən ovçuluqdan uzaqlaşaraq, ərzaq təminatının daha yüksək mərhələsi olan aqrar istehsala keçirlər və hətta ovçuluq təcrübələrindən istifadə edərək, bəzi heyvanları da əhilləşdirərək, ev heyvanına çevirirlər [7, s. 3-4].

Nüvə zonaları nəzəriyyəsi. Childe nəzəriyyəsini tənqid edən Braidwood heyvanların əhilləşdirilməsinin fərqli versiyasını təklif edir. 1960-cı ildə nəşr elətdirdiyi “Kənd təsərrüfatı inqilabı” məqaləsində [8] bitki və heyvanların ilk dəfə yabani haldan “mədəni” hala çevrilməsinin yamaclarda (nüvə zonaları adlandırılır) baş verdiyi, bu ərazilərin Anadoluda olduğu fikrini irəli sürür [7, s. 6].

Marjinal zonaları nəzəriyyəsi. Arxeoloq L.Binford 1968-ci ildə irəli sürdüyü bu nəzəriyyəsində hesab edir ki, ilk insanlar yaşayış üçün ən əlverişli ərazilərdə və onları əhatə edən mühitlə ahəng halında yaşayırdı – bu ekosistemdə onların tələbatlarını qarşılıyan hər şey mövcud idi və bu resursların miqdarı o qədər çox idi ki, onları yığıb-saxlamağa belə ehtiyac yox idi. Lakin əhali artdıqca və bu resurslar kifayət etmədikcə əhalinin bir hissəsi daha az əlverişli olan ərazilərə (marjinal zonalara) köçəsi olur. Bu zonalarda yabani bitkilərin çatışmazlığı ərzaq təminatında disbalans yaradır və əhalinin kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmasını şərtləndirir [9, s. 325].

Əlverişli iqlim dəyişməsi nəzəriyyəsi. Childe kənd təsərrüfatının yaranmasını iqlim dəyişməsinin mənfi təsirləri ilə izah edirdisə, bəzi tədqiqatçılar iqlimin kənd təsərrüfatı ilə məşğulluq üçün əlverişli istiqamətdə dəyişməsi versiyasını da nəzərdən qaçırmırlar [7, s. 9].

Fiziokratizm. Aqrar sahə ilə bağlı ilk ciddi konsepsiyanı XVIII əsrdə Fransada meydana gələn bu cərəyanla bağlamaq olar. Əsas təmsilçilər Fransua Kene, Jan Batist Sey, Pyer Düpon de Mur və Ann Rober Türqo olan fiziokratlar əsas məsələlərdə özlərindən əvvəlki merkantilizm məktəbinin tam əksini hökm edirdilər:

a) Birincilər dövlətin istehsal və xarici ticarəti tənzimləməli və ixracın idxalı üstələməyinə çalışmalı prinsipini irəli sürdüyü halda, fiziokratlar dövlətin iqtisadiyata müdaxiləsinin əleyhinə çıxış edirdilər;

b) Merkantilistlər pul və qızılı sərvətin əsas mənbəyi saydıqları halda, fiziokratlar iqtisadi rifahın əsas mənbəyi kimi torpağı görürdülər (fiziokrat sözünün tərcüməsi də təbiətin üstünlüyü anlamına gəlir).

Fiziokratlar hesab edirdilər ki, sərvətlərin mənbəyi torpaqdır. Şübhəsiz, onların bu qənaətində həqiqət var: fiziokratizmin yarandığı dövrdə insanların əsas tələbatları olan qida və geyimlə təminat səviyyəsi çox aşağı idi və bu məktəbin nümayəndələri torpağın primatlığını qabardanda məhz yeyinti və yüngül sənayenin xammalının torpaq (həmçinin su hövzələri ilə) sıx bağlı olan bitkiçilik, heyvandarlıq və balıqçılığı nəzərdə tuturdular. İnsanların qida və geyimlə əlaqəli tələbatlarının müəyyən mənada tam ödənilməsi müasir dövrdə enerji mənbələri olan neft, qaz, kömür, həmçinin digər sənaye və xidmət sahələrinin xammalları (qiymətli metallar, tikinti materialları və s.), nəhayət son dövrlərin əsas probleminə çevrilən içməli su da yerin təkisi və səthi ilə əlaqədardır.

Maltus nəzəriyyəsi. Kənd təsərrüfatı ilə bağlı növbəti diqqətəlayiq nəzəriyyə XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış ingilis keşişi və alimi Thomas Robert Malthusun adı ilə bağlıdır. Maltus hökm edirdi ki, dünya əhalisi həndəsi silsilə ilə (müharibə və ya digər fəlakətlər olmazsa, hər 25 ildən bir iki dəfə), ərzaq məhsullarının istehsalı isə ədədi silsilə ilə artır. Lakin hələ Maltusun sağlığında XVIII əsrin sonlarından başlayan Birinci sənaye inqilabının stimullaşdırdığı əmək məhsuldarlığının sürətli artımı nəzəriyyənin çatışmazlıqlarını meydana çıxartdı [10].

Bundan başqa, Maltus əhali artımının daxili tənzimləmə mexanizmlərini də nəzərə almırdı. Məlum olduğu kimi, dövrümüzdə Avropa və Şimali Amerika kimi böyük regionlarda əhalinin azalması tendensiyası müşahidə olunur. Nəhayət, elmi-texniki tərəqqinin, xüsusən də gen mühəndisliyinin nailiyyətləri nəticəsində bitkilərin və heyvanların məhsuldarlığı dəfələrlə artmış, dünya əhlinin cüzi bir hissəsinin kənd təsərrüfatında çalışması ilə qlobal səviyyədə ərzaq təminatı yüksək səviyyədədir.

Məşhur iqtisadçılar arasında Maltus nəzəriyyəsinin fəal tənqidçiləri kimi onun müasiri və həmyerlisi D.Rikardonu, həmçinin alman iqtisadçısı K.Marksı və XX əsrin görkəmli iqtisadçısı Lüdviq fon Mizesi qeyd etmək olar. Marksın tənqidi ondan ibarət idi ki, əhalinin artımı nisbi fenomendir və ictimai formasıyanın xüsusiyyətlərindən asılıdır. Onun fikrincə, XVIII-XIX əsr əhali artımı kapitalizmə xas olan yığılmanın nəticəsidir və aclıq halları təbii proses olmayıb, məhz kapitalizmin qanunlarından doğmaqla sinfi xarakter daşıyır və yalnız proletariatu əhatə edir [10].

Mizes Malusu başqa tərəfdən tənqid edir. Onun rəyinə görə, insan cəmiyyətinin yaranmasının məqsədi insanları qırmaq deyil, onların rifahı naminə resurslardan daha səmərəli istifadə etməkdir. Buna görə də, o, Maltus nəzəriyyəsiindən mənfi nəticələrin çıxarılmasını düzgün hesab eləmir [10].

Boserupun aqrar dəyişmə nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin əsas töhfəsi ondan ibarətdir ki, o, XX əsr Afrika və Latın Amerikasını ölkələrinin praktikası əsasında Maltus nəzəriyyəsinini təkzib edir. Özü də qadın olmaqla əsas fəaliyyətini inkişaf etməkdə olan ölkələrin qadınlarının hüquqlarının qorunmasına həsr edən Danimarkalı alim Ester Boserup kənd təsərrüfatından asılı olan bu ölkələrin aqrar sektorunu dərinədən öyrənərək, aqrar dəyişmə konsepsiyasının ilkin variantını 1965-ci ildə “Kənd təsərrüfatının artım şəraiti” kitabında irəli sürmüşdür [11]. Aqrar dəyişmə nəzəriyyəsinin populyarlıq qazanması bu kitabın azı 16 dəfə çap olunmasını və 4 dilə tərcümə olunmasını şərtləndirmişdir [12].

1978-ci ildə aqrar dəyişmə nəzəriyyəsinin ümumiləşmiş versiyası meydana gəlmişdir [13, s. 139].

Maltusdan sonra kənd təsərrüfatı üzrə aparılan çoxlu sayda tədqiqatlara tənqidi şəkildə əsaslanaraq, Boserup yeni ideyalar irəli sürmüşdür.

Əvvəla, Maltusun əksinə olaraq, Boserup qeyd edir ki, texnoloji dəyişikliklər əhali artımını deyil, əksinə, əhalinin sayını texnoloji dəyişiklikləri şərtləndirir. Məsələn, Maltus hökm edirdi ki, kənd təsərrüfatı artan əhalini təmin etmək üçün maksimal həddə çalışmalı olur, Boserup isə diqqəti ona çəkir ki, torpaq, nəinki maksimal həddə istismar olunmur, məhsuldarlığı qaldırmaq üçün o, hətta dincə qoyulur [11, s. 12]. Boserup bu qənaəti həm də o arqumentlə əsaslandırır ki, XX əsrdə əhalinin böyük sürətlə artımını yalnız ərzaq istehsalının artımı ilə izah etmək düzgün deyil. Məsələn, tibbin inkişafı əhali artımının mühüm determinantlarından biridir. Əhali artımına gəldikdə isə, Boserup iddia edir ki, demografik təzyiq güclənəndə əhali azalmır, texniki təkmilləşmələr baş verir ki, bu da aqrar istehsalı və ərzaq təklifini artırır.

Ona görə də o, torpağın məhsuldarlığını vahid torpağın vahid zaman ərzində verimliliyi (bu indikatoru o, “istehsalın konsentrasiyası” adlandırır) ilə qiymətləndirməyi təklif edir. Beləliklə, aqrar dəyişmə nəzəriyyəsinin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, aqrar istehsalın əsas hərəkətverici qüvvəsi artan əhalinin təzyiqidir [13].

İkincisi, Boserup hesab edir ki, kəndli cəmiyyətləri aqrar istehsal sahəsində müəyyən, bəlkə də, potensial biliklərə malikdir və bu biliklər onlara minimum yaşayış həddini təmin etmək üçün *texniki dəyişikliklər* həyata keçirməyə imkan verir [11, s. 38].

Bəzi müəlliflər Boserupun konsepsiyasını aqrar istehsal sahəsində inqilab kimi dəyərləndirirlər. Məsələn, [14, s. 139]-da qeyd olunur ki, “Boserup modeli bəzi

kəndli cəmiyyətlərində kənd təsərrüfatı inqilablarının niyə baş verdiyinə, bəzilərinə isə olmadığına dair potensial cavab təklif edir”.

Texniki və texnoloji təkmilləşmələrin aşağıdakı mərhələləri təklif olunur [15]:

1) *Dinc meşə torpaqları*. Bu mərhələdə yetkin meşə yandırılır, bunun nəticəsində torpaq yumşaq olur və buna görə də, onun qazılması üçün xüsusi alətə də ehtiyac olmur və aqrar istehsal üçün minimal kapital və işçi qüvvəsi tələb olunur – ərzağın maya dəyəri ən ucuz olur;

2) *Kolluq yataqları*. Yeni meşələrin salımb yetkinlik halına gətirilməsi zamanca əhali artımını izləyə bilmirsə, bu halda meşələr deyil, kolluqlar yandırılır. Belə torpaq daha bərk olur və onun becərilməsi üçün daha çox kapital və əmək tələb olunur;

3) *Qısa dincə qoyulma*. Artıq kolluqların da əkilməsi və yandırılması zamanca kifayət etmədiyi halda, gücdən düşmüş torpağın dincə qoyulması zərurəti yaranır. Ərzağın maya dəyəri daha da artır;

4) *Bitkilərin ilbəl yetiştirilməsi*. İlbəl əkində biçimlə növbəti əkin arasında ot və ya yem bitkisi əkilir ki, bu da faktiki olaraq ilbəl növbəli əkin deməkdir;

5) *Çoxsaylı budama*. Boserupa görə il ərzində bir torpaqda kənd təsərrüfatı bitkilərinin bir neçə dəfə becərilməsi intensiv istehsalın vacib elementidir.

Post-Boserup yanaşmalar. Göründüyü kimi, Boserup aqrar texnologiyalardakı dəyişmələri əhali artımı ilə əlaqələndirir. Lakin bu yanaşmanın tənqidçiləri bu dəyişmələrin digər mühüm səbəblərinin olduğunu vurğulayırlar. Bu amillər üç qrupa bölünür:

1) *Ekologiyada dəyişmələr*. Boserupun dəyişmə nəzəriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə meşə və kolluqların yandırılmasının aqroekoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Lakin bu, universal hal deyil və konkret məkandakı şəraitdən asılıdır. Boserupun əlavə əmək resursu cəlb etmə (yəni əmək məhsuldarlığının azaldılması, məsələn, istehsalın artımı dövlətin əlavə subsidiyaları ilə stimullaşdırıla bilər) hesabına aqrar istehsalın artırılması konsepsiyası da həmişə özünü doğrultmur – iki hal ola bilər:

- Effektivliyin azaldılmasına ehtiyac yoxdur;
- Effektivliyin azaldılması istehsalı artırmaya bilər. Bu halda qeyri-aqrar tədbirlər tələb olunur [16, s. 331].

2) *Sosial amillər*. Tədqiqatlar göstərir ki, kənd icmalarının davranışında qeyri-formal institutların da rolu böyükdür – bəzi icmalar əhali təzyiqinə istehsalın intensivləşməsi ilə cavab verdiyi halda, digərləri ekstensiv üsulu üstün tutur və boş vaxtlarını istirahət və əyləncə ilə keçirirlər [16, s. 332];

3) *Siyasi iqtisadın rolu*. Əhali təzyiqi heç də həmişə istehsalın intensivləşməsinə səbəb olmur – bu hal və torpağın konsentrasiyası “kapital yığıcı” tsikli

nəticəsində baş verir, “yoxsullaşma” tsikli işə əksinə, meşəsizləşmə və cırılma, son hesabda işə istehsalın kəskin azalmasına səbəb olur [16, s. 332].

Davamlılıq nəzəriyyəsi (Resilience theory). Bu nəzəriyyə 1973-cü ildə ekosistemlərdə tarazlığı araşdıran K.S.Holling tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hollingdən əvvəlki ətraf mühit tədqiqatçıları sistemin tarazlığına fokuslanırdı. Heyvan populyasiyalarını öyrənən Holling yırtıcı ilə onun qurbanı arasında əlaqələri araşdırarkən bir neçə stabil halın mümkünlüyünü müşahidə etmiş və bunun əsasında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, sistemin bir neçə tarazlıq halı olur və stress zamanı o, bir tarazlıq halından başqasına keçir. Holling davamlılığı stress və ya təlatüm qarşılığında yeni bir tarazlığa keçmədən sistemin öz funksiya və strukturunu qoruma qabiliyyəti kimi tərif edir [17, s. 6]. Tədqiqatçılardan biri Hollingdən belə bir sitat gətirir: "diqqət sabitliyə deyil, dəyişkənliyə yönəldilir" [18, s. 6].

Çoxsaylı stabil vəziyyətlərin kəşfi ekosistemlərin adaptiv idarə edilməsi konsepsiyasının yaranmasına səbəb oldu.

Aqrosistemlərə tətbiq edilməklə davamlılıq nəzəriyyəsinin aşağıdakı aspektlərini xüsusilə qeyd etmək olar:

- Sistemin özünütəşkili. Fermerlər özünütəşkil qabiliyyətinə sahib olmalıdır. Özünü təşkil edə bilən digər sistemlərlə, həmçinin siyasi orqan tərəfindən idarə olunan sistemlərlə müqayisədə daha dayanıqlı olur [19, s. 257];

- Təhsil. Fermerlərin öz təcrübələri əsasında və ya başqa fermerlərlə məsləhət əsasında biliklər əldə etməsi çox faydalıdır. Lokal şəbəkələr informasiya mübadiləsində effektiv ola bilər. Məsələn, iqlim dəyişməsi nəticəsində zərərverici həşəratla mübarizədə pestisid və ya bu həşəratın yırtıcısından istifadə etməyin hansının daha effektiv olması bilik mübadiləsi əsasında öyrənilə bilər [18, s. 11];

- Diversifikasiya. Bəzi müəlliflər stressdən sonrakı bərpanı böyük uğur – davamlılıq əlaməti hesab etmir, təkrarlanan stressə hazır olmağı tələb edirlər [20, s. 1296]. Məsələn, quraqlığın tez-tez təkrarlandığı yerlərdə fermer alternativ məşğulluq imkanları əldə etməyə çalışmalıdır.

Tipik şirkət nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə A.Marşallın “mötəbər” şirkət (*representative firm*) konsepsiyasına əsaslanır. Onun təsəvvüründə mötəbər şirkət orta ölçüsü olan, uzun müddət stabil fəaliyyət göstərən və kifayət qədər iqtisadi mənfəət gətirən şirkətdir və onun rəyinə görə, belə şirkət adi bacarıqlarla idarə olunmaqla daxili və xarici bazarlara normal çıxışa malikdir. Bu sahənin digər tədqiqatçısı olan Taussig orta ölçü tələbinə önəm vermir və mötəbər şirkəti 3 meyarla fərqləndirir [21. s. 3-4]:

- şirkət başqalarından çox da irəlində deyil;
- şirkət ən müasir və yaxşı maşın və avadanlıqlarla təchiz olunmayıb;
- şirkət yaxşı təchiz olunub və yaxşı idarə olunur.

Marşall və Taussigin yanaşmaları aqrar fermaların tədqiqində uğurla istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, aqrar sektor ən rəqabətli sahə olmaqla burada külli miqdarda istehsalçı fəaliyyət göstərir və onlar haqqında düzgün təsəvvürün əldə olunması üçün bir neçə tipik şirkətin öyrənilməsi kifayət ola bilər. Belə çoxsaylı geniş tədqiqatlar mütəmadi olaraq aparılır. Məsələn, ABŞ-da 1920-ci ildə belə tədqiqat Elliott, 1950-ci ildə Thompson, 1960-cı ildə Plaxico and Tweeten, 1970-ci illərdə Strickland and Fawcett, 1980-ci illərdə Hatch və digərləri tərəfindən həyata keçirilmişdir. Növbəti onilliklərdə də kənd təsərrüfatında belə tədqiqatlar davam etdirilmişdir.

Nəticə

Geniş yayılmış belə bir rəy mövcuddur ki, insanların ilkin ərzaq mənbəyi olan ovçuluq və yabanı bitki yığımını ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı ilə məşğulluq bəşəriyyət tərəfindən edilmiş mütərəqqi addımdır. Əslində bu, əsas səbəbin iqlim dəyişməsi və ya əhali artımı olub-olmamasından asılı olmayaraq, məcburiyyətdən irəli gələn seçim olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatı ovçuluq və yığım ilə müqayisədə daha əməkətlü və vaxt tələb edən məşğuliyyətdir, hətta bəzi icmaların kənd təsərrüfatından ovçuluğa geri qayıtma təcrübəsi müşahidə olunur.

Aqrar resurslardan səmərəli istifadə sahəsindəki nəzəri konsepsiyaların heç biri universallığı və mükəmməlliyi ilə seçilmir. Mövcud nəzəriyyələr arasında əhatəlilik və əvvəlki yanaşmaları nəzərə almaq baxımından Boserupun nəzəriyyəsi nisbi üstünlüyə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Tiwari S. Factors affecting crop production / <https://www.agriculturewale.com/factors-affecting-crop-production/> - August 8, 2021
2. Эдафические факторы / <https://bigenc.ru/c/edaficheskie-factory-afe67a>
3. <https://byjus.com/question-answer/which-factors-affects-crop-production/>
4. Jähren A.H. The Biotic Factor / <https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/biotic-factor#:~:text=Biotic%20factors%2C%20such%20as%20burrowing,aggregates%20both%20physically%20and%20chemically.>
5. Thornton K.P. Livestock production: recent trends, future prospects. // *Philosophical Transaction of Royal Society B, Biological Sciences*, 2010, No. 365, pp. 2853–2867
6. Lamy E.C., Baptista E.S., Almedia A. Factors Influencing Livestock Productivity. - ResearchGate paper, 2012. – 34 p.
7. Svizzero S., Tisdell C.A. Theories about the Commencement of Agriculture in Prehistoric Societies: A Critical Evaluation – *Hal Open Science*, 2014. – 31 p.
8. Braidwood R. J. The agricultural revolution. // *Scientific American*, 1960, No. 203, pp. 130-141
9. Binford L.R. Post-pleistocene adaptations. In *New perspectives in archaeology* (eds) L.R. Binford & S.R. Binford, 1968, pp. 313-41. - Chicago: Aldine, 1968
10. Томас Мальтус, теория, склад, закон народонаселения, биография, экология / <https://econom-lib.ru/persons/54-thomas-malthus/>

11. Boserup E. The conditions of agricultural growth. The economics of agrarian change under population pressure. – London, 1965. – 108 p.
12. Turner B.L., Fischer-Kowalski M. Ester Boserup: An interdisciplinary visionary relevant for sustainability / <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3009765/pdf/pnas.201013972.pdf>
13. Dato B.A. Toward a reformulation of Boserup's theory of agricultural change // Economic Geography, April 1978, No. 54 (2), pp. 135–144. doi:10.2307/142848. JSTOR 142848.
14. Daritu W. The Boserup theory of agricultural growth. A model for anthropological economics // Journal of Development Economics, 1980, February No. 7(2), pp. 137-157. DOI: 10.1016/0304-3878(80)90001-2
15. Aditya H. Boserup Theory of Agricultural Development (With Criticisms) / <https://www.economicdiscussion.net/agricultural-economics/boserup-theory-of-agricultural-development-with-criticisms/21591>
16. Barratt E.S. Agricultural Change Theory – In Agricultural Change Theory, pp. 329-333
17. Bahadur A., Ibrahim M., Tanner T. Characterising resilience: unpacking the concept for tackling climate change and development. // Climate and development, 2013, No. 5, pp. 55- 65.
18. Chillrud R.A. Resilience Theory in Climate-Based Agriculture Development Projects: Useful Framework or Popular Buzzword? - Bard Center for Environmental Policy, 2017. - 76 p.
19. Folke C. Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological system analyses. // Global Environmental Change, 2006, No. 16, pp. 253-267
20. Engle N., de Bremond A., Malone E., & Moss R. Towards a resilience indicator framework for making climate-change adaptation decisions. // Mitig Adapt Sratég Glob Change, 2014, No. 19, pp. 1295-1312
21. Feuz D., Skold M. South. Typical Farm Theory in Agricultural Research - South Dakota State University, Economics Staff Paper No. 90-6, 1990. – 22 p.

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞMƏ PROBLEMLƏRİ

Daxil olub: 22 noyabr 2023-cü il
Qəbul olunub: 4 aprel 2024-cü il
Received: 22 November 2023
Accepted: 4 April 2024

Əli Həsənov
doktorant, UNEC
a.hasanov@unec.edu.az

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müasir iqtisadi mühit kontekstində kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi problemini, kredit resurslarına çıxışın xüsusiyyətlərini və bu sektorun maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması yollarını təhlil etməkdir.

Məqalədə kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyəti araşdırılır, innovasiyaların stimullaşdırılması, iş yerlərinin yaradılması və davamlı iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsində onların əsas rolu vurğulanır. Tədqiqat həmçinin müəyyən edir ki, bu sektorun əhəmiyyətinə baxmayaraq, maliyyələşdirmə kiçik və orta sahibkarların üzləşdiyi əsas problemlərdən biri olaraq qalır.

Tədqiqatın elmi dövriyyədə yeri mövcud maliyyə problemlərini təhlil etmək, həmçinin kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin yaxşılaşdırılması üçün strategiya və həll yollarını təklif etməkdir. Bu məqaləni yazmaq üçün ümumiləşdirmə, abstraksiya, elmi mənbələrin təhlili metodu, induksiya və deduksiya kimi müxtəlif elmi bilik üsullarından istifadə edilmişdir. Ümumiləşdirmə və abstraksiya kiçik və orta biznesin maliyyələşdirilməsi problemlərinin əsas aspektlərini müəyyən etməyə imkan verdi. Elmi mənbələrin təhlili metodu bu sahədəki mövcud təcrübələri və problemləri araşdırmaq üçün istifadə edilmişdir. Ümumi mənzərəni formalaşdırmaq və kiçik və orta müəssisələrə maliyyə dəstəyini yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi tövsiyələr və həllər əldə etmək üçün induktiv və deduktiv yanaşmalardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat dövlət dəstəyi proqramları, kraudfundinq və beynəlxalq əməkdaşlıq kimi alternativ maliyyə mənbələri təklif etməklə kiçik və orta sahibkarlığın kreditə çıxışının məhdudlaşdırılmasının səbəbləri ilə bağlı suallara cavab verib. Bu tədqiqatın nəticələrinin əhatə dairəsi kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin təkmilləşdirilməsi, onların biznesinin inkişafının təmin edilməsi və bütövlükdə iqtisadiyyatın artımına töhfə verilməsinin praktiki aspektlərini əhatə edir.

Açar sözlər: *KOB, maliyyələşmə, iqtisadiyyat, inkişaf.*

FINANCING PROBLEMS OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

Ali Hasanov
PhD student, UNEC
a.hasanov@unec.edu.az

Abstract

The purpose of the study is to analyze the problem of financing small and medium enterprises in the context of the modern economic environment, the characteristics of access to credit resources and ways to improve the financing of this sector.

The article examines the importance of small and medium entrepreneurship for economic development, and emphasizes their key role in stimulating innovation, creating jobs, and ensuring sustainable economic progress. The study also finds that despite the importance of this sector, financing remains one of the main challenges faced by small and medium-sized enterprises.

The scientific importance of the research is to analyze the current financial problems, as well as to propose strategies and solutions for improving financial support to small and medium enterprises. Various methods of scientific knowledge such as generalization, abstraction, method of analysis of scientific sources, induction and deduction were used to write this article. Generalization and abstraction made it possible to identify the main aspects of financing problems of small and medium-sized businesses. The method of analysis of scientific sources was used to investigate current practices and problems in this field. Inductive and deductive approaches were used to formulate the overall picture and derive specific recommendations and solutions to improve financial support for small and medium enterprises.

The study answers questions related to the reasons for limiting access to credit for small and medium enterprises by suggesting alternative sources of finance such as government support programs, crowdfunding and international cooperation. The scope of the results of this study includes the practical aspects of improving financial support for small and medium enterprises, ensuring their business development and contributing to the growth of the economy as a whole.

Keywords: *SME, financing, economy, development.*

ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Али Гасанов
докторант, UNEC
a.hasanov@unec.edu.az

Резюме

Цель исследования - проанализировать проблему финансирования малого и среднего предпринимательства в контексте современной экономической среды, особенностей доступа к кредитным ресурсам и путей улучшения финансирования данного сектора.

В статье рассматривается значение малого и среднего предпринимательства для экономического развития, а также подчеркивается их ключевая роль в стимулировании инноваций, создании рабочих мест и обеспечении устойчивого экономического прогресса. Исследование также показывает, что, несмотря на важность этого сектора, финансирование остается одной из основных проблем, с которыми сталкиваются малые и средние предприятия.

Научная значимость исследования заключается в анализе текущих финансовых проблем, а также в предложении стратегий и решений по улучшению финансовой поддержки малого и среднего бизнеса. При написании статьи использовались различные методы научного познания, такие как обобщение, абстракция, метод анализа научных источников, индукция и дедукция. Обобщение и абстракция позволили выявить основные аспекты проблем финансирования малого и среднего бизнеса. Метод анализа научных источников был использован для исследования современной практики и проблем в этой области. Для формирования общей картины и получения конкретных рекомендаций и решений по улучшению финансовой поддержки малого и среднего предпринимательства были использованы индуктивный и дедуктивный подходы.

Исследование отвечает на вопросы, связанные с причинами ограничения доступа к кредитам для малых и средних предприятий, предлагая альтернативные источники финансирования, такие как программы государственной поддержки, краудфандинг и международное сотрудничество. В сферу результатов данного исследования входят практические аспекты улучшения финансовой поддержки малых и средних предприятий, обеспечения развития их бизнеса и содействия росту экономики в целом.

Ключевые слова: МСП, финансирование, экономика, развитие.

Giriş

Kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi inkişafda fundamental rol oynayır, innovasiyaların mühüm hərəkətvericisi olur, yeni iş yerləri yaradır və ümumi iqtisadi tərəqqini stimullaşdırır. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanada kiçik və orta sahib-

karlıq iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir, onun dinamikliyini və müxtəlifliyini dəstəkləyir. Kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyəti təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də sosial baxımdan cəmiyyətdə mühüm rol oynayır. Onlar iş yerləri yaratmaq, sabit məşğulluğu təmin etmək və yerli iqtisadiyyatları dəstəkləməklə sosial problemlərin həllinə mühüm töhfə verirlər. Kiçik şirkətlər çox vaxt regionda iqtisadi inkişafın mühərrikinə çevrilərək istehsalın artırılmasına, innovasiyaların inkişafına və rəqabət mühitinin yaradılmasına kömək edir. Bundan əlavə, onlar yerli əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, kiçik icmaların dəstəklənməsi və yerli infrastruktur layihələrinin inkişafı kimi sosial aspektlərə müsbət təsir göstərə bilər. Beləliklə, kiçik və orta biznes cəmiyyətin və iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə kompleks təsir göstərir, onların davamlı inkişafına və çiçəklənməsinə töhfə verir [1, s.3]. Lakin müstəsna əhəmiyyətinə baxmayaraq, maliyyələşmə mənbələrinə çıxış mikro, kiçik və orta sahibkarların üzləşdiyi ən aktual problemlərdən biri olaraq qalır.

Hazırda bir çox başqa ölkələr kimi Azərbaycan da kiçik və orta biznesin maliyyə resurslarına çıxışının təmin edilməsində ciddi problemlərlə üzləşir. Qeyri-kafi maliyyə dəstəyi, kreditə çıxışın məhdudluğu və yüksək faiz dərəcələri bu mühüm biznes segmentinin inkişafına ciddi əngəl törədən amillərdir. Kiçik və orta bizneslər çox vaxt qeyri-müəyyənlik dövründə başlanğıc, genişlənmə və ya sadəcə dövriyyə kapitalını saxlamaq üçün lazım olan maliyyəni əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Adətən maliyyə sistemində özəl sektorun müstəqillik və inkişafı lazımi səviyyədə olmadıqda, maliyyə institutları dövlət dəstəyi olmadan yüksək riskli KOB-ların və startapların maliyyə yükünü götürməkdən çəkinirlər. Beləliklə, KOB-lar əsasən ilkin inkişaf mərhələsində maliyyələşmə mənbələrini təmin edə bilmirlər [2, s. 726].

Sürətlə dəyişən iqtisadi mühit və daim uyğunlaşma ehtiyacı şəraitində bu məsələ getdikcə aktuallaşır. Maliyyələşdirmə mənbələri, xüsusən də kiçik və orta müəssisələr üçün mövcud olanlar, rəqabət qabiliyyətinə, innovasiya qabiliyyətinə və dinamik bir bazarda inkişaf etmə qabiliyyətinə təsir edən əsas amillərə çevrilir. Bununla belə, bu çətinliklərə baxmayaraq, kiçik və orta müəssisələrin maliyyə imkanlarını yaxşılaşdırma və onların iqtisadiyyatda davamlı inkişafına töhfə verə biləcək müxtəlif strategiyalar və həllər mövcuddur.

Əsas hissə

Sahibkarlıq subyektləri inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Son illər bütün dünyada kiçik və orta sahibkarlığın, o cümlədən innovativ texnologiyalar əsasında qurulmuş startapların sürətli inkişafı müşahidə olunur ki, bu da ümumi sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Kiçik və orta sahibkarlıq bazar

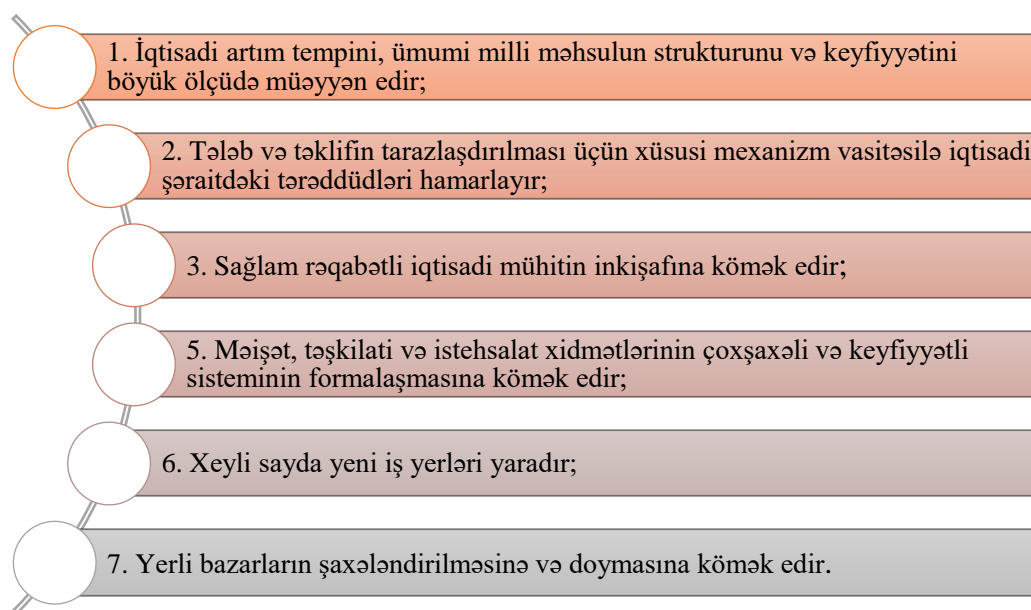
iqtisadiyyatının ən mühüm elementidir, onsuz iqtisadiyyat və iqtisadi mühit ahəngdar inkişaf edə bilməz. Kiçik və orta biznesin qlobal iqtisadiyyatda rolu ötən əsrin 80-90-cı illərində kəskin şəkildə artmışdır. BMT-nin məlumatına görə, ümumilikdə dünyada kiçik və orta müəssisələr işləyən əhalinin demək olar ki, 50%-ni işlə təmin edir və milli məhsulun 33-60%-ni istehsal edir [3]. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun ÜDM-ə töhfəsi 50-60% arasında dəyişir. Kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi inkişafın amillərindən biri hesab olunur və xammal iqtisadi modeli əsasında gələcək artım mənbələrinin tükənməsi kontekstində xüsusilə aktuallaşır. Ölkələrin iqtisadiyyatında kiçik və orta biznesin rolu aşağıdakı müsbət amillərlə müəyyən edilir:

- kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi, elmi və texnoloji tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsidir;

- kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadiyyatda iş yerlərinin əsas təşkilatçısıdır;

- kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadiyyata vergilər şəklində gəlir gətirir.

Kiçik və orta sahibkarlığın rolu inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta biznesin həll etdiyi klassik problemlərlə müəyyən edilir (şək.1).

Şəkil 1. KOB-ların ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyəti

Mənbə: [4, s. 25-26].

Kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşmə mexanizmlərinin idarə edilməsi KOB-ların funksiyalarını, fəaliyyətlərinin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün maliyyə münasibətlərinə və müvafiq maliyyə mənbələrinə xüsusi texnika və

metodlardan istifadə etməklə məqsədyönlü təsir prosesidir. Bundan əlavə, KOB-ların maliyyə idarəetməsində biznes və maliyyə risklərinin idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. KOB-lar iqtisadi, requlyativ, ətraf mühit və digər xarici risklərlə də üzləşirlər ki, belə riskləri idarəetmə bacarığı onların maliyyələşmələrinə təsir göstərən faktorlandandır [5].

Kiçik və orta biznes üçün maliyyə idarəetməsinin müasir metodlarını və sahələrini vurğulamaq üçün kiçik müəssisələrin fəaliyyət prosesində qarşılaşdıqları əsas problemləri təhlil etmək lazımdır. Kiçik və orta biznesin inkişafında əsas problemlər, əksər analitiklərin fikrincə, biznesin inkişafı üçün mövcud maliyyə resurslarının tapılması, vergi təzyiqinin azaldılması və institusional mühitin inkişafı ilə bağlıdır. Bu problemlər təkcə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə deyil, eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrdə də vardır. İqtisadi böhranlar, siyasi dəyişikliklər və bizneslərin şəhər mərkəzlərinə yaxınlığı kimi problemlər inkişaf etmiş ölkələrdə də maliyyələşməyə olan tələblə təklifi arasında fərqlənmələrə səbəb olur [6].

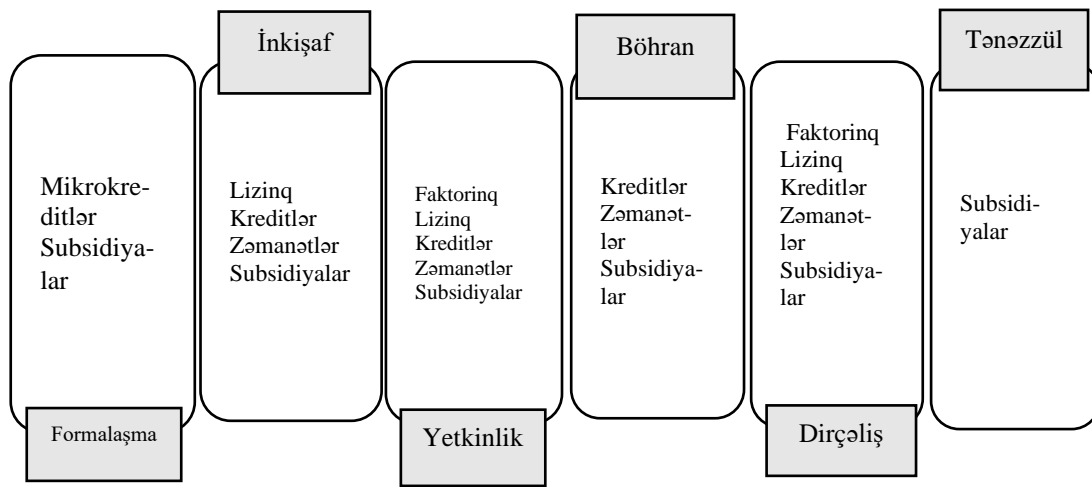
KOB-ların inkişafına və maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsinə mane olan amilləri daha ətraflı nəzərdən keçirsək, dövlət dəstəyinin resursların əlçatanlığını artıracağı ilə bağlı sahibkarların böyük gözləntilərinin olduğunu görürük. Öz biznesini qurmağın ilkin mərhələsində kiçik sahibkarların qazancı o qədər də yüksək olmur. Faiz dərəcəsi çox yüksək olduğu üçün öz biznesini qurmaq çox vaxt sərfəli olmur. Beləliklə, problemin mahiyyəti aşağıdakı amillərdən ibarətdir: borc götürülmüş resursların təklifinin həcmi kifayət deyil; borc vəsaitləri bahadır; təklif olunan resurslar qısamüddətlidir; şəhər mərkəzlərindən kənarında maliyyə vəsaitlərinə əlçatanlıq məhduddur [7]. Bu problemlər iqtisadi inkişafın böhranlı dövrlərində özünü daha qabarıq göstərir. Bu baxımdan, kiçik və orta biznes üçün cari maliyyə mənbələrini vurğulamaq xüsusilə vacibdir. Dövlət dəstəyi məhz bu mənbələrin əlçatanlığını artırmaqda səmərəli ola bilər.

Müəssisənin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində prioritet vəzifə aktivlərin maliyyələşdirilməsi üçün tələb olunan vəsaitin həcmi müəyyən etmək, maliyyələşdirmə mənbələrini optimallaşdırmaq və aşağı kapitalla müəssisənin zəruri maliyyə sabitliyini təmin edəcək struktur formalaşdırmaqdır. Dövrüyyədə olan şəxsi və borc vəsaitlərinin cəmi pul vəsaitlərinin hərəkətinin həcmi müəyyən edir. Bu, kiçik və orta biznesin qarşısında borc vəsaitlərinə ümumi ehtiyacın müəyyən edilməsi və qısamüddətli və uzunmüddətli borcların nisbətinin optimallaşdırılması vəzifəsi qoyur.

Kiçik və orta biznes üçün əsas cari maliyyə mənbələrini qeyd edək. Hər hansı bir şirkət kimi, kiçik və orta müəssisələr də uğurlu fəaliyyət göstərmək üçün güclü maliyyə bazasına ehtiyac duyurlar. Kiçik biznesin əsas maliyyə mənbəyi kiçik

sahibkarların şəxsi vəsaitləri və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəətdir. Eyni zamanda, çox vaxt öz vəsaitləri qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün kifayət olmaya bilər. Maliyyə resurslarının çatışmazlığı biznesin yaradılması mərhələsində və müəssisənin inkişafı prosesində özünü göstərir. Maliyyələşdirmə ilə bağlı problemləri həll etmək üçün xarici mənbələrə müraciət etmək olar.

Büdcə (subsidiyalar, ayırmalar, dövlət zəmanət fondlarının zəmanətləri, büdcə investisiyaları) və büdcədən kənar (müxtəlif borc vəsaitləri: kommərsiya və bank kreditləri, lizinq, mikromaliyyə kreditləri; investorların cəlb etdiyi vəsaitlər: səhmlərin və ya istiqrazların yerləşdirilməsi, mələk investorlar) bölünə bilən çox sayda xarici maliyyə mənbəyi var. İnkişaf dövrünün hər bir mərhələsində biznesin maliyyələşdirilməsinin müxtəlif formalarının əldə edilməsinin xüsusiyyətlərini şəkil 2-də nəzərdən keçirək.

Şəkil 2. Biznesin maliyyələşdirilməsinin müxtəlif formalarının əldə edilməsinin xüsusiyyətləri
Mənbə: [8, s. 46-58] materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ən çox yayılmış xarici maliyyələşdirmə mənbələrini nəzərdən keçirək.

1. Bank kreditləşməsi təşkilatlar üçün əsas xarici maliyyə mənbələrindən biridir ki, onun üstünlükləri sadələşdirilmiş prosedurlar, kreditin verilməsi və ödənilməsi üçün “sxem” seçmək azadlığı, rəqəmsal bankçılıq və alınan vəsaitlərin vergiyə cəlb edilməməsidir. Bununla belə, bu cür maliyyələşdirmə kifayət qədər bahalı alətdir. Kreditlər girovla verilir və bir qayda olaraq təyinatı üzrə istifadə edilməlidir. Dövri faiz ödənişləri vəsait çatışmazlığı ilə nəticələnə bilər və kredit üzrə faizlər yalnız o halda gəlir vergisi məqsədləri üçün xərc kimi tanınır ki, onun məbləği müqayisəli öhdəliklər üzrə hesablanmış faizlərin orta səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxmasın. İqtisadi böhran şəraitində müəssisələrin kredit üzrə faiz ödəməsi

çətindir, kredit almaq proseduru zəhmətlidir, buna görə də, hazırda biznesin maliyyələşdirilməsi üçün digər mexanizmlərin istifadəsi fəal şəkildə genişlənilir.

2. Mikromaliyyə təşkilatları bank kreditləri ilə müqayisədə daha yüksək faizlə qısa müddətə (əsasən bir aydan altı aya qədər) kiçik kreditlər verirlər. Bu maliyyələşdirmə mənbəyi inkişafın ilkin mərhələlərində mikro müəssisələr üçün aktualdır, çünki cari dövriyyə kapitalına olan tələbatı ödəmək üçün qısamüddətli mikrokreditlərə operativ və davamlı giriş tələb olunur. Mikromaliyyənin əsas üstünlükləri borc vəsaitlərinin yüksək olması və onların daxil olma sürətidir. Bir qayda olaraq mikromaliyyə təşkilatları sahibkarlara keçmiş biznes nəticələrini nəzərə almadan, kredit tarixçəsi olmadan və çox vaxt girovsuz xidmət göstərirlər. Buna görə də, mikromaliyyə kiçik və orta biznes üçün, xüsusən də bank xidmətlərinin məhdud olduğu regionlarda yaxşı köməkdir.

3. Kiçik və orta sahibkarlığın öz əsas fondlarını əldə etmək və ya birdəfəlik yeniləmək üçün maliyyə imkanlarının olmaması probleminin həll yollarından biri lizinq ola bilər ki, bu zaman lizinq şirkəti müəssisə üçün əmlak alır, sonra müəyyən bir müddət ərzində müəyyən bir ödəniş müqabilində əmlak istifadəyə verilir. Lizinqin predmeti hər hansı bina, avadanlıq, nəqliyyat vasitəsi və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə oluna bilən digər əmlak ola bilər. İcarənin predmeti təbii obyektlər və xüsusi dövriyyə qaydası müəyyən edilmiş əmlak ola bilər.

4. Faktoring müəssisənin kredit qabiliyyətindən asılı olmayan biznesin maliyyələşdirilməsinin effektiv mənbəyidir. Faktoring daxili və xarici ticarət əməliyyatlarına tətbiq edilən və xüsusilə qısamüddətli mal satışlarında istifadə edilən maliyyələşdirmə üsuludur [9]. Faktoring faktoring şirkətləri adlanan maliyyə qurumları tərəfindən külli miqdarda kredit satışı həyata keçirən şirkətlərin debitor borclarının alınmasına əsaslanan fəaliyyətdir [10, s. 12]. Fəaliyyəti təxirə salınmış ödənişlər əsasında əməliyyatlarla bağlı olan istənilən kiçik və orta müəssisə faktoring şirkətinin müştərisi ola bilər.

5. Çox vaxt belə bir vəziyyət yaranır ki, kredit almaq istəyən kiçik sahibkarlıq subyekti, ümumiyyətlə, banklar tərəfindən qoyulan tələblərə cavab verir, lakin tələb olunan krediti tam təmin etmək üçün kifayət qədər girov yoxdur. Bu problemi həll etmək üçün dövlət vəsaiti hesabına zəmanət fondları şəbəkəsi yaradılmışdır. Əlavə olaraq regionun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq oxşar funksiyaları kiçik və orta biznesə dəstək fondları və sahibkarlığın inkişafı agentlikləri həyata keçirə bilər. Zəmanət məhsullarının bazara çıxması ilə kiçik və orta biznes üçün kreditlərin alınması daha əlçatan olub.

6. Dövlət KOB-lara həm müəssisənin, həm də kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi infrastrukturunu təşkil edən dövlət orqanının və ya təşkilatının müəyyən xərclərinin

maliyyələşdirilməsində birgə iştirakını nəzərdə tutar. Bu müştərək fəaliyyət subsidiyalar şəklində birbaşa pulsuz və geri qaytarılmayan maliyyə dəstəyi təmin edə bilər.

7. Vençur maliyyələşdirməsi xüsusi şərtlər və qaydalarla xarakterizə olunan alternativ bir maliyyələşdirmə növüdür. Belə ki, qoyulan vəsaitlərin dəyərinin gələcəkdə artmasından qazanc əldə etmək üçün yeni başlayan kiçik yüksək texnoloji və perspektivli startaplara uzunmüddətli və yüksək riskli investisiyalara vençur investisiyalar deyilir. Vençur kapitalı investisiyaları adətən innovasiya sahəsində həyata keçirilir, çünki onlar startapın yüksək inkişaf sürətini və nəticədə yüksək gəlirliliyi təmin edir. Vençur maliyyələşdirməsi nisbətən yeni maliyyə xidmətləri növüdür, onun aktiv inkişafı 2000-ci illərin ortalarında baş vermişdir. Hazırda dünyanın vençur maliyyələşdirmə bazarında çoxlu dövlət vençur fondları, özəl investorlar, biznes inkubatorlar, akseleratorlar və digər iştirakçılar mövcuddur.

8. Rəqəmsal maliyyə də biznes maliyyələşdirilməsi üçün müasir alternativlərdən hesab edilir. Rəqəmsal maliyyə dedikdə yeni və ənənəvi maliyyələşmə mexanizmlərinin müasir texnologiyalara və internetə transferi nəzərdə tutulur. Belə maliyyələşmə mexanizminin ən çox effektiv olduğu sahələr ucqar regionlardakı KOB-ların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanının artırılması və bizneslərlə maliyyə institutları arasındakı inamın artırılmasıdır. Çünki rəqəmsal maliyyə geniş data bazası nəticəsində informasiya asimetriyası problemini həll edir [11]. Bundan əlavə empirik araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal maliyyə bizneslərdə elmi araşdırma və innovativ inkişafı tətikləyən qüvvəyə malikdir [12].

Kiçik müəssisələrin maliyyələşdirilməsi problemlərindən danışarkən başa düşmək lazımdır ki, bu gün mövcud olan bütün problemlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Əsas səbəb Azərbaycanda kiçik biznesin qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərməsidir. Bu səbəbdən kommersiya bankları ilə kiçik müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi mükəmməlləşdirilməmişdir. Banklar kiçik biznes üçün əlverişli şərait yarada bilmir. Kiçik və orta sahibkarlar da öz növbəsində yaxşı girovla kredit ala bilmirlər. Nəticə etibarilə bankın kiçik biznes üçün proqramları olsa belə, sahibkarların bu proqramlar çərçivəsində kredit götürməsi maya dəyərinə görə çətinləşir. Əgər kifayət qədər maliyyələşmə ilə bağlı problemləri təhlil etsək, onları iki böyük qrupa bölmək olar: xarici - borcalanın şəffaflığının azalması; daxili – bank texnologiyalarının inkişaf etməməsi [13].

Birinci problem onunla bağlıdır ki, bir çox şirkətlər vergidən yayınmaq üçün öz fəaliyyətlərinin real miqyasını gizlədirlər. Yəni kölgə iqtisadiyyatı mövcuddur. Borcalanın kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas olan rəsmi hesabat bu halda borcalanın real maliyyə vəziyyəti haqqında düzgün nəticə çıxarmağa imkan vermir.

İkinci problem bank texnologiyalarının inkişaf etməməsi ilə bağlıdır ki, bu da çox vaxt müştərinin müraciətinə baxılması xərclərini azaltmağa imkan vermir, ucqar ərazilərdə maliyyələşməni asanlaşdırmır və informasiya asimmetriyası problemi effektiv həllini tapmır.

Digər problem ondan ibarətdir ki, bankların uzunmüddətli kreditlər vermək üçün kifayət qədər resurs bazası yoxdur. Xüsusən də regionlarda əksər maliyyə vasitəçiləri qısamüddətli kreditlər verməklə məşğuldur. Belə şəraitdə kiçik biznesin orta və uzunmüddətli kreditlərə çıxışı açıq şəkildə pisləşir. Bu hal kiçik biznesə öz istehsalatını modernləşdirməyə imkan vermir. Kiçik biznesin kreditləşdirilməsi üzrə bank əməliyyatları müəyyən xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Burada həm bütün əhəmiyyətli risk mənbələrinin artan səviyyəsi, həm də ən kiçik biznesin xüsusi “risk zonalarının” olması göz qabağındadır. Kiçik və orta biznesin kreditləşdirilməsində risklər kreditləşməni məhdudlaşdıran səbəblərdən yaranır. Məsələn, borcalanların qeyri-şəffaflığı və hesabatların deformasiyaya uğraması səbəbindən bankın real maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməsi çətinləşir. Həmçinin kiçik və orta biznesin kreditləşdirilməsi ilə bağlı risklərin artmasının səbəbi kreditin təmin edilməsi problemi olaraq qalır. Kiçik biznes yüksək keyfiyyətli girov təqdim edə bilmədiyi üçün bank kreditin qaytarılmasına etibarlı təminatlı qalır.

Riski minimuma endirmək üçün banklar kredit faiz dərəcəsini artırır ki, bu da kiçik və orta biznesin bank kreditinə çıxışını çətinləşdirir. Təbii ki, bankların kredit riskini azaltmağın mümkün yollarından biri vəzifələri problemlə kreditlərin vaxtında müəyyən edilməsi və onlarla işin optimallaşdırılmasından ibarət olan effektiv bank nəzarəti sisteminin formalaşdırılması olmalıdır.

Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı kommersiya banklarının kredit fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır, çünki bu müəssisələr iqtisadi fəaliyyətin bütün mərhələlərində xarici borclanmaya ehtiyac duyurlar. Hazırda kiçik və orta müəssisələrin borc vəsaitlərinə çıxışı problemi xüsusilə aktualdır, çünki biznesin bu formalarına kredit verilməsini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıran bir sıra amillər mövcuddur. Bununla belə, kiçik və orta biznesin kreditləşdirilməsi təkcə sahibkarların özləri üçün deyil, böyük kredit risklərinə baxmayaraq, banklar üçün də sərfəlidir. Bank sistemində optimal işləmək üçün banklarla kiçik müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqənin bütün mexanizmlərini təkmilləşdirmək zəruridir.

Vurğulamaq lazımdır ki, bəzən sahibkarların maliyyə dəstəyi almasına mane olan amillərdən biri də onların əldə etdikləri maliyyə resurslarından düzgün istifadə etməmələridir. Bazara daxil olmaq bəzi hallarda problem yarada bilsə də, bu, təkcə idarəetmə ilə deyil, həm də vəsaitlərin yönəldildiyi istiqamətin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Maliyyə resurslarının düzgün və səmərəli idarə olunmasını təmin etmək

üçün biznesə başlamazdan əvvəl biznes planının hazırlanması mütləqdir. Bu biznes plan şirkətin bazar strategiyası, insan resurslarının bölgüsü, maliyyə hesabatları və əməliyyat xüsusiyyətləri kimi müxtəlif nüansları əhatə edən sahibkarlar üçün “bələdçi” rolunu oynamalıdır [14, s. 24].

Kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşdirilməsi onların inkişafının dəstəklənməsi üçün əsas məsələdir. Kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşdirilməsini təkmilləşdirmək üçün bir neçə təklif və həllər təqdim edirik:

➤ Dövlət zəmanətləri və kreditləri. Hökumət kiçik və orta sahibkarlara kredit verən kreditorların üzleşdiyi riskləri azaltmaq üçün zəmanətlər və ya kreditlər verə bilər. Bu, biznesin kredit imkanlarını artırmağa kömək edir.

➤ Riskli maliyyə alətlərinin inkişafı. Vençur kapitalı fondları, istiqrazlar və digər innovativ maliyyə alətləri kimi riskə əsaslanan maliyyə alətlərinin yaradılması və dəstəklənməsi investisiyaları cəlb edə və kapitalla çıxışı asanlaşdırma bilər.

➤ Kiçik və orta biznes üçün bank proqramları. Kiçik və orta biznes üçün güzəştli kredit şərtləri, aşağı faiz dərəcələri və çevik ödəmə sxemləri təklif edən ixtisaslaşmış bank proqramlarının hazırlanması sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırma bilər.

➤ *Crowdfunding* və *Peer-to-Peer* Economy vasitəsilə maliyyələşdirmə. *Crowdfunding* və *peer-to-peer* platformalarının inkişafının təşviqi investorları birbaşa cəlb etməklə sahibkarları alternativ maliyyə mənbələri ilə təmin edə bilər.

➤ Təhsil və dəstək. Kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə savadlılığını artırmaq və maliyyə məsləhətləri vermək sahibkarlara maliyyələrini daha səmərəli idarə etməyə və investisiya cəlb etməyə kömək edə bilər.

➤ İnnovasiyanın stimullaşdırılması. Dövlət səviyyəsində innovasiyaların və texnoloji inkişafın dəstəklənməsi proqramları yüksək texnologiyalı və perspektivli layihələrə maraq göstərən investorları cəlb edə bilər.

➤ Beynəlxalq əməkdaşlıq. Beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və beynəlxalq təşkilatların dəstək proqramlarında iştirak kiçik və orta sahibkarlığın qlobal resurslara çıxışını genişləndirə bilər.

➤ Investorlar üçün infrastrukturun yaradılması. Şəffaflığın artırılması və kiçik və orta sahibkarlıq birjalari kimi investorlar üçün davamlı infrastrukturun yaradılması bu sektora daha çox investisiya cəlb edə bilər.

Kiçik və orta biznesin maliyyələşdirilməsi probleminin həlli adətən dövlətin, maliyyə institutlarının və sahibkarların birgə səylərini əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir.

Qeyd edək ki, daxili iqtisadiyyatın yenidən artımını davam etdirməsi üçün kiçik və orta sahibkarlıq sektorunun inkişafı lazımdır. Məhz böhran dövründə kiçik

və orta biznes ölkənin yeni iqtisadi artım templərinə çatmasını təmin etmək üçün əsasdır. Kiçik və orta sahibkarlıq sektoru özünün yüksək potensialını nümayiş etdirib və dünya liderlərinin iqtisadi sistemlərində strateji əhəmiyyətli yer tutur. Azərbaycanda kiçik biznes öz yolunun başlanğıcıdadır və onun uğurlu inkişafı üçün müxtəlif tədbirlər görülür.

Nəticə

Kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsinin təhlili iqtisadiyyatın bu sektorunda sahibkarların üzləşdiyi mühüm problemləri qeyd etməyə imkan vermişdir. Kreditlərin kifayət qədər əlçatan olmaması, yüksək faiz dərəcələri, rəqəmsal maliyyəyə keçidin zəif getməsi və məhdud maliyyə dəstəyi kiçik və orta biznesin inkişafına ciddi təsir göstərir. Bu amillər effektiv artıma və innovativ biznesin inkişafına mane ola bilər ki, bu da son nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafını ləngidir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün əsas vəzifəyə çevrilir. Maliyyələşdirmənin əlçatanlığının artırılması, daha çevik və əlverişli kreditləşdirmə şərtlərinin, habelə kiçik və orta sahibkarlığa müxtəlif dəstək mənbələrinin, o cümlədən dövlət proqramları, vençur kapitalı fondları, kraudfandinq, rəqəmsal maliyyə və digər alətlərin işlənilib hazırlanması maliyyələşdirmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlardır.

Təhlil əsasında KOB-ların dəstəklənməsi üçün daha səmərəli mexanizmlərin yaradılması və müasir texnologiya əsaslı maliyyələşmə üsullarının inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğu aydın olur ki, bu da iqtisadi artıma nail olunmasında, innovasiyaların stimullaşdırılmasında və yeni iş yerlərinin yaradılmasında əsas rol oynayacaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi müasir iqtisadi mühit kontekstində kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi problemlərinin hərtərəfli təhlilindən və qlobal təcrübədə olan yeniliklərin araşdırılmasından ibarətdir. Əsas diqqət bu seqmentdə sahibkarlar üçün maliyyə mənbələrinin mövcudluğuna təsir edən maneələrin və amillərin müəyyən edilməsinə yönəldilir ki, bu da vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş strategiya və həllərin işlənilib hazırlanması üçün əsas ola bilər. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş təklif olunan tövsiyə və həllərdə aydın görünür. Müəyyən edilmiş amillər əsasında kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi və dəstəklənməsi üçün daha effektiv mexanizmlərin hazırlanması iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və innovasiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılmasına kömək edə bilər. Tədqiqatın iqtisadi səmərəliliyi kiçik və orta biznes üçün maliyyə mexanizmlərinin opti-

mallaşdırılmasının mümkünlüyündən ibarətdir ki, bu da son nəticədə istehsalın artmasına, işsizliyin azalmasına, investisiyaların stimullaşdırılmasına və ölkənin ümumi daxili məhsulunun artmasına gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva L. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın müasir vəziyyəti və inkişafının statistik tədqiqi”, UNEC, 2016, s.3
2. Moscalu M., Girardone C., Calabrese R. “SMEs’ growth under financing constraints and banking markets integration in the euro area”, *Journal of Small Business Management* (4), 2020, pp. 707-746, DOI: 10.1080/00472778.2019.1668722
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-finansirovaniya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-rossii>
4. Курочкин Н.С. «Проблемы финансирования малого и среднего предпринимательства в России», г. Иваново, 2018, с.25-26
5. Asgary A., Özdemir İ. A., Özyürek H. “Small and Medium Enterprises and Global Risks: Evidence from Manufacturing SMEs in Turkey”, *Int J Disaster Risk Sci* (11), 2020, pp. 59-73, DOI: <https://doi.org/10.1007/s13753-020-00247-0>
6. Owen R., Botelho T., Hussain J., and Anwar O. “Solving the SME finance puzzle: an examination of demand and supply failure in the UK”, *Venture Capital* (1), 2023, pp. 31-63, DOI: 10.1080/13691066.2022.2135468
7. Lam R. W., Liu Y. “Tackling Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) Financing in China”, *Annals of Economics and Finance* (1), 2020, pp. 209-239
8. Abdullayev V. “Müasir dövrdə kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi”, Bakı – 2017, s.46-58.
9. <https://www.destekfaktoring.com/tr/faktoring-nedir>
10. Çantalı G. E. “Factoring at üyesi ölkelerde ve Türkiyedeki uygulamaları”, 2018, s.12.
11. Li C., Wang Y., Zhou Z., Wang Z., and Mardani A. “Digital finance and enterprise financing constraints: Structural characteristics and mechanism identification”, *Journal of Business Research* (165), 2023, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114074>.
12. Yao L., Yang X., “Can digital finance boost SME innovation by easing financing constraints?: Evidence from Chinese GEM-listed companies”, *PLoS ONE* 17(3): e0264647, DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0264647>
13. <https://sciup.org/problemy-finansirovaniya-malogo-i-srednego-biznesa-v-strane-140121677>
14. Musazadə L. “Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi problemləri”, UNEC, 2019, s.24

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL BANKÇILIĞIN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ, ÇƏTİNLİKLƏR VƏ AÇIQ BANKÇILIĞA KEÇİD

Daxil olub: 5 fevral 2024-cü il
Qəbul olunub: 15 aprel 2024-cü il
Received: 5 February 2024
Accepted: 15 April 2024

Əliakbər Abbasov
doktorant, UNEC
aliakbar.abbasov@unec.edu.az

Xülasə

Rəqəmsal bankçılığın sürətli inkişafı və dünya üzrə bu yanaşmaya qarşılıqlı uyğunluq səviyyəsinin yüksəkliyi bank sektorunun inkişafına birbaşa töhfə vermişdir və qarşılıqlı olaraq, Azərbaycanda mövcud rəqəmsal bankçılığın inkişaf sürəti və əhatə etdiyi yeniliklər mövcud sektorun yenidən dirçəlişinə və inkişafına səbəb olmuşdur. Ümumilikdə, bu məqalədə rəqəmsal bankçılıq anlayışı, müsbət əsaslı təsirləri və əhatə etdiyi xidmətlərlə bağlı ifadələrlə yanaşı, Azərbaycanda hazırda rəqəmsal bankçılığın vəziyyəti, cəmiyyətin rəqəmsal bankçılığa olan yanaşması, statistik göstəricilər və istifadə əmsalının əvvəlki illərə görə nisbəti və həmçinin mövcud rəqəmsal bankçılığın və açıq bankçılığın tətbiqi gecikməsini əhatə etdiyi çətinliklər qeyd edilmişdir. Tədqiqat daxilində Azərbaycanın rəqəmsal bankçılıq inkişafına ümumi aspektdən nəzəri baxış həyata keçirilməklə yanaşı, problemlər və çətinliklər xüsusi ilə qeyd edilmişdir. Əldə edilən statistik göstəricilər əvvəlki illərlə müqayisəli olaraq təhlil edilərək, müsbət əsaslı nəticələr əldə edilmişdir. Çətinliklər daxilində rəqəmsal bankçılıq və açıq bankçılığın tətbiqi ilə bağlı mövcud məhdudiyyətlər və tətbiq əsaslı gecikmələr öz əksini tapmışdır.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqatın nəticələri rəqəmsal bankçılığı əhatə edən mövcud üstünlüklər və çətinliklər ilə bağlı ilkin anlayışları və məlumatları ehtiva edərək Azərbaycanın bank sektorundakı gələcək əsaslı inkişafın əldə edilməsi ilə bağlı atılacaq addımlar üçün önəmli rol oynayacaqdır.

Açar sözlər: *rəqəmsal bankçılıq, açıq bankçılıq, fintex, bank, statistika.*

JEL kodları: *G20, G29, N25, O53, P34, I22.*

GENERAL SITUATION OF DIGITAL BANKING IN AZERBAIJAN: CHALLENGES AND TRANSITION TO OPEN BANKING

Aliakbər Abbasov
PhD student, UNEC
aliakbar.abbasov@unec.edu.az

Abstract

The rapid development of digital banking and the high level of mutual compatibility with this approach around the world have directly contributed to the development of the banking sector, and reciprocally, the speed of development of digital banking in Azerbaijan and the innovations covered by it have led to the revival and development of the existing sector. In general, in this article, in addition to statements related to the concept of digital banking, its positive fundamental effects and the services it covers, the current state of digital banking in Azerbaijan, the society's approach to digital banking, statistical indicators and the ratio of the usage ratio compared to previous years, and also the application of existing digital banking and open banking the difficulties involved in the delay have been mentioned. Within the study, problems and challenges were specifically mentioned, along with a theoretical overview of the development of digital banking in Azerbaijan from a general aspect. The obtained statistical indicators were analyzed in comparison with previous years and positive results were obtained. Challenges include existing limitations and implementation-based delays in the implementation of digital banking and open banking. The practical importance of the article will play an important role for the steps to be taken in order to achieve the future fundamental development in the banking sector of Azerbaijan by containing the initial understanding and information about the current advantages and difficulties surrounding digital banking.

Keywords: *digital banking, open banking, fintech, bank, statistics.*

ОБЩАЯ СИТУАЦИЯ С ЦИФРОВЫМ БАНКИНГОМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, ТРУДНОСТИ И ПЕРЕХОД К ОТКРЫТОМУ БАНКИНГУ

Алиакбер Аббасов
докторант, UNEC
aliakbar.abbasov@unec.edu.az

Резюме

Быстрое развитие цифрового банкинга и высокий уровень взаимной совместимости с этим подходом во всем мире напрямую способствовали развитию банковского сектора, и, соответственно, скорость развития цифрового банкинга в Азербайджане и охватываемые им инновации привели к возрождению и

развитию существующего сектора. В целом, в этой статье, помимо утверждений, связанных с концепцией цифрового банкинга, его положительными фундаментальными эффектами и охватываемыми им услугами, рассматривается текущее состояние цифрового банкинга в Азербайджане, подход общества к цифровому банкингу, статистические показатели и соотношение. Из-за коэффициента использования по сравнению с предыдущими годами, а также применения существующего цифрового банкинга и открытого банкинга были упомянуты трудности, связанные с задержкой. В рамках исследования были конкретно упомянуты проблемы и трудности, а также сделан теоретический обзор развития цифрового банкинга в Азербайджане в общем аспекте. Полученные статистические показатели были проанализированы в сравнении с предыдущими годами и получены положительные результаты. Проблемы включают существующие ограничения и задержки, связанные с внедрением цифрового банкинга и открытого банкинга.

Практическая значимость статьи заключается в том, что результаты исследования будут играть важную роль для шагов, которые необходимо предпринять для достижения будущего фундаментального развития банковского сектора Азербайджана, поскольку она содержит первоначальное понимание и информацию о текущих преимуществах и трудностях, связанных с цифровым банкингом.

Ключевые слова: цифровой банкинг, открытый банкинг, финтех, банк, статистика.

Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq

Rəqəmsal bankçılığın inkişafı və onun dünya üzrə genişlənməsi tarixinə nəzər yetirdikdə, ümumilikdə bu yanaşmanın başlanğıcını XX əsrin sonlarından etibarən internet şəbəkəsinin sürətlə yayılmasını və əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə bu inkişafı qarşılıqlı olaraq cəmiyyətdə həm rəqəmsal vərdişlərin yaranmasına, həm də tələblərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. İnternetləşmənin sürətlənməsi və əhatə sahəsinin hər gün daha da artması qarşılıqlı olaraq rəqəmsallaşmanın formalaşmasına təsir etmişdir. Yaranan rəqəmsallaşma nəticəsində mövcud fəaliyyət sahələri arasında davamlı olaraq inkişaf, yeniliklər, texnologiyanın sürətli inkişafı, təkamülü və tətbiqi baş vermişdir. Nəticə etibarilə rəqəmsallaşma bütün fəaliyyət sahələrini bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində fəaliyyətini ehtiva etməklə yanaşı, həm də gələcək inkişaf potensialının əsasını təşkil edir. Rəqəmsal bankçılığın formalaşması bütövlükdə dünya ölkələrində maliyyə sektorunun yenidən təşkilinə və gələcək inkişaf

perspektivinin formalaşdırılmasına müsbət təsir etmişdir. Artıq dünyada rəqəmsal bankçılığın mövcudluğu ixtiyari olaraq məcburiyyətdir. Rəqəmsal bankçılığın təklif etdiyi müasir və yenilikçi xidmətlər maliyyə sektorunda sadəcə olaraq əməliyyatların sayının yüksəlməsi ilə deyil, həmçinin əhalinin məlumatlılıq baxımından və xidmətlərə əlçatanlıq imkan payı ilə yüksək nəticələr əldə edilmişdir. Rəqəmsal bankçılıq sadəcə ənənəvi bankçılığın rəqəmsallaşmasını əhatə etməklə kifayətlənmir və gələcək bütün maliyyə sektorunun inkişafının əsasında yaradılacaq yeni dəyərlərin özəyini təşkil edir. Rəqəmsal bankçılıq, açıq bankçılıq, açıq maliyyə və açıq datanın inkişafında önəmli rol oynayır və bunu inkişaf mənbəyinin ilham qaynağı olaraq qeyd edə bilərik.

Müasir dünyada rəqabət mövcud bankların müştərilərə xidmət təklifini həyata keçirmək üçün rəqəmsal bankçılığa keçid etməyə təşviq etmişdir (Alalwan, Dwivedi, Rana və Simintiras, 2016). Rəqəmsal bankçılıq fiziki olaraq banklara getmədən internet əsasında maliyyə xidmətlərini həyata keçirməyə (Ozili, 2018) və banklara müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə üsullarını dəyişdirərək çox kanallı xidmət təklifini həyata keçirməyə imkan verir (Payne, Peltier və Barger, 2017). Rəqəmsal bankçılıq həmçinin bankların müxtəlif kanallar vasitəsi ilə ani xidmət təklifini təqdim etməsini və banklarda mobil bankçılıq kimi əsaslı və mühüm strateji dəyişikliyin baş verməsini əhatə etmişdir (Oliveira və Tam, 2017). Maliyyə xidmətlərinin keyfiyyəti müstəqillik, muxtariyyət, çeviklik və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə xarakterizə olunmalıdır (Hammoud, Bizri, və El Baba, 2018). Əlavə olaraq, banklar tərəfindən istifadəçilərin dataların hansı formada istifadəsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında məlumatlılıq da mövcuddur (Li, Guo, Qu və Hao, 2021).

Ümumilikdə bank sektorunda mobil bankçılığın gələcəkdə səmərəli formada istifadəsi və tətbiqi formalaşacaq, çünki mobil bankçılıq bank sektoru üçün mühüm stratejiyaya çevrilmişdir (Al-Otaibi, Aljohani, Hoque və Alotaibi, 2018). Həmçinin digər araşdırmaya görə, müştərilər üçün təklif olunan xidmətlər üzrə ehtiyaclar tam qarşılanarsa, mobil bankçılıqdan istifadə kəskin şəkildə artacaqdır (Ghobakhloo və Fathi, 2019). İnternet və smartfonların sürətli şəkildə yayılması maliyyə xidmətlərinə əlçatanlığın yüksəlməsinə və nəticə etibarlı ilə, rəqəmsal maliyyə inklüzivliyinin (DFI - digital financial inclusion) formalaşmasına səbəb olmuşdur. Cəmiyyətin həssas qrupları üçün maliyyə xidmətlərində formalaşan xərc, məsafə və şəffaflıq məsələləri ilə bağlı rəqəmsal maliyyə xidmətləri sərhədləri aşaraq maliyyə inklüzivliyinin formalaşması üçün unikal imkanın yaranmasına birbaşa təsir edir (Kulkarni və Ghosh, 2021). Rəqəmsal olaraq maliyyə xidmətlərinə əlçatanlıq maliyyə inklüzivliyi prosesinin sürətləndirici vasitəsi kimi qiymətləndirilir (Yawe və Prabhu, 2015).

Əlavə olaraq, maliyyə inklüzivliyinin inkişafına əsas maneələr kimi coğrafi məskunlaşma, maliyyə xidmətləri və məhsullarının sahib olduğu yüksək qiymət və maliyyə savadlılığını qeyd etmək mümkündür (Schuetz və Venkatesh, 2020).

Maliyyə cəhətdən təcrid olunma (financial exclusion) mövcud bərabərsizliyin artmasına və yoxsulluğun yaranmasına səbəb ola bilər (Beck, Demirgüç-Kunt və Levine, 2007). Bu problem sadəcə olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələri deyil, inkişaf etmiş ölkələrin əlverişsiz bölgələrini və qruplarını da əhatə edir (Demirgüç-Kunt və Klapper, 2013). Maliyyə imkanları cəhətdən zəif olan insanların maliyyə xidmətlərindən istifadə imkanları daha azdır (Lyons və Kass-Hanna, 2021). Maliyyə inklüzivliyini inkişaf etdirmək üçün vacib elementlərdən biri maliyyə cəhətdən təcrid olunmuş şəxslərin ehtiyaclarını nəzərə alan və qoruyan zaman, innovasiya və rəqabət ilə xərclərin azaldılması və müstəqil və rəqabətçi maliyyə sisteminin yaradılmasını təşviq edən tənzimləyici çərçivənin formalaşdırılmasıdır (Honohan və Beck, 2007). Rəqəmsal bankçılıq bankların onlayn xidmətlərlə müştərilərin rahatlığının təşviq edilməsinə və müxtəlif şəbəkələrdəki işçilər və müştərilər arasındakı əlavə xərclərin aradan qaldırılmasına imkan verir (Dootson, Beatson və Drennan, 2016).

Rəqəmsal bankçılığın təqdim etdiyi üstünlükləri:

- Maliyyə xidmətlərinə sürətli əlçatanlıq;
- Rahat və məsafədən istifadə;
- Sürətli və planlı ödənişlərin həyata keçirilməsi;
- Kredit əldə etmək prosesinin sürətlənməsi;
- Müxtəlif maliyyə əsaslı məhsul və xidmətlərin əldə edilməsi, çeşidliliyin çox olması;
- Müasir təhlükəsizlik sistemləri əsasında anında hesaba daxil olma (FaceID, barmaq izi və digər iki faktorlu təhlükəsizlik tədbirləri);
- Maliyyə savadlılığının yüksəldilməsinə əsaslı təsiri;
- Müştərilərə təqdim edilən xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Daha yaxşı müştəri təcrübəsi təklifi (UX);
- Aşağı maliyyə əməliyyatları xərci və zaman itkisi;
- Təbiətə daha az zərər və mütləq azaldılmış karbon emissiyası;
- Yüksək rəqabət nəticəsində formalaşan müştəri əsaslı məhsullara və xidmətlərə əlçatanlıq imkanları.

Rəqəmsal bankçılığın çətinlikləri:

- Bank daxili infrastrukturunun təşkili və yeniliklərə adaptasiya;
- Bank əməkdaşlarının bilik, təhsil və məlumatlılıq səviyyəsi;

- Kibertəhlükəsizlik və digər təhlükələrə məruz qalma potensialı;
- Maliyyə texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində yaranan çətinliklər və mənfəət müştəri təcrübəsi;
- Mövcud sahədə olan rəqabət;
- Real əməkdaşlarla virtual ünsiyyət zamanı gözləmə aralığının yüksək olması;
- Yaşlı və orta yaşlı insanların istifadə zamanı qarşılaşdığı çətinliklər;
- İnternetdən asılı olduğu üçün mütləq şəbəkə ehtiyacı məcburiyyəti;
- Tətbiqdən istifadə zamanı yaranan arzuolunmaz daxili xətlər və istifadə imkanının məhdudlaşdırılması;
- Yanlış və başqa cür təsvir olunmuş xidmətlərdən istifadə zamanı yaranan mənfəət təcrübə və maliyyə itkiləri (faiz və s.);
- Məlumatların oğurlanması və müştəri razılaşmasından kənar istifadə edilməsi riski.

Rəqəmsal bankçılığın ümumilikdə istifadəçi tərəfindən sürətli olaraq adaptasiyasını əldə etmək üçün mütləq formada təqdim edilən internet bankçılıq və mobil bankçılıq aşağıda qeyd edilən xüsusiyyətləri özündə əks etdirməlidir:

- 1) Sadəlik–ümumi təqdim edilən xidmətin platforma olaraq interfeys əsaslı sadəliyi və qısa müddət ərzində anlaşılın olması;
- 2) Əlçatanlıq–müxtəlif xidmətlərə və təkliflərə ani zaman ərzində əlçatanlıq;
- 3) Asan istifadə–xidmətlərdən istifadə ilə bağlı hər kəsə xitab edəcək anlaşılın əməliyyat strukturu və ya ardıcılığı;
- 4) Müştəri güvəni – rəqəmsal bankların ehtiva etdiyi xidmətlər və təkliflər ilə əldə edilmiş müştəri əsaslı dəyər və cəmiyyətin bu markaya olan inamı.

Qeyd edilən xüsusiyyətlərin əsasında formalaşdırılmış istənilən rəqəmsal bankçılıq mütləq formada müştəriləri daha çox cəlb edəcəkdir. Çünki bu xüsusiyyətlər müştərilərə təqdim edilmiş bir xidmət aplikasiyasının və yaxud veb saytının özəyini və xidmət səviyyəsinin yüksək səviyyədə və daha çox müştəri segmentində nüfuz etməsinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycandakı rəqəmsal bankçılığın vəziyyəti

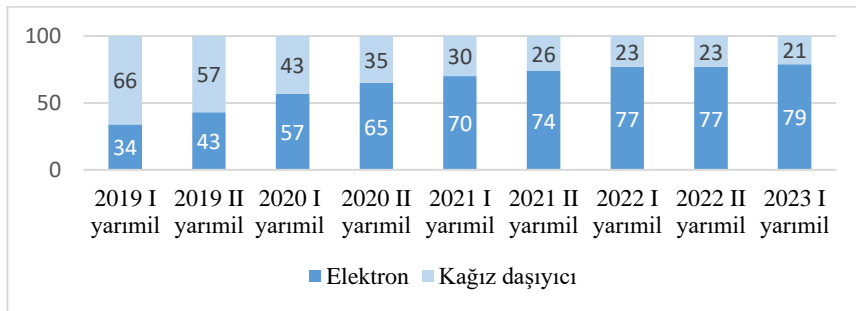
Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın sürətli inkişafı əsasən COVID-19 pandemiyası mövcud olduğu zaman aralığına təsadüf edir. Rəqəmsal bankçılığın əhali arasında olan artım tempinin yüksəlişini yalnız statistik olaraq deyil, həmçinin ətraf mühitdə nəzəri istifadəsini müşahidə etmək mümkün olmuşdur. Rəqəmsal bankçılığın ehtiva etdiyi müsbət üstünlüklər və özəlliklər həmçinin bu istifadə payının

artmasına və qarşılıqlı olaraq yenilikçi xidmətlərin yaranmasına təsir etmişdir. Ümumilikdə Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıqla bağlı müxtəlif statistik göstəricilər Mərkəzi Bank tərəfindən təqdim edilmişdir.

Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın statistik olaraq inkişafına nəzər yetirdikdə Mərkəzi Bank tərəfindən təqdim edilən nəticələr əsasında qeyd edə bilərik ki, əhali tərəfindən istifadə sayında yüksək artım tempi formalaşmışdır. Cəmiyyət daxilində rəqəmsal bankçılığın adaptasiyasının yüksəlişində önəmli rolunu Azərbaycan bank sisteminin müasir yeniliklərə qarşı çevik cavabı nəticəsində tətbiq edilməsini və bununla yanaşı, COVID-19 pandemiyası dövründə baş verən qapalı həyat tərzini birbaşa təsir etmişdir. Həmçinin Azərbaycanda banklar arasında olan mövcud rəqabət də bu prosesin sürətlənməsinə öz töhfəsini vermişdir.

Statistik göstəricilər haqqında

Rəqəmsal bankçılıqdan istifadə ilə bağlı Mərkəzi Bank tərəfindən təqdim edilən 2022-ci ilin tam illik göstəricilərini və 2023-cü ilin 9 aylıq göstəricilərini qarşılaşdırdıqda qeyd etmək mümkündür ki, mobil bankçılıq üzrə nəticələrdə əməliyyat sayında 48,4%, əməliyyat həcmində isə 52,1% artım, internet bankçılıqda sadəcə olaraq isə hər iki il üçün 9 aylıq nəticələri qarşılaşdırdıqda əməliyyat sayında 10,6% azalma, əməliyyat həcmində isə 14,8% artım müşahidə olunmuşdur. Ümumilikdə internet bankçılıqda 2022-ci il üzrə tam statistik nəticə ilə 2023-cü ilin 9 aylıq nəticəsinə nəzər yetirdikdə görmək olar ki, 36,3% daha az əməliyyat prosesi, 19,5% daha az əməliyyat həcmi formalaşmışdır. Lakin ümumilikdə baxdıqda rəqəmsal bankçılıqla bağlı göstəricilərdə və əhali tərəfindən istifadə hallarının müsbət istiqamətində yüksəliş davam etməkdədir. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, mobil bankçılığa nəzərən internet bankçılıqdan əsasən biznes və təssərüffat subyektləri daha çox istifadə edir.

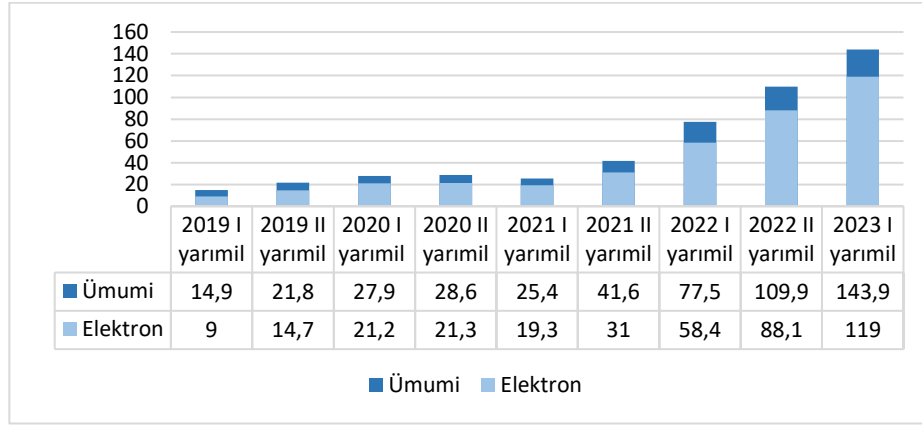

Qrafik 1. Cari hesablardan aparılan müştəri köçürmələrinin strukturu (həcm üzrə %)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/pages/stats-yearly>).

Mərkəzi Bank tərəfindən təqdim edilən qrafik göstəriciyə əsasən qeyd etmək mümkündür ki, 2019-cu ildən etibarən rəqəmsal bankçılıqdakı artımda nisbətən orta

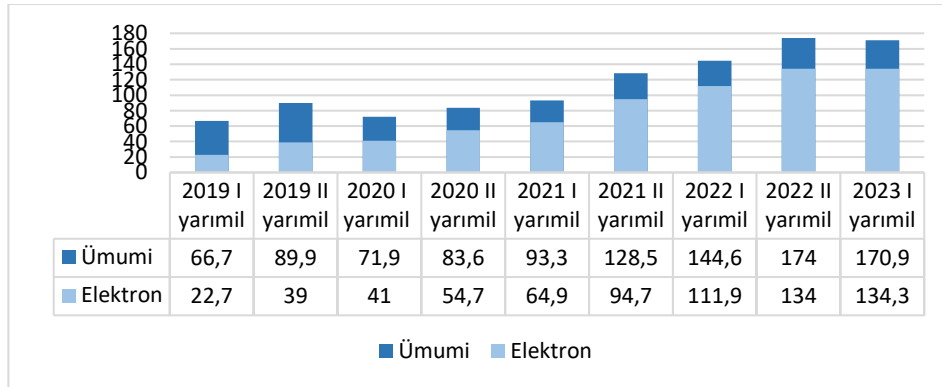
templə yüksəliş qeydə alınmış və daha sonra rəqəmsallaşmanın sürətlənməsində həmin müddət aralığı ilə 2020-2021-ci illər arasındakı ciddi nisbət fərqi gözəçarpan dərəcədə olmuşdur. 2020-ci ilin başlanğıcından rəqəmsal bankçılıq ilə həyata keçirilən köçürmələr 43%-dən 2020-ci ilin sonuna kimi 65%-ə yüksəlmiş və 22% artım qeydə alınmışdır.

Qrafik 2. Cari hesablardan aparılan müştəri köçürmələrinin sayı (mln ədəd)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <https://www.cbar.az/pages/stats-yearly>

Qrafik 2-nin nəticəsi əsasında müştərilərin ümumilikdə həyata keçirdiyi köçürmələrin sayında 2019-2021-ci illər arası yavaş templə artım, sabitlik və azalmanın nəzərə çarptığı halda, 2022-ci ildə ani artışı gözləmək mümkündür. Ümumi olaraq köçürmələr nisbəti əsasında 2022-ci ilin I yarımili üzrə 75,3%, II yarımil üzrə 80,1%, 2023-ci ilin I yarımilinin nəticəsinə görə isə 82,7%-lik payla rəqəmsal bankçılıq ilə köçürmələr həyata keçirilmişdir.

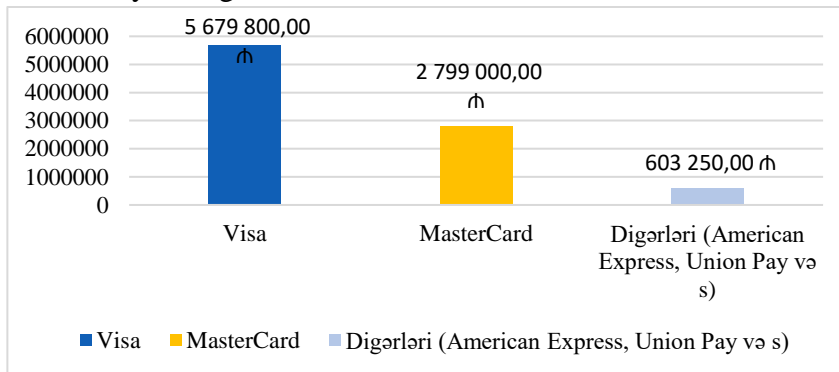
Qrafik 3. Cari hesablardan aparılan müştəri köçürmələrinin həcmi (mlrd manat)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/pages/stats-yearly>)

Qrafik 3 ilə qeyd edilmiş müştəri köçürmələrinin həcmi baxımından daim artım tempinin olduğu müşahidə edilmişdir, amma pandemiyanın mövcud olması bu böyümənin davamlılığına təsir etmiş, azalma baş vermiş və yenidən artmasına səbəb olmuşdur. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik, 2020-ci il üzrə I yarımlı 57%, II yarımlı 65,4%, 2021-ci il üçün I yarımlı 69,6%, II yarımlı 73,7%, 2022-ci ildə I yarımlı 77,4%, II yarımlı 77,1% və hazırda 2023-cü ildə I yarımlı üzrə rəqəmsal bankçılığın müştəri köçürmələrində həcm olaraq nisbəti 78,6% olmuşdur.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların təklif etdiyi rəqəmsal xidmətlərə əlçatanlıq səviyyəsinə nəzər yetirdikdə görmək mümkündür ki, ölkəmizdə 93% həm internet bankçılıq, həm də mobil bankçılıq banklar tərəfindən müştərilərə təqdim edilib. 7%-lik nisbət isə Naxçıvan bank və Bank Melli İran bankının mobil bankçılıq dəstəkləyən proqramı, Turan Bankın isə internet bankçılıq xidmət təklifi hazırda fəaliyyət göstərmir.

Azərbaycanda bank müştərilərinin həm rezident, həm qeyri-rezident maliyyə institutları tərəfindən emissiya edilən ödəniş kartlarında istifadəsi üzrə əməliyyatlarının sayı 2023-cü il oktyabr ayı üzrə olaraq 75,4% Visa, 24,2% MasterCard və 0,4% nəticə American Express, Union Pay və digər lokal kartları əhatə etdiyi halda, əməliyyatların dəyəri isə 66,5% Visa, 32,8% MasterCard və 0,7% isə American Express, Union Pay və digər lokal kartları əhatə edir.

Qrafik 4. Ödəniş sistemlərinin statistikasi - Hesabat ayı üzrə Əməliyyat həcmi (31.10.2023)

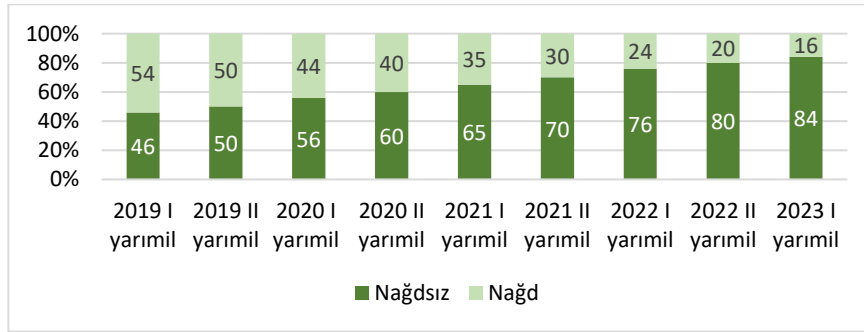
Mənbə: [Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - Ödəniş sistemlərinin statistikasi \(cbar.az\)](http://cbar.az)

Azərbaycanda rəqəmsal banklar tərəfindən istifadəçilərə təqdim edilən xidmətlərə onlayn kart sifarişi və yaxud rəqəmsal kartların əldə edilməsi, onlayn kredit sifarişi, müxtəlif onlayn ödəniş və köçürmələr, sığorta və depozitlər üzrə əməliyyatları qeyd etmək mümkündür. Bundan əlavə, fərdi sahibkarlar və hüquqi şəxslərin yeni bank hesablarının açılması üçün yenidən Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə müraciət etmədən birbaşa onlayn olaraq hesab açmaq ixtiyarına sahib olacaqlar. Yeni

bank hesablarının əldə edilməsi prosesi daha da sadələşdirilərək, sadəcə olaraq, məsə-fədən banklara müraciət əsasında əldə etmək imkanı təmin edilmişdir.

Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq üzrə müştərilərə təklif edilən müxtəlif xid-mətləri aşağıda qeyd etmək mümkündür:

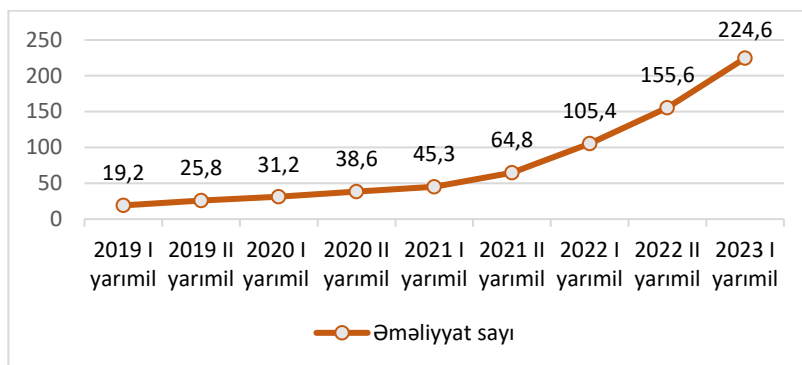
- QR ilə ödəniş;
- NFC ilə ödəniş etmə və ödənişlərin qəbulu (Mobil PoS);
- Köçürmələr (müxtəlif banklar və beynəlxalq);
- Digər ümumi ödənişlər (kommunal və dövlət ödənişləri);
- Apple Pay və Google Pay ilə ödəniş;
- Onlayn kredit müraciəti və sürətli olaraq əldə edilməsi;
- Rəqəmsal ödənişlərlə bağlı oyunlaşdırma (gamification) sistemi;
- Onlayn bank məhsulları əldə edilməsi;
- Depozit (rəqəmsal) və sığorta növlərinin əldə edilməsi;
- Ani Ödəniş Sistemi (açıq bankçılıq ehtiva etməklə - tezliklə).

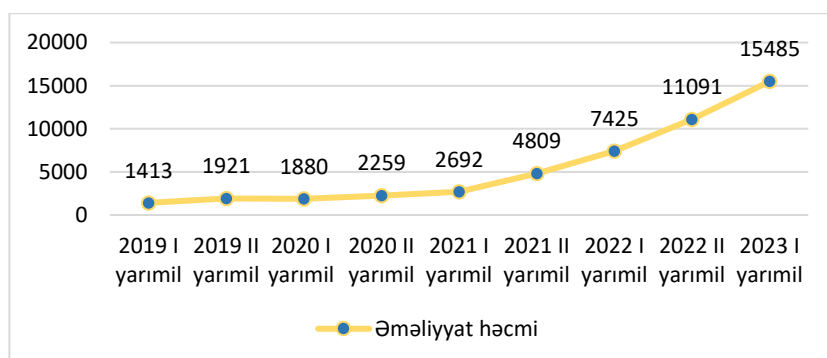
Qrafik 5. Ödəniş kartları ilə aparılan ölkədaxili əməliyyatların strukturu (say üzrə)

Ümumilikdə ölkə daxili ödəniş kartları üzrə statistikaya görə 2023-cü ilin I yarım ilinə əsasən 15 milyondan çox kart mövcuddur ki, bu kartların ümumi sayı nisbəti 74% təmassız ödənişi dəstəkləyir. Həmçinin POS - terminal vasitəsi ilə həyata keçirilmiş ödənişlərin ümumi əməliyyat sayı ilə təmassız ödəniş sayı nisbəti 96% təşkil edir.

Əlavə olaraq, pandemiya ilə birlikdə ölkədaxili elektron ticarətdə ciddi yüksə-liş və müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Qrafik 6 və 7 əsasında qeyd etmək müm-kündür ki, həm əməliyyat həcmi, həm də əməliyyat sayında əvvəlki illərə nəzərən ciddi dəyişiklik mövcuddur. Artıq elektron ticarət günümüz reallığının ayrılmaz tərkib hissəsidir və gələcək inkişafı da rəqəmsallaşma ilə birbaşa bağlıdır.

Qrafik 6. Ölkədaxili elektron ticarət əməliyyatlarının sayı (mln ədəd)

Qrafik 7. Ölkədaxili elektron ticarət əməliyyatlarının həcmi (mln manat)

Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıqla bağlı digər çətinliklər

Statistik data - Lakin qeyd edilən statistik göstəricilərə nəzərən əlavə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, həm Mərkəzi Bank tərəfindən, həm də banklar tərəfindən rəqəmsal bankçılıq üzrə statistik məlumatların əhatəliyi, yəni genişliyi o qədər də əlçatan deyil və maliyyə institutları tərəfindən ictimaiyyətə tam olaraq açıqlanmır. Nümunə kimi:

- Rəqəmsal bankçılıqdan istifadə edən müştərilərin toplam sayı;
- İstifadəçilər arasında il ərzində aktiv istifadəyə görə səviyyələndirmə;
- İstifadəçilərin yaş əmsalı və cinsiyyətinə görə rəqəmsal bankçılıqdan istifadə göstəricisi;
- İstifadəçilər tərəfindən ayrı-ayrılıqda həyata keçirilən hər bir rəqəmsal əməliyyat üzrə statistik nəticələr;
- Nəticələrin həm internet bankçılıq, həm də mobil bankçılıq üzrə paylaşılması və əldə olunan nəticələrin əvvəlki illərlə müqayisəsi.

Sadəcə olaraq standart və çox şaxəli olmayan məlumatların paylaşılması həm araşdırma aparən şəxslər, həm də məlumatlılıq baxımından cəmiyyətin əlçatanlıq imkanını məhdudlaşdırır. Türkiyə Respublikasının Banklar Birliyi tərəfindən 2016-cı ildən etibarən təqdim edilən rəqəmsal bankçılıqla bağlı statistik məlumatları nümunə kimi qeyd edə bilərik¹. Hal-hazırda 2022-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı rəqəmsal bankçılıqdan istifadə edən istifadəçilərin sayını və əməliyyat həcmi təqdim etməyə başlamışdır, lakin digər əsaslarla bağlı hələlik məlumatlılıq əldə edilməmişdir.

Maliyyə savadlılığı və firıldaqçılıq. Digər əsaslı çətinliklərdən biri maliyyə savadlılığı baxımından cəmiyyətdə müəyyən boşluqların mövcud olmasıdır. Bunun əsas səbəbində, bankların müəyyən formada məcburi olaraq müştərilərə məlumat təqdim etməməsidir. Qısa olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda böyük bankların adından istifadə edilərək müxtəlif formada müştərilərə qarşı fişinq əməliyyatları həyata keçirilir. Buna görə də, məlumatlılığın və maliyyə savadlılığının önəmi yüksəkdir. 2022-ci il üzrə bank troyanları və ATM/POS zərərli proqramlarına məruz qalan TOP 10 ölkə içərisində sonuncu yerdə qərarlaşmışdır, bu isə yüksək göstəricidir². Yanaşma olaraq bank məlumatlarının üçüncü tərəflə paylaşılması faktları zamanı məsuliyyət müştərilərin üzərinə düşdüyü halda, qarşılıqlı olaraq bankların bu kimi məsələlərə nisbətən gec yanaşması və məhsul, xidmət satışını həyata keçirərkən düzgün məlumatlandırma prosedurunun olmamasını da qeyd edə bilərik. Müasir dövrdə artıq rəqəmsal kanallar vasitəsi ilə maarifləndirmə prosesi çox asan və əlçatan olmağına baxmayaraq, ümumi məlumatlandırma səviyyəsi aşağıdır. Əlavə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, məlumatlandırma prosesi sadəcə təhlükəsizlik ilə bağlı olmamalı, həmçinin həyata keçirilən yeniliklərlə bağlı olaraq daim informasiya paylaşılmalı və tətbiq prosesi ilə təmin edilməlidir. Ən əsas rəqəmsal bankçılıqda müştərilərin məlumat əldə etmə potensialı çox yüksək olmaqla yanaşı, mütləq əsasda bankın köməyinə ehtiyacı olmadan bütün xidmətlər və məhsullar haqqında tam məlumatı əldə etmək imkanına sahib olmalıdır. Limitli məlumat təqdim edilməsi rəqəmsal bankçılıqdan istifadə edən istifadəçi üçün mənfə haldır və bir növ istifadəçinin maliyyə məlumatlılığının inkişafının qabağını alır, bununla da istər-istəməz bankdan olan asılılıq formalaşır. Həmçinin müştərilərin bu məlumatlara əlçatanlığının formalaşmasında bankın veb saytının və yaxud mobil tətbiqinin UI/UX mütləq əhəmiyyət kəsb edir və müştəriyə xidmətin, məhsulun satışında önəmli payı mövcuddur. Xüsusi ilə UX (user experience-müştəri təcrübəsi) diqqət yetirilməlidir.

¹ [Dijital-Internet-Mobil Bankacilik Istatistikleri-Mart 2023.pdf \(tbb.org.tr\)](#)

² https://go.kaspersky.com/rs/802-IJN-240/images/KSB_statistics_2022_en_final.pdf

Fintex və ya ÜTT-lər. Rəqəmsal bankların inkişafında önəmli təsirə malik olan “fintex”lər və “bigtech”lər tərəfindən təqdim edilən rəqəmsal ödənişlərin ölkə ərazisində təsdiqlənməməsi və yaxud təqdim edildiyi tarixdən illər sonra aktiv edilməsi həmçinin cəmiyyətin rəqəmsallaşmaya olan marağına və məlumatlılığına səbəb olmuşdur. Nümunə olaraq qeyd edək ki, Google Pay, Apple Pay 2021-ci ildə ölkəmizdə tam olaraq fəaliyyətə başlamışdır, lakin dünya üzrə təqdim edilmə tarixlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, bu, 2013-2014-ci illəri əhatə edir. Qısa bir müddət ərzində tətbiq edilməsinə baxmayaraq, 2023-cü ilin birinci rübünə əsaslanaraq əldə edilən nəticələrə görə Apple pay ilə ödənişlərin həcmi 327 milyon manat, Google Pay ilə isə 107 milyon manat təşkil etmişdir. Apple Pay və Google Pay ilə həyata keçirilmiş ödənişlərin statistik nəticələri istinad əsaslı deyil, 2023 Fintech Summit³də qısa olaraq vurğulanmışdır və bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz statistik göstəricilərin paylaşılmaması çətinliklərinə əyani olaraq sübutdur. Əlavə olaraq, ölkəmizdə PayPal tam olaraq fəaliyyət göstərmir, həmçinin digər ödəniş asanlaşdırıcı qurum olan Stripe (payment facilitator) də qeyd edə bilərik.

Digər formada rəqəmsal ödənişlərlə bağlı əsasən sahibkarlıq subyektləri baxımından üçüncü tərəf tətbiqlərə və yaxud fintexlərə əlçatanlıq dünya üzrə inkişaf etmiş ölkələrlə qarşılaşdırıldıqda ölkəmizdə nisbətən mühitin zəif inkişaf etdiyini açıq-aydın görmək mümkündür. Lakin, *ePoint, Odero, OneVision, mpay, Azercell, Expresspay, Cib, payonix, portmanat, pashapay, eManat, epu, kassam.az, goldenpay, unitedpayment, fpay, azintelecom* yerli fintexlərini qeyd etmək mümkün olsa da, ümumi çərçivə baxımından hələ də bu sahə üzrə inkişafın ləngidiyini görmək mümkün deyil. Sadəcə yerli rəqəmsal ödəniş həlləri ilə deyil, həmçinin mütləq digər ölkələrlə rəqəmsal ödənişlərin həyata keçirilməsi və insan kapitalı əməyi əsasında xarici valyutanın ölkəyə cəlb edilməsi ən əsas addımlardan biri olacaqdır. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, yalnız *Cib* açıq bankçılıq ilə bağlı müəyyən fikir ifadəsinə öz “İstifadəçi Razılaşması”da qeyd etmişdir. Hələlik açıq bankçılıq ilə əlaqədar bu sahə üzrə fokuslanmış yerli fintex start-up nəzərə çarpmır.

Söz oyunu və yönləndirici əməliyyatlar. Rəqəmsal bankçılıqdan istifadə əhatəliliyinin artması fonunda müştərilər tərəfindən edilən əməliyyatların nəticəsi olaraq müəyyən *əzbər əməliyyat hərəkət davranışı* formalaşır. Yəni müştəri daimi olaraq gündəlik əməliyyatları gün keçdikcə daha sürətli olaraq aplikasiyadan həyata keçirir ki, bu davranış müştərinin *əl, göz və düşüncə* yaddaşı ilə baş verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aplikasiya daxili müəyyən əməliyyatdakı hər hansı bir yenilik və yaxud “söz oyunu”, müştərinin düşündüyü mövcud əməliyyatı ehtiva etməyən və

³ <https://aba.az/en/fintex-summit-2023-finance-and-technologies-expo-was-held-in-baku/>

fərqli bir əməliyyatı ifadə etməsi ilə həyata keçirilmiş əməliyyatın nəticəsində müştəridə neqativ halın yaranmasına və əlavə xərclərin formalaşmasına birbaşa təsir edə bilər. Nümunə olaraq, yerli bankların təklif etdiyi rəqəmsal bankçılıq əməliyyatında *kart üzrə xərc limiti ilə kredit limiti ifadəsinin* müəyyən zaman aralığında “*Limitlərin idarə edilməsi*” üzrə təqdim edilməsi nəticəsində müştəriyə kreditin anında təqdim edilməsi və balansda əks olmasını qeyd etmək mümkündür. Bu prosesin formalaşması mərhələsində ilk öncə müştəri kart üzrə xərc limitini azaltmaq və yaxud artırmaq niyyəti ilə dəyişiklik etmək istəsə də, bir növ “*söz oyunu*” çərçivəsində müştərinin autentifikasiyası (Face ID, Barmaq izi və s.) nəticəsində kredit limitinin əldə etdiyini qeyd edə bilərik. Bu isə yenidən bankla əlaqə, kredit limitinin ləğvi və əgər limitdən istifadə edilibsə, limitlə bağlı yaranmış xərcin tələb edilməsi, bank tərəfindən müştərinin daha məsuliyyətli çıxış etməsinin tələb olunması və s. kimi hallar bank nüfuzuna və bankın şəxsin daxili düşüncəsində mənfi rəyin və fikrin yaranmasına əsaslı olaraq təsir edir. Burada kreditin sürətli olaraq təqdim edilməsi müsbət addımdır və təqdirəlayiqdir, lakin bu çərçivə əhatəsində bu kimi halların baş verməsi qəbul edilməzdir.

Yönləndirici əməliyyatlara *həm ATM, həm də aplikasiya daxili pop-up formasında* müştəriyə reklam xarakterli xidmətin təklif edilməsini qeyd edə bilərik. Nümunə kimi, ATM-lərdə müştəri kartı daxil edib şəxsi şifrəsini yazdıqdan sonra pop-up formasında ilk öncə avans və yaxud güzəştli kreditin təklif edilməsi ATM xidmətindən istifadə edən müştəridə, ilk öncə müəyyən çaşqınlıq yarada bilər. Daha sonra müştəri əgər tələskənlik, səbrsizlik edərsə və pop-up reklamını oxumadan şəxsə lazım olan əsas əməliyyatı sürətli olaraq həyata keçirmək istəyərsə (mədaxil, məxaric, köçürmə və s.) nəticə etibarlı ilə istər-istəməz pop-up üzrə təklif edilmiş xidmətdən istifadə etmək potensialı yüksək formada mövcuddur və bu əməliyyatın fərqi rəqəmsal bankçılıqdan istifadə edərsə və yaxud bank tərəfindən xüsusi bildiriş təqdim edilməsi nəticəsində məlumatlılığı formalaşacaqdır. Əlavə olaraq, həmçinin ATM-lərdən istifadə hallarının ölkəmizdə istifadəlilik əmsalının yüksək olması ilə əlaqədar istifadə edilən düymələrin toxunuşa olan reaksiyası və hissiyatı digər kiçik və müştəri məmnuiyyətinə təsir edəcəkdir. Aplikasiya daxili isə bu prosesin baş vermə ardıcılığı, müştərinin aplikasiyaya daxil olan kimi sürətli olaraq qarşısına pop-up təklifin çıxması və istər-istəməz müasir smartfonların ani toxunma nəticəsində xidmətin aktivləşdirilməsi halları yaranır. Bunun əsas səbəbində həm toxunmaya, həm də əməliyyatları sürətli olaraq autentifikasiya (Face ID, Barmaq izi və digər) etməsi, həmçinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müştərilərdə formalaşan *əzbər əməliyyat hərəkət davranışını* qeyd edə bilərik. Mobil tətbiq daxili bu tipli reklamların və məlumatların pop-up formasında deaktivasiya edilmə xüsusiyyəti təklif edilmir.

Azərbaycanda Açıq bankçılığa keçid

Açıq bankçılıq müştəri razılığı çərçivəsində öz maliyyə məlumatlarının təhlükəsiz kanallar vasitəsi ilə ÜTT-lərlə paylaşılmasını əhatə edir və açıq bankçılıq modelinin dünya üzrə inkişafına nəzər yetirdikdə yetkin olaraq 2015-ci ildən etibarən qanunvericilik çərçivəsində formalaşdırılmasına başlanılmışdır. Lakin Azərbaycanda açıq bankçılıq modelinə keçid 2021-ci ildə Mərkəzi Bank tərəfindən təqdim edilmiş “*Açıq bankçılığın tətbiqi üzrə yol xəritəsi*”⁴-ni qeyd edə bilərik. Açıq bankçılığa keçidin həyata keçirildiyi tarixi, yəni 2021-2025-ci illəri nəzərə aldıqda ölkəmizdə bu modelə keçidin nə qədər gecikdiyini və ümumilikdə mövcud dünya yeniliklərinin tətbiqi ilə qarşılaşdırıldıqda nə qədər zaman və yenilik əsaslı geri qaldığını görmək mümkündür. Açıq bankçılıq yanaşmasının real tətbiqini Birləşmiş Krallıq 2018⁵ və Avropada 2019⁶ - cu ildən etibarən əsas götürsək, artıq ölkəmizdə bu yanaşmanın tam real olaraq tətbiqini 2024-cü il üçün görə bilərik və tətbiq əsaslı 6 illik gecikməni qısa olaraq burada qeyd edə bilərik.

Açıq bankçılıqla bağlı 2023-cü ildə “*Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri*”⁷ haqqında qanun qəbul edilmişdir. Açıq bankçılığın tətbiqi və inkişafı baxımından qanunvericilik əsası bu qanuna dayanacaqdır. Lakin açıq bankçılığın tətbiqi bununla kifayətlənmir və mövcud reallıqda tərəflərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mütləq texniki standartlara ehtiyac var. Mərkəzi Bank tərəfindən, ümumilikdə 2021-ci il üzrə maliyyə institutları arasında aparılmış sorğuya əsasən tərəflərin qarşılıqlı Açıq API ilə əlaqə yaratmasında vahid platformanın təşkil edilməsini 80%-lik nisbətdə fərdi olaraq deyil, Mərkəzi Bank tərəfindən təmin ediləcək platforma altında fəaliyyətini dəstəkləmişlər və ilkin mərhələdə bu API-lər üçün *BankAPI* infrastrukturunun yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Açıq bankçılığa keçid ərəfəsində 2021-ci ildə təqdim edilmiş “*Açıq bankçılığın tətbiqi üzrə yol xəritəsi*”⁸ nə əsasən açıq bankçılığın tətbiqi istiqamətlərinə nəzər yetirdikdə, açıq bankçılığın tətbiqi ilə bağlı:

- Açıq bankçılıq yanaşmasını dəstəkləyəcək qanunvericilik bazasının və tövsiyələrin formalaşdırılması istiqamətində “*Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri*” haqqında qanunun qəbulu 2022-ci ildə nəzərdə tutulsa da, 2023-cü ilin 14 iyulunda qəbul edilmişdir. Ancaq, hələ də açıq bankçılıqla bağlı “Azərbaycan Respublikası

⁴ <https://uploads.cbar.az/assets/d56a662a8509f656d6baecc2c.pdf>

⁵ <https://www.openbanking.org.uk/aboutus/#:~:text=THE%20ORIGINS%20OF%20open%20banking&text=Since%202018%2C%20the%20open%20banking,to%20peoples'%20specific%20financial%20circumstances.>

⁶ https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/MEMO_17_4961

⁷ <https://e-qanun.az/framework/54872>

Mərkəzi Bankının “2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası”⁸ nəzərdə tutulmuş *BankAPI* infrastrukturu, API Spesifikasiyaları və standartları, ödəniş, hesab, təhlükəsizlik və açıq məlumatlar üzrə vahid tələblər tam olaraq ictimaiyyətə təqdim edilməmişdir. Mütləq əsasda, bu tələblərin və standartların hazırlanmasında dünya standartları və ölkələrin tətbiq etdiyi tənzimləyici əsaslara istinad olunaraq hazırlanacağı şübhəsizdir. Əlavə olaraq, aşağıda qeyd edilmiş yol xəritəsi üzrə qeyd edilmiş *İstiqamət 2* cədvəlinə əsasən, ümumi gecikmənin olduğunu görmək mümkündür.

Qeyd edilmiş *İstiqamət 2* prosesləri üzrə nəticələrin 2024-cü il üçün əlçatan olacağı ehtimal edilir. Açıq bankçılığın tətbiqi ilə ölkəmizdə ümumilikdə maliyyə ödənişləri istiqamətində yenilikçi addımları və xidmətlərin formalaşmasına, cəmiyyətin maliyyə savadlılığının və inklüzivliyinin yüksəlməsinə, bununla yanaşı, ÜTT-lərin sayında və cəmiyyət tərəfindən istifadə əmsalında yüksəliş əldə ediləcəkdir. Açıq bankçılıq ilə gələcək əsaslı inkişafın təməli qoyularaq, açıq maliyyənin və açıq data tətbiqinin gələcək potensialının əldə edilməsinə səbəb olacaqdır.

Cədvəl 1. Açıq bankçılığın tətbiqi üzrə yol xəritəsi – İstiqamət 2

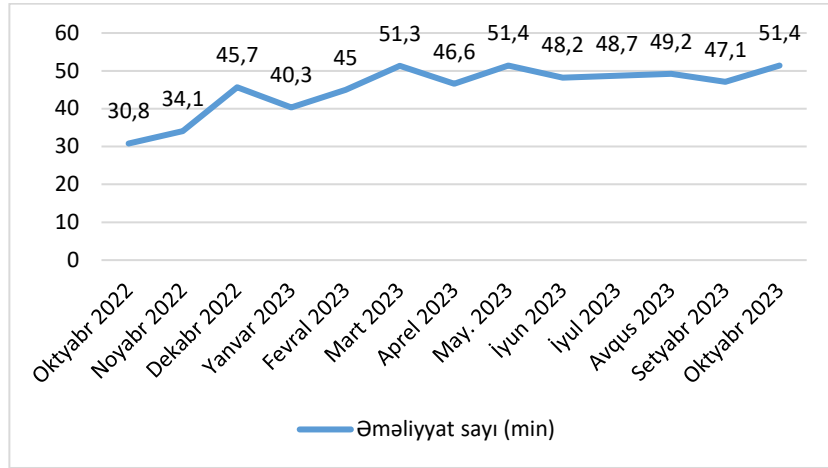
İstiqamət 2: Açıq bankçılıq yanaşmasını dəstəkləyəcək qanunvericilik bazasının və tövsiyələrin formalaşdırılması		2021-2022	
2.1	“Ödəniş xidmətləri və ödəniş sistemləri haqqında” Qanunun qəbul olunması	2021-2022	CBAR
2.2	Xüsusi tənzimləmə rejimi üzrə normativ bazanın formalaşdırılması	2022	CBAR
2.3	Açıq API vasitəsilə bank məlumatlarının əldə edilməsi ilə bağlı normativ bazanın formalaşdırılması	2022	CBAR
2.4	API vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı təhlükəsizlik tələblərinin formalaşdırılması	2022	CBAR, ABA, AFA
2.5	Ödəniş əməliyyatının aparılması ilə bağlı API tələblərinin formalaşdırılması	2022	CBAR, ABA, AFA
2.6	Hesab üzrə məlumatın təqdim edilməsi ilə bağlı API tələblərinin formalaşdırılması	2022	CBAR, ABA, AFA
2.7	Mübahisəli məsələlərin idarə edilməsi ilə bağlı metodoloji bazanın formalaşdırılması	2022	CBAR

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

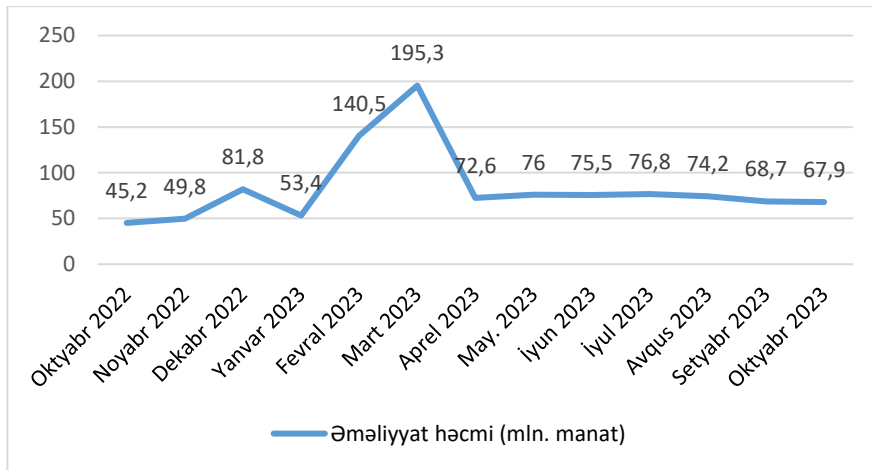
<https://uploads.cbar.az/assets/d56a662a8509f656d6baecc2c.pdf>

Açıq bankçılığın tətbiqi ilə müştərilər tərəfindən həyata keçiriləcək ödəniş başlatma xidməti ilə AÖS sistemi üzərindən ödənişlərin həm say olaraq, həm də həcm olaraq yüksəlməsi baş verəcəkdir. Ümumi olaraq, AÖS üzərində açıq bankçılığın tətbiqi Mərkəzi Bank tərəfindən “2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal ödəniş strategiyası” nda nəzərdə tutulmuşdur.

⁸ <https://uploads.cbar.az/assets/7095796a70cfdfac360b9a15a.pdf>

Qrafik 8. AÖS üzərindən həyata keçən əməliyyatların sayı (min ədəd)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <https://www.cbar.az/pages/stats-monthly>

Qrafik 9. AÖS üzərindən həyata keçən əməliyyatların həcmi (mln manat)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - <https://www.cbar.az/pages/stats-monthly>

Qeyd etdiyimiz 2023-cü il üzrə statistik AÖS ilə bağlı nəticələrin aşağı olmasının səbəbi açıq bankçılığın tətbiq olunmamasıdır. 2024-cü il üzrə Açıq bankçılığın tətbiqi və əhali arasında həyata keçiriləcək məlumatlandırma prosesləri nəticəsində AÖS-dən istifadə sayında ciddi yüksəlişin olacağı qaçılmaz olacaqdır.

Nəticə və təkliflər

Ümumilikdə Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq üzrə inkişafı həm statistik, həm əhalinin təqdim edilən yeniliklərə qarşı olan geri dönüş uyğunluğu və sürətli olaraq mənimsəməsi, rəqəmsal bank məhsullarından istifadə payının yüksəlməsində xüsusi rol oynamışdır. Əlavə olaraq COVIDK-19 pandemiyası bu sürətin daha da əhatə

dairəsinin və məcburi ehtiyac halının formalaşmasına və istifadəsinə birbaşa ciddi təsir etmişdir. Rəqəmsal bankçılıq üzrə bankların təklif etdiyi rəqəmsal və innovativ məhsul təklifləri ilə sektorda qarşılıqlı olaraq həm bankların, həm də cəmiyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Rəqabətin mövcudluğu var olan istənilən yer, məkan və ya sektor, inkişafı mümkün görünmədiyi və uzunmüddətli səmərəliliyi, gəlirliliyi nəzərdə tutulmadığı sahələrin mütləq inkişafını və gələcəyinin təməlinin qoyulmasını əhatə etmək təşviqinə sahibdir. Bütövlükdə Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq üzrə qarşılaşılan müəyyən çətinliklərin həlli və yeniliklərlə təmin olunması mütləq bank sektorunun daha da sürətlə yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Bu çətinliklərin həllində sadəcə bank əsaslı deyil, həmçinin cəmiyyətin mütləq iştirakı olmalıdır. Çünki qarşılıqlı olaraq xidmət göstərən və xidmət əldə edən tərəf həmin xidmət üzrə daha üstün rəqəmsal məhsulun yaradılmasının və xidmətin əldə edilməsinin ilkin pilləsinin formalaşdırılmasına birlikdə töhfə vermək ixtiyarına və inkişaf əsaslı fikrə sahibdirlər. Rəqəmsal bankçılıq və mövcud cəmiyyət yeni məhsulların yaradılmasında, inkişafında və özəlləşdirilməsində qarşılıqlı fəaliyyət göstərməlidirlər.

Rəqəmsal bankçılıq üzrə statistik göstəricilər üzrə nəticələr mütləq növbəti illər daha yüksək olmaqla yanaşı, dünya üzrə təqdim edilən innovativ maliyyə yeniliklərinə olacaq tələb mütləq yüksək olacaqdır və Azərbaycanda olan rəqəmsal banklar mütləq gələcək əsaslı yeniliklərə hazır olmaqla yanaşı, insan kapitalının inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Mövcud sektorda olan ÜTT əsaslı boşluqlar və rəqəmsal bankların nisbətən bu sahələr üzrə gec addım atması gələcəkdəki güclü maliyyə axınlarının əldən verilməsinə səbəb olacaqdır. Boşluqların doldurulması isə ümumi götürdükdə cəmiyyət üçün faydalı, lakin bank sektoru üçün arzulanan nəticələrin əldə edilməsinə mane olacaqdır.

Nəticə etibararı ilə Azərbaycanda “fintex”lərin inkişafı və inkişaf etdirilməsi üçün daha da yüksək səviyyəli dövlət dəstəyinin yaradılması, rəqəmsal bankların qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılması və onların yarada biləcəyi çətinliklərlə bağlı mütləq nəzarətin yüksəldilməsi, cəmiyyət daxili maliyyə savadlılığının mütləq kiçik yaşlarından aşılması və daimi olaraq məlumatlandırma prosesinin intensivliyinin artırılması, sığorta və pensiya fondlarının daha düzgün və gələcək Azərbaycanın inkişafı üçün ciddi nəzarət və investisiya əsaslı istifadəsi, Açıq bankçılığın tez bir zamanda tətbiqi mərhələsinə keçidin əsasının qoyulması və qarşılıqlı olaraq ÜTT-lərin bu tətbiq prosesi daxilində iştirakına cəlb edilməsi və yenilikçi fikirlər ilə yanaşmasının formalaşdırılması mütləq həyata keçirilməlidir. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək olar ki, rəqəmsal bankçılığın gələcəyini rəqabət, texnoloji həllər və sürətli hərəkət edən tərəflər təşkil edəcəkdir, digərləri isə sektorda məhv olmaqla yanaşı, bir növ ağır xəstəliyə düşər olmuş tərəflər kimi çıxış edəcəklər və

bu tipli xəstəliklərin şəfasını öz daxili dəyişiklikləri və addımları ilə əldə edə biləcəklər. Maliyyə sektorunda üstünlüyün yeganə yolu daim yeniliklərin əldə edilməsi və ya yaradılması ilə tətbiq edilməsi, daha rəqabətçil təklif xüsusiyyətləri və tələb əsaslı texnoloji yanaşmalar əhatə edəcəkdir.

Ədəbiyyat

- Alalwan, A.A., Dwivedi, Y. K. Rana, N. P. and Simintiras, A. C. (2016), “Jordanian Consumers’ Adoption of Telebanking Influence of Perceived Usefulness, Trust and Self-Efficacy”, *International Journal of Bank Marketing*, Vol.34 No.5, pp.690-709.
- Ozili, P.K., 2018. Impact of digital finance on financial inclusion and stability. *Borsa Istanbul Rev.* 18 (4), 329–340. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2017.12.003>.
- Payne, E. M., Peltier, J. W. and Barger, V. A. (2017), “Omni-Channel Marketing, Integrated Marketing Communications and Consumer Engagement: A Research Agenda”, *Journal of Research in Interactive Marketing*, Vol.11 No.2, pp.185-197
- Tam, C. and Oliveira, T. (2017), “Literature review of mobile banking and individual performance”, *International Journal of Bank Marketing*, Vol.35 No.7, pp.1042-1065
- Hammoud, J., Bizri, R. M., & El Baba, I. (2018). The Impact of e-Banking Service Quality on Customer Satisfaction: Evidence from the Lebanese Banking Sector. *Sage Open*, 8. <https://doi.org/10.1177/2158244018790633>
- Li, J., Guo, F., Qu, Q. X., & Hao, D. (2021). How Does Perceived Overload in Mobile Social Media Influence Users’ Passive Usage Intentions? Considering the Mediating Roles of Privacy Concerns and Social Media Fatigue., 1–10. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 1–10
- Al-Otaibi, S., Aljohani, N. R., Hoque, M. R., & Alotaibi, F. S. (2018). The satisfaction of Saudi customers toward mobile banking in Saudi Arabia and the United Kingdom. *Journal of Global Information Management (JGIM)*, 26(1), 85-103.
- Ghobakhloo, M., & Fathi, M. (2019). Modeling the Success of Application-Based Mobile Banking. *Economies*, 7(4), 114.
- Kulkarni, L., Ghosh, A., 2021. Gender disparity in the digitalization of financial services: challenges and promises for women’s financial inclusion in India. *Gend., Technol. Dev.* 25 (2), 233–250. <https://doi.org/10.1080/09718524.2021.1911022>.
- Yawe, B., Prabhu, J., 2015. Innovation and Financial inclusion: A review of the literature. *J. Paym. Strategy Syst.* 9 (3), 215–228
- Schuetz, S., Venkatesh, V., 2020. Blockchain, adoption, and financial inclusion in India: Research opportunities. *Int. J. Inf. Manag.* 52, 101936 <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.04.009>.
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., Levine, R., 2007. Finance, inequality and the poor. *J. Econ. Growth* 12, 27–49. <https://doi.org/10.1007/s10887-007-9010-6>.
- Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., 2013. Measuring financial inclusion: Explaining variation in use of financial services across and within countries. *Brook. Pap. Econ. Act.* 2013 (1), 279–340. <https://doi.org/10.1353/eca.2013.0002>.
- Lyons, A.C., Kass-Hanna, J., 2021. Financial inclusion, financial literacy and economically vulnerable populations in the Middle East and North Africa. *Emerg. Mark. Financ. Trade* 57 (9), 2699–2738. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2019.1598370>.
- Honohan, P., Beck, T., 2007. Making Finance Work for Africa. World Bank Publications. <https://doi.org/10.1093/wber/lhz013>.
- Dootson, P., Beatson, A. and Drennan, J. (2016), “Financial institutions Using Social Media – Do Consumers Perceive Value?”, *International Journal of Bank Marketing*, Vol.34 No.1, pp.9-36.

İDXALI ƏVƏZLƏMƏ SİYASƏTİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Daxil olub: 20 iyul 2023-cü il
Qəbul olunub: 1 mart 2024-cü il
Received: 20 July 2023
Accepted: 1 March 2024

İbrahim Rəfizadə
doktorant, UNEC
ibrahimrafizade@gmail.com

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi idxalı əvəzləmə siyasətinin tətbiqi metodlarını müəyyən etmək və bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübədən istifadə imkanlarını göstərməkdir. Tədqiqat işində təhlil, müqayisə, qruplaşdırma və tarixi analogiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda müəllif tərəfindən idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan metodlar və mexanizmlər müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin müqayisəsi əsasında müəyyən edilmiş, nəticələr çıxarılmıdır. Tədqiqat nəticəsində idxalı əvəzləmənin metodları, o cümlədən Azərbaycanda istifadə edilən mexanizmlər müəyyən edilərək sistemləşdirilmişdir. İdxalı əvəzləmə siyasətinin sosial-iqtisadi inkişafa müsbət və mənfi təsirini yaradan metodların və istifadə şərtlərinin təyin edilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini əks etdirir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti idxalı əvəzləmə siyasətinin metodoloji əsasının xarici təcrübə əsasında öyrənilərək ölkəmizdə istifadə edilməsidir.

Açar sözlər: *idxal, əvəzləmə, siyasət, metod, təcrübə, mexanizm.*

JEL kodları: *F02, F10, F20*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИКИ ИМПОРТОЗАМЕЩЕНИЯ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Ибрагим Рафизаде
докторант, UNEC
ibrahimrafizade@gmail.com

Резюме

Цель исследования - определить методы применения политики импортозамещения и показать возможности использования мирового опыта в этом направлении. В ходе исследования основной задачей было проанализировать опыт как развитых, так и развивающихся стран и изучить мнения зарубежных и отечественных специалистов по данной проблеме. В исследовательской работе

используются методы анализа, сравнения, группировки и исторической аналогии. В ходе исследования на основе сравнения опыта разных стран были определены методы и механизмы, используемые автором для реализации политики импортозамещения, и сделаны выводы. В результате исследования были выявлены и систематизированы методы импортозамещения, в том числе используемые в Азербайджане механизмы. Определение методов и условий использования, создающих положительные и отрицательные эффекты политики импортозамещения на социально-экономическое развитие, отражает научную новизну исследования. Практическая значимость исследования заключается в том, что методологическая основа политики импортозамещения используется в нашей стране после изучения ее на основе зарубежного опыта.

Ключевые слова: импорт, замена, политика, метод, практика, механизм.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF IMPORT SUBSTITUTION POLICY AND INTERNATIONAL EXPERIENCE

Ibrahim Rafizadeh

Phd student, UNEC

ibrahimrafizade@gmail.com

Abstract

The purpose of the study is to determine the methods of applying the import substitution policy and show the possibilities of using world experience in this direction. During the study, the main task was to analyze the experience of both developed and developing countries and to study the opinions of foreign and domestic experts on this issue. The research work uses methods of analysis, comparison, grouping and historical analogy. In the course of the study, based on a comparison of the experience of different countries, the methods and mechanisms used by the author to implement the import substitution policy were identified, and conclusions were drawn. As a result of the study, methods of import substitution, including the mechanisms used in Azerbaijan, were identified and systematized. The definition of methods and conditions of use that create positive and negative effects of the import substitution policy on socio-economic development reflects the scientific novelty of the study. The practical significance of the study lies in the fact that the methodological basis of the import substitution policy is used in our country after studying it on the basis of foreign experience.

Keywords: import, replacement, policy, method, practice, mechanism.

Giriş

İdxalı əvəzləmə siyasətinin müxtəlif ölkələr tərəfindən fərqli səpgidə həyata keçirilməsi ilə bağlı çox sayda məqalə və digər elmi əsərlərə rast gəlinir. Amma bu iqtisadi ədəbiyyatlarda müəyyən ərazidə idxalı əvəzləmə göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün vahid metodologiya mövcud deyil [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015]. İdxalın əvəzlənməsinin təhlili üçün hazırda istifadə edilən müxtəlif üsullar da sistemləşdirilməmiş və tam deyil. Xarici təcrübənin geniş olması, ölkələrin inkişaf və problemlərinin özünəməxsusluğu isə bu problemi daha da mürəkkəbləşdirir. Nəticədə beynəlxalq təcrübənin istifadə zəruriliyi və imkanları sual doğurur. Bu isə idxalın əvəzlənməsi siyasətinin həyata keçirilməsində vacib olan ümumi bir metodoloji yanaşmanın müəyyən edilməsinin aktuallığını daha da artırır. Tədqiqatda idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə edilən fərqli üsul və göstəriciləri sistemləşdirərək qruplaşdırmaq, onların müqayisəsini vermək zəruri hesab edilir. Belə ki, fərqli ölkələrdə iqtisadi proseslərdə tarixi analogiyanın mövcudluğu birmənalı şəkildə üsul və göstəricilərdə oxşarlığı təyin etməyi tələb edir.

Qeyd edək ki, idxalı əvəzləmə üzrə xarici təcrübənin öyrənilməsi [Rajneesh Narula, 2002; Amsden Alice H., 2007; Ozawa T., 2009; Kasahara S., 2013; Aregbeshola R. Adewale, 2017; Шалденкова Т.Ю., 2017; Байнов В.А., 2018] onun həyata keçirilməsinin üç əsas variantını müəyyən etməyə imkan vermişdir:

➤ analoqu olmayanlar və ya dəyəri yüksək olan maksimum sayda məhsulun yerli istehsalına başlanması (Braziliya, Argentina, Meksika, Çili kimi Latın Amerikasının ölkələri üçün də xarakterikdir);

➤ yeni perspektivli və yüksək texnologiyalı bazar segmentlərinə (məsələn, maşınqayırma, mikroelektronika və s.) daxil olan müəssisələrə rəqabət üstünlüklərini təmin edən üstünlüklərə malik olmaları üçün ilk vaxtlar dövlət dəstəyi göstərilir, tədricən bu dəstək azaldılaraq sonda dayandırılır (Şərqi Asiya ölkələri buna nümunədir);

➤ aktiv ixrac edə bilən rəqabət qabiliyyətli sənayelərin, müəssisələrin dövlət dəstəklənməsi (ABŞ, Yaponiya, Tayvan, Hindistan, Çin, Cənubi Malayziya, Tayland, Filippin və s.).

Milli inkişafda əsas prioritetlərdən sayılaraq həyata keçirilən idxalı əvəzləmə siyasətində yuxarıda qeyd edilən hər üç variantdan yararlanmağın mümkünlüyü və bu istiqamətdə təkliflərin formalaşdırılması tədqiqatımızda qarşımıza qoyduğumuz əsas vəzifədir. Bunun üçün aşağıdakı suallara cavab tapmağa çalışacağıq:

– metodoloji baxımdan beynəlxalq təcrübədə idxaldan asılılığı hesablanmaq üçün hansı göstəricilərdən və üsullardan istifadə edilir?

– idxalı əvəzləmə siyasətində ölkələr hansı metodlara üstünlük verir?

– ölkəmizdə idxalı əvəzləmə siyasətini reallaşdıran zaman hansı metodlara üstünlük verilməlidir?

İdxalı əvəzləmə siyasətinin metodoloji əsasları

İdxalı əvəzləmə siyasətinin göstəriciləri və reallaşma metodları müxtəlif ölkələrdə fərqli şəkildə istifadə edilir. Bir sıra tədqiqatlarda təklif edilən metodların, göstəricilərin çoxluğu və məlumatların qruplaşdırılmaması tədqiqat və tətbiq zamanı müəyyən çətinliyə səbəb olur, hansı metodun tətbiqi daha yüksək dərəcədə müsbət nəticə verə bilər sualını doğurur. Adətən müxtəlif ölkələrdə fərqli kombinasiyada istifadə edilən göstərici və metodların nə ilə nəticələnəcəyinin öncədən müəyyən edilməsi praktikada məqsədyönlülük baxımından bir zərurətdir. Ona görə elmi və praktiki baxımdan əsas yenilik idxalı əvəzləmə göstəricilərinin və metodlarının qruplaşdırılması ilə yanaşı, metodların qrupdaxili xüsusiyyətinin müxtəlif ölkələrdə hansı nəticəyə səbəb olmasını təyin etməkdir.

Məlumdur ki, təhlil zamanı regionun xüsusiyyətləri, ilkin məlumatların mövcudluğu, müqayisə edilə bilənliyi nəzərə alınmalı və sonra bunu nəzərə alaraq idxalı əvəzləmənin həm mütləq, həm də nisbi göstəriciləri müəyyən edilir. Bu baxımdan, bir çox müəlliflər [Vyzhitovich A.M., Ershov P.A., 2015] aşağıdakı göstəriciləri hesablamağı təklif edir:

- 1) *özünü təminatmə səviyyəsi* - ərazidə istehsalın daxili istehlaka (sənaye istehlakı + şəxsi istehlak + məhsulların itkisi + qeyri-ərzaq məqsədləri üçün emal) nisbəti kimi;
- 2) *idxaldan asılılıq* - əraziyə idxalın “ümumi resurslara” nisbəti kimi;
- 3) *idxal istehlakı* - əraziyə idxalın daxili istehlaka nisbəti kimi;
- 4) *ixrac qabiliyyəti səviyyəsi* - ixracın istehsala nisbəti kimi;
- 5) *ticarət balansı* - əraziyə ixrac və idxal arasındakı fərq kimi;
- 6) *bazarın (sənayenin) açıqlıq əmsalı* - ərzaq qrupunun əsas malları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin onların istehsalına nisbəti kimi.

İqtisadiyyatın idxaldan asılılığının və iqtisadiyyatın daxili bazasının əsas seqmentlərinin icmal qiymətləndirmələri (birbaşa hesablama üsulu) idxaldan asılılığı təyin etmək üçün istifadə edilir [19]. O, adətən idxalın dəyərini ümumi istehlak, istehsal və ya ÜDM-in dəyəri ilə müqayisə edən müxtəlif göstəricilərdən istifadə etməklə ölçülür. İdxaldan asılılığı qiymətləndirmək üçün istifadə edilən bəzi ümumi düsturlar bunlardır:

$$\text{İdxaldan asılılıq əmsalı (\%)} = (\text{idxalın dəyəri} / \text{ümumi istehlakın dəyəri}) \times 100\%$$

Bu düstur daxili istehlakın idxal tərəfindən qarşılanan faizini hesablayır. Bu, bir ölkənin istehlak ehtiyaclarını ödəmək üçün idxal mallarından nə qədər asılı olduğu barədə məlumat verir.

$$\text{İdxalın istehsala nisbəti (\%)} = (\text{idxalın dəyəri} / \text{ümumi istehsalın dəyəri}) \times 100\%$$

Bu düstur idxalın dəyərini ümumi yerli istehsalın dəyəri ilə müqayisə edir. Ölkədə istehlak edilən malların idxala nisbətdə hansı nisbətdə yerli istehsal olduğunu göstərir.

$$\text{İdxalın ÜDM-ə nisbəti (\%)} = (\text{idxalın dəyəri} / \text{ümumi daxili məhsul}) \times 100\%$$

Bu düstur idxalın dəyərini ölkənin ÜDM-i ilə əlaqələndirir. Bu, ölkənin ümumi iqtisadi göstəricilərində idxalın əhəmiyyətini göstərir.

$$\text{Xalis idxal əmsali (\%)} = (\text{idxal dəyəri} - \text{ixrac dəyəri}) / \text{ÜDM} \times 100\%$$

Bu düstur ölkənin ÜDM-ə nisbətində idxal və ixrac arasındakı fərqə nəzərə alır. Bu, ticarətin iqtisadiyyata xalis təsirinə işarə edir.

$$\text{Ticarət açıqlığı nisbəti (\%)} = (\text{ixrac dəyəri} + \text{idxal dəyəri}) / (2 \times \text{ÜDM}) \times 100\%$$

Bu düstur ölkənin ÜDM-i ilə bağlı ümumi ticarəti (idxal və ixracı) hesablayır. Bu, ölkənin qlobal iqtisadiyyata nə dərəcədə inteqrasiya olunduğu barədə təsəvvür yaradır.

$$\text{Ümumi ticarətin faizi olaraq idxal} = (\text{İdxalın dəyəri} / (\text{İdxalın dəyəri} + \text{İxracın dəyəri})) \times 100\%$$

Bu düstur ümumi beynəlxalq ticarətdə idxalın payını göstərir. O, idxalın ölkənin ticarət balansına nə dərəcədə təsir etdiyini göstərir.

Əsas xüsusiyyətlərinə görə idxalı əvəzləmə siyasətinin metodlarını daha ətraflı nəzərdən keçirək. İdxalı əvəz edən siyasət metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Cədvəl 1. İdxalı əvəz edən siyasət metodları

Əsas qrup	Yarımqrup	Alt qrup
<i>Təsirin təbiətinə görə</i>	qoruyucu	kompensasiya proteksionist
	stimullaşdırıcı	qorunub saxlanılma inkışaf tədbirləri dövlət müdaxiləsi
<i>Təsirin intensivliyinə görə</i>	mexanizmlər	intensiv
		avtomatik

	alətlər	bilavasitə təsir edən
<i>Təsir genişliyinə görə</i>	ümumi	əlverişli şəraitin yaradılması
	məqsədyönlü	konkret yönəldilən
<i>Xərc tutumuna görə</i>	xərc tələb edən	bahalı olan
	xərc tələb etməyən	birbaşa xərc tələb etməyən
<i>Təsir istiqamətinə görə</i>	yerli istehsalçılara yönəldilən	həvəsləndirmə
	xarici istehsalçılara yönəldilən	məhdudlaşdırma
<i>Ərazi prinsipinə görə</i>	sərhədsiz	qlobal
	məhdud	konkret ərazi üzrə

Mənbə: Müəllif tərəfindən [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015 istifadə edilməklə] tərtib edilib.

Bu metodların xüsusiyyətinə diqqət yetirək:

1. *Təsirin təbiətinə görə.* Dövlətin idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlər qoruyucu və stimullaşdırıcıya bölünür.

❖ qoruyucu tədbirlər xarici məhsulların daxili bazarda ticarətinə maneələri yaratmaqla yerli istehsalçıları daha güclü xarici rəqiblərdən qorumaq üçün nəzərdə tutulub. Qoruyucu tədbirlər kompensasiya və proteksionist olaraq 2 yerə bölünür:

–kompensasiya tədbirləri – başqa dövlətin proteksionist siyasətinin mənfi nəticələrini neytrallaşdırmaq üçün həyata keçirilir.

–proteksionist tədbirlər idxal fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və ya qiymətlərin rəqabət qabiliyyətinin olmaması səbəbindən malların gömrük ərazisinə idxalının kommersiya baxımından sərfəli olmayan şəraitinin yaradılmasıdır.

❖ Yerli məhsulların xarici məhsullarla müqayisədə rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün *stimullaşdırıcı* (həvəsləndirici) tədbirlərdən də istifadə olunur. Bir qayda olaraq onlar biznesin aparılması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasından, xüsusi vergi və ticarət rejimlərinin tətbiqindən, istehsalın subsidiyalaşdırılmasından və s. ibarətdir.

Yerli istehsalın qorunub saxlanılması, onun yenidən təchiz edilməsi və ya dəstəkləyici tədbirlərdən (subsidiyalar, vergi güzəştləri, büdcə kreditləri və s.) istifadə etməklə məhsulun müasirləşdirilməsini, istehsal olunan malları daha rəqabət qabiliyyətli etmək üçün yeni məhsulların hazırlanmasını nəzərdə tutur.

İnkişaf tədbirləri hər hansı məhsul və ya məhsul qrupunun yerli istehsalının ümumiyyətlə olmadığı və onun yaradılmasına ehtiyac olduğu hallarda tətbiq edilir.

İstehsalçının bazara daxil olması üçün məhdudlaşdırıcı maneələri aradan qaldırmaq üçün dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Bu isə öz növbəsində daxili və ya xarici maliyyə mənbəyinə malik fəaliyyətlərə bölünür. Daxili maliyyələşdirmə mənbəyi ən çox büdcədir və bir qayda olaraq bu, strateji sektorlara (məsələn, hərbi-sənaye

kompleksi) aiddir. Kommersiya sferasında yeni sənaye sahələri yaradan zaman xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsəduyğundur, çünki xarici texnologiyalar və mütəxəssislər adətən onlarla birgə gəlir.

2. *Təsirin intensivliyinə görə.* Burada idxalı əvəz edən tədbirlər mexanizmlər və alətlərdən ibarətdir. Mexanizmlər dövlətin ilkin mərhələdə intensiv, sonra isə “avtomatik” rejimdə fəaliyyət göstərən tədbirlərdir. Bu, xüsusi vergi rejimlərinin, gömrük məhdudluqlarının, xüsusi iqtisadi zonaların və s. tətbiqidir. Xarici ticarət siyasətində ixraca yönüm probleminin və idxalın əvəzləndirilməsinin balanslaşdırılması ixracın stimullaşdırılması və idxalın səmərəli vergitutmaya cəlb edilməsi ilə əlaqələndirilir [Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q., 2016, s. 346].

Alətlər təsərrüfat subyektlərinə bilavasitə təsir edən və dövlət orqanlarının daimi işini, nəzarəti və tənzimlənməni nəzərdə tutan tədbirlərdir. Bunlara dotasiyalar, maliyyə yardımları, kreditlərin və s. ayrılması aiddir. Bu, həm də dövlətin bilavasitə müəssisələrin sahibləri və idarəçiləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan tədbirlərdir.

3. *Təsir genişliyinə görə* tədbirləri ümumi və məqsədyönlü tədbirlərə ayırmaq olar. Ümumi tədbirlər biznesin aparılması və istehsalın inkişafı üçün əlverişli sosial-iqtisadi şəraitin yaradılmasıdır. Bunlara siyasi sabitliyin təmin edilməsi, səmərəli maliyyə sistemi, korrupsiyaya qarşı mübarizə, təhsil və elmin səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. aid edilir. Xüsusi tədbirlər konkret ərazilərə, sənaye və müəssisələrə, müəyyən malların istehsalına yönəldilir.

4. *Xərc tutumuna görə.* Dövlət büdcəsindən xərc tələb edən və tələb etməyən tədbirləri ayırmaq olar. Eyni zamanda, tədbirlərə baha başa gələn birbaşa maliyyələşdirməni (subsidiyalar, dövlət investisiyaları), həm də birbaşa xərc tələb etməyənləri (ticarət rüsumlarının artırılması və ya ticarət embarqosu büdcə gəlirlərinin azalmasına səbəb ola bilər) aid edirlər.

5. *Təsir istiqamətinə görə.* İdxalın əvəzlənməsi tədbirləri həm yerli, həm də xarici istehsalçılara yönəldilə bilər. Bir qayda olaraq idxalı əvəzləmə siyasəti yerli istehsalçıları həvəsləndirmək, xarici istehsalçıları məhdudlaşdırmaq prinsipinə əsaslanır. ÜTT və Gömrük İttifaqının üzvü olan ölkələrin bəziləri (məsələn, Rusiya) öz daxili bazarını qorumaq üçün kifayət qədər imkanlara malikdir.

6. *Ərazi prinsipinə görə.* Tətbiq edilən tədbirlər sərhədsizdir və məhdud ola, yəni yalnız müəyyən əraziyə şamil edilən tədbirlər ola bilər.

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixraca əsaslanan ticarət rejimləri çox vaxt ixrac sektorunda birbaşa xarici investisiyalar üçün stimulların olması ilə xarakterizə olunur. Bu siyasət çox vaxt idxalı əvəzləmə siyasətinə xas olan “antiixrac qərəzinin”

azaldılması kimi xarakterizə olunur [Richard G. Harris, Nicolas Schmitt, 2001, s. 293-312].

Bir qayda olaraq tətbiq edilən tədbirlərin potensialı və effektivliyi onların keçmişdə tətbiqi təcrübəsi əsasında müəyyən edilir. Bununla belə, bu üsul tamamilə etibarlı deyil, çünki tamamilə eyni iqtisadi vəziyyətlər demək olar ki, yoxdur. Səmərəliliyi daha dəqiq müəyyən etmək üçün tədbirlərin görülməsinin müsbət və mənfi təsirləri və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər nəzərə alınmalıdır. Buna görə də, xarici ölkələrin təcrübəsinə diqqət yetirək.

Beynəlxalq təcrübə və ondan istifadə imkanları

Son on il ərzində Fransa innovasiya və sənaye ekosisteminin bütün iştirakçılarının birləşdirilməsi siyasətini həyata keçirir. Onun əsas və ən innovativ komponenti 2004-cü ildən həyata keçirilən klasterlərin iddialı proqramı – “rəqabətlik mərkəzləri (qütbləri)” olmuşdur. Fransada regional aspektlər nəzərə alınmaqla texniki ixtisas meyarlarına uyğun olaraq 71 klaster yaradılmışdır. Əsas problem tədqiqat mərkəzləri, universitetlər, böyük şirkətlər, kiçik və orta biznes və dövlət orqanlarının əməkdaşlığı idi. Qovşaqlar innovativ şirkətlərin dəstək və sinerji vasitəsilə uğur qazana biləcəyi yeni mühit yaratmağa kömək etdi. Rusiyada mövcud klaster inkişafı siyasəti də eyni istiqamətdə gedir.

Asiya ölkələri (Tayvan, Cənubi Koreya və s.) da öz inkişafının əvvəlində qısa müddət ərzində idxalı əvəzləmə siyasətinə arxalansalar da, bu onlara milli iqtisadiyyatı gücləndirməyə və ixracın həyata keçirilməsi üçün zəmin yaratmağa imkan verdi [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015]. Yapon iqtisadçısı Kaname Akamatsunun “uçan qazlar” paradigmasına görə ölkələr inkişaf prosesində dərhal qabaqda olan ölkələrin nümunəsi ilə tədricən texnoloji inkişafa doğru irəliləyirlər. Yaponiyanın 1950-1960-cı illərdə idxalı əvəzləmə siyasətinin əsas xüsusiyyəti bunlardır:

- modernləşmə strateji məqsədini daşıyıb,
- genişmiqyaslı idxalın əvəzlənməsi və daxili, xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artması,
- daxili əmanətlərin hesabına maliyyələşmə,
- kəsirsiz tədiyyə balansı, aşağı inflyasiya, balanslaşdırılmış büdcə, valyuta nəzarəti.

Tayvan mövcud potensialı və dünya bazarında rəqabət faktını nəzərə alaraq, idxalı əvəz edən inkişaf planını yaratmışdır [Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А., 2015]. İdxal əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ssenarisinin daha uğurlu icrasına misal olaraq Tayvan hökumətinin xaricə yönəlmiş idxalı

əvəzləmə siyasətinin tətbiqini göstərmək olar. Ölkə rəhbərliyinin bu siyasəti həyata keçirərkən ilk gördüyü iş kənd təsərrüfatının yüksəlməsinə səbəb olan milli məhsulların, yəni düyü və xam şəkərin istehsalını artırmaq oldu. Qeyd edək ki, Tayvanın idxalı əvəzləmə siyasətinin ilkin və əsas məqsədi ixrac üçün rəqabət qabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların yaradılması olub. Hökumət daxili bazarı ənənəvi proteksionizm üsulları ilə qorudu: gömrük rüsumlarının artırılması, idxal lisenziyaları, ölkənin məzənnəsinə ciddi nəzarət. Bu məqsədlə ixracı inhisara alan dövlət şirkətləri üçün özəl firmalara nisbətən daha yüksək məzənnə tətbiq olundu. Gələcəkdə kənd təsərrüfatı sənayesi inkişaf etdikcə ixraca daha yüksək rüsumların tətbiq edilməsi qərara alındı ki, bu da ÜDM-in artmasına səbəb oldu.

Tayvan hökumətinin metodlarını və idxalı əvəzləmə siyasətinin nəticələrini təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkənin iqtisadi siyasətinin məqsədi tam idxalı əvəzləmə, investisiya baxımından səmərəsiz olacaq yeni sənaye sahələri yaratmaq deyil, lakin xarici bazarda rəqabət qabiliyyətini artıq mövcud olan sənaye sahələrinə çevirmək idi. Tezliklə ixracatçı müəssisələrə maliyyə dəstəyi tədbirləri tətbiq olundu və ölkəyə idxal olunan və ölkədə ehtiyac duyulan mallara görə rüsumlar azaldıldı.

Tayvan bir qədər fərqli strategiya seçdi - dövlət yalnız idxalı əvəz etmək məqsədilə kapital tutumlu sənayelərdə yaradılmış müəssisələri maliyyələşdirdi. Ehtimal etmək olar ki, Tayvan hökuməti layihələri onların geri qaytarılma müddətinə görə seçib, çünki belə müəssisələr böyük, lakin qısamüddətli investisiyalar tələb edir [Климова Д. Н., Саяпин А. В., 2018].

F.Rəhmanov qeyd edir ki, “Sinqapur təcrübəsi ona görə xüsusi dəyərlidir ki, stimullaşdırıcı tədbirlər, mexanizmlər və alətlər toplusu zaman-zaman dəyişib. Sənaye siyasətinin ilkin mərhələsində (1959-1969-cu illərdə) ilk növbədə idxalı əvəz edən elementləri olan əməktutumlu sənayelər (toxuculuq və dəri sənayesi, yarımkeçiricilər istehsalı) stimullaşdırıldı. Neft emalı və metallurgiya kimi kapital tutumlu sənaye sahələrində də arabis layihələr var idi. Bu mərhələ həm proteksionizm elementlərinin, həm də birbaşa xarici investisiyalarla bağlı liberal rejimin birləşməsi ilə xarakterizə olunurdu. Növbəti mərhələ (1966-1977-ci illər) xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılması və azad ticarət zonalarının yaradılması ilə müşayiət olunan ixrac yönümlülüyünə keçidlə yadda qaldı [Рахманов Ф., Сулейманов Э., 2018].

İqtisadi inkişaf strategiyasında Çilidə dövlət siyasətinin müqayisəli üstünlüyə malik olmayan sahələri əhatə etməsi də maraqlı yanaşma kimi qəbul olunur. Lakin Çili təcrübəsi müəyyən risklər də daşıyır və bu nümunə həmişə özünü doğrultmaya bilər. 1970-ci ildə Çili idxalı əvəzləmə deyil, daha liberal siyasət yürütməyə başladı. Çili ixracın diversifikasiya siyasətində dövlətin dolayı dəstək üsullarından istifadə

edirdi. Belə ki, 2000-ci ilin əvvəllərində Çili dövləti Çili İqtisadi İnkişaf Agentliyinin vasitəsilə müdaxilələr etməyə başladı. Çilinin ixrac siyasətindəki əsas uğurlardan biri də dövlət-özəl əməkdaşlıq fondu oldu [33].

Proteksionist tədbirlərə əsaslanan daxili yönümlü idxalı əvəzləmənin mənfi nəticələri Braziliya nümunəsini çox göstərir. Bütün sektorlara sərmayə qoymağa çalışan Braziliyanın uğursuz modeli aşağıdakı kimi ifadə edilir: avadanlıq idxalının həcmünün artması; xarici rəqiblər şəklində stimulların olmaması səbəbindən daxili rəqabətin azalması; sənaye zəliyə çevrilir, dövlət subsidiyalarından yapışır və xarici rəqiblər üçün daxili bazara daxil olmaq üçün çox yüksək maneələr üzündən heç bir rəqabət hiss etmir. Böyük beynəlxalq konsaltinq firması PWC tərəfindən aparılan sorğuya əsasən, braziliyalı sahibkarlar rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasının səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərirlər: yüksək vergilər, aşağı işçi qüvvəsi, texnoloji avadanlıqların olmaması, xammalın yüksək qiyməti. Bütün bunlara dövlətin həyata keçirdiyi daxiliyönümlü idxalı əvəzləmə siyasəti səbəb olmuşdur.

Beləliklə, dövlət təsir imkanlarından düzgün istifadə etməklə kifayət qədər nəticəyönümlü ola bilər. Bununla yanaşı, qeyri-xərc tədbirləri hələ də zəif həyata keçirilir. Məsələn, yerli malların istehlak bazarına çıxarılmasının problemlərindən biri əhalinin onların keyfiyyətsizliyinə davamlı inamıdır ki, bu da həmişə həqiqətdən uzaqdır.

Çox güman ki, məqsədyönlü məlumat kampaniyası yüksək xərclər tələb etmədən bu stereotipi aradan qaldıra bilər. Əraziyə görə məhdud tədbirlər kifayət qədər tətbiq edilmir. Belə olan halda, idxalın əvəzlənməsi prosesinə rayonların və bələdiyyələrin potensialını cəlb etmək olar.

Xarici və yerli təcrübənin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

1998-2003-cü illərdə həyata keçirilən idxalı əvəzləmə siyasəti milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və ölkəyə daxil olmağa başlamış neft dollarlarının rəşadətli istifadə edilməsi fonunda idxalı əvəzləmə siyasətinin tətbiqini gündəmə gətirmişdi. E.Əmir-İlyasova o dövr haqqında yazır: “Manatın demək olar ki, 1,5 dəfə real devalvasiyası idxalı əvəzləmə proseslərini stimullaşdırdı və 1997-1998-ci illərdə neftin dünya qiymətlərinin artması ticarət və tədiyyə balanslarının, o cümlədən xalis ixracın və digər makro səviyyədə iqtisadi göstəricilərin kəskin yaxşılaşmasına səbəb oldu” [Эмир-Ильасова Э.И., 2006, s. 54]. Eyni zamanda Ə.Əlirzayevin fikrincə, “daxili iqtisadi artım tempi onun sahə quruluşunun və prioritet istiqamətlərinin ikili adı, idxal və ixrac strukturunu formalaşdırır” [Əlirzayev Ə.Q., 2010, s. 77].

Həmçinin bu dövrdə yerli alimlərin Azərbaycanın iqtisadi siyasətində idxalı əvəzləmə və ya ixraca yönəlmə arasında seçimin edilməsi istiqamətində elmi araşdırmaları da öz töhfəsini verməyə başladı. Belə ki, onların bir qismi idxalı əvəzləmə siyasətinə dövlətin xarici ticarət siyasətinin bir istiqaməti kimi baxaraq, proteksionist tədbirlərə önəm verməklə strateji-inzibati əhəmiyyətli olmasını qeyd edirlər. Məsələn, A.Şəkərəliyev qeyd edir ki, Respublikada bütün sahələrin fəaliyyəti xarici bazara uğurlu çıxışa yönəldilməlidir. Xarici ticarət siyasətində ticarət maneələrinin məqsədyönlü istifadəsi yolu ilə ixrac təmayülünü seçmək və idxalın əvəz edilməsinin strateji istiqamətlərinin balanslaşdırılması zəruridir [Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q., 2016, s. 293]. Digər qisim alimlər isə idxalın əvəzlənməsi siyasətinin ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasındakı əhəmiyyətinə diqqəti çəkməyə çalışır. Qənbərova R.M. qeyd edir ki, “ölkənin ixrac potensialının inkişafında idxalı əvəzləmə strategiyası da mühüm rol oynayır [Gambarova R.M. 2019, s. 810]. Bu yanaşmalar idxalı əvəzləmə nəzəriyyələrinin ilk iqtisadi doktrinalarından olan merkantilizmin nümayəndələri T. Men, A. Montchretien, İ.T. Pososhkovun baxışlarına yaxındır və onların cəmiyyətin uğurlu inkişafının və zənginliyinin əsasının ixrac olduğunun müdafiə edilməli və idxalın azalmalı olduğu fikirlərinə uyğundur [28].

İkinci dövr - 2008-2009-cu illərdə qlobal maliyyə və iqtisadi böhran idxalın əvəzlənməsinin aktuallığını artırır və bu dövrdə də onun nəzəri və praktiki aspektlərinə yenidən diqqət yetirilir. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın sənaye istehsalının cəmi 20%-ni təşkil edən neft və qaz hasilatı 2006-cı ildə ümumi sənaye istehsalının 70%-dən çoxunu təşkil etmişdir [Auty, R. 2006, s. 59]. Haqlı olaraq Q.Ələkbərov və həmmüəllifləri tərəfindən qeyd edilir ki, bu vəziyyət “ölkədə müəyyən asimmetrik inkişafa səbəb oldu: neft və qaz sənayesində yüksək artım templəri var, qeyri-neft sektorları isə az diqqəti cəlb edir və hökumətin şaxələndirmə siyasətini və resursdan asılı olmayan strukturların yenidən qurulmasını həyata keçirməyə laqeyd yanaşdığını göstərirdi. Xüsusilə də Azərbaycanda bu dar məqsədli iqtisadi siyasət neft ehtiyatları tükəndikdən sonra problemlə ola bilər” [Anja Franke, Andrea Gawrich, Gurban Alakbarov, 2009, s. 112]. Bunu nəzərə alaraq dünya maliyyə böhranı fonunda milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının daxili resurslar hesabına həyata keçirilməsi üçün idxal yönümlü sahələrin müəyyənləşdirilməsi yenidən aktuallaşır. B.Babayev bu zərurliyi belə qeyd edir: “Hər bir sektor üçün qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya üçün əsas sahələri müəyyən etmək vacibdir. Azərbaycan sənayeləşmənin son illərindən geniş şəkildə danışsa da, ölkədə sənaye obyektlərinin, parkların yaradılmasına böyük sərmayələr yatırsa da, bu sahədə ən böyük problem bu sektorların ölkəyə ixrac baxımından o qədər də böyük gəlir gətirməməsidir və bir çox yaradılmış müəssisələr səmərəsiz olaraq qalır” [Babayev B. N., 2019, s. 539]. Abbasov İ.M. və

həmmüəllifi bununla bağlı qeyd edirlər ki, “dünya ölkələrinin təcrübəsində fərqli sənaye siyasətləri həyata keçirilmiş və onun aşağıdakı üç modeli formalaşmışdır: idxalı əvəzləmə, innovasiya və ixrac yönümlü sənaye siyasəti modeli. Qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi həm regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, həm də dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılması və onun müxtəlif mənbələrdən formalaşdırılması, ixrac gəlirlərinin artırılması, idxalı əvəz edən və ixrac yönümlü, geniş çeşidə malik sənaye məhsullarının istehsalı baxımından önəmli hesab edilir” [Abbasov İ.M., Əliyev T.N., 2018, s. 4, 248]. R.Ə.Balayevin fikrincə isə “ölkə rəqəmsal texnologiyaların inkişafında, onun texniki-texnoloji təminatının yaradılmasında idxalı əvəzləmə imkanına malikdirsə, bu ona rəqabət mübarizəsində ciddi üstünlüklər verir [Balayev R.Ə., 2018, s. 10].

Üçüncü dalğa olaraq 2015-2025-ci illərdə həyata keçiriləcək idxalı əvəzləmə siyasəti nəzəri yanaşmada yeni baxışların yaranmasına səbəb olur. Burada daha çox “strateji yol xəritəsinin proqnozlarında idxalı əvəzləmə siyasətinin də dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutul”ması diqqəti çəkir [1]. “Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması, rəqabət qabiliyyətli idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının artırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə tələb, təklif və bazarı stimullaşdıran vasitələrdən istifadə etməklə yeni texnoloji əsaslarla texnoparkların və sənaye məhəllələrinin formalaşdırılması təklif edilir” [Гулиев М.Е., 2016]. Q.S.Məmmədzadə və A.V.Karavayevin fikrincə, “bu strategiyaya əsasən, daxili istehlak yerli istehsal hesabına stimullaşdırılacaq. Hazırda xarici bazarlarda rəqabətin artdığını nəzərə alsaq, bir çox sahələrdə idxalı əvəzləmə siyasəti tətbiq edilir. İqtisadi siyasətin əsas məqsədləri idxalın əvəzlənməsi, daxili istehsala diqqət yetirməklə iqtisadi sistemin qurulması - istehsalın balansı və məhsulların öz milli ərazisində bazara çıxarılması istəyidir” [Мамедзаде Г.С., Караваев А.В., 2020, s. 5, 28]. Bu siyasətin tətbiqi istiqamətinə diqqət yetirdikdə isə 2015-2025-ci illəri əhatə edən Strateji Yol Xəritəsinin ağır sənaye və maşınqayırma sahəsinə aid olan hissəsində “idxalın əvəzlənməsinə dəstək” ifadəsindən geniş şəkildə istifadə olunduğunu görə bilirik. Bu da Argentina iqtisadçısı Raul Prebişin “idxalın əvəzlənməsi şaquli əlaqələri vurğulamaqla yerli maşınqayırma və digər sənaye istehsalına fəal dövlət dəstəyindən ibarət olmalıdır” fikrinə uyğun olmasını göstərir [Трюэль Ж.-Л., Пашенко Я. Н., 2016].

Əksinə olaraq, B.Babayev bu strategiyayı düzgün seçilmiş hesab etmir və bildirir ki, “milli iqtisadiyyatın inkişafına dair strateji xəritələrdən də görüldüyü kimi, ölkədə sənayeləşmə strategiyası “idxal əvəzləmə” strategiyasını dəstəkləməkdən ibarətdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu sənayeləşmə strategiyasının mahiyyəti yerli sənayeni inkişaf etdirməklə xaricdən gətirilən sənaye malları ilə əvəzləməni

təmin etməkdən ibarətdir. Hazırda Azərbaycanda bu tip sənayeləşmə strategiyası ixracı təşviq etmək üçün çox da uğurlu strategiya deyil. Qeyd edək ki, 1930-1980-ci illərdə Latın Amerikası və Afrikanın ən zəif inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən istifadə edilən bu strategiya yerli sənayenin inkişafına yönəlib. Lakin bu ölkələrin heç vaxt uğurlu nəticələri olmayıb” [Babayev B. N., 2019, s. 539]. Qeyd edək ki, dünya iqtisadiyyatı üçqat səviyyədə təhlil edilir: əsas iqtisadiyyat, periferiya və yarım periferiya iqtisadiyyatları. Əsas iqtisadiyyat aparıcı sənaye və dominant transmilli korporasiyaların yerləşdiyi postindustrial dövlətlərdən ibarətdir ki, bu ölkələr də hazırda az və ya çox dərəcədə neoliberalizmin dəyərlərini bölüşürlər. Belə görünür ki, idxalı əvəzləmənin səmərəsiz olması ideyası da bundan qaynaqlanır.

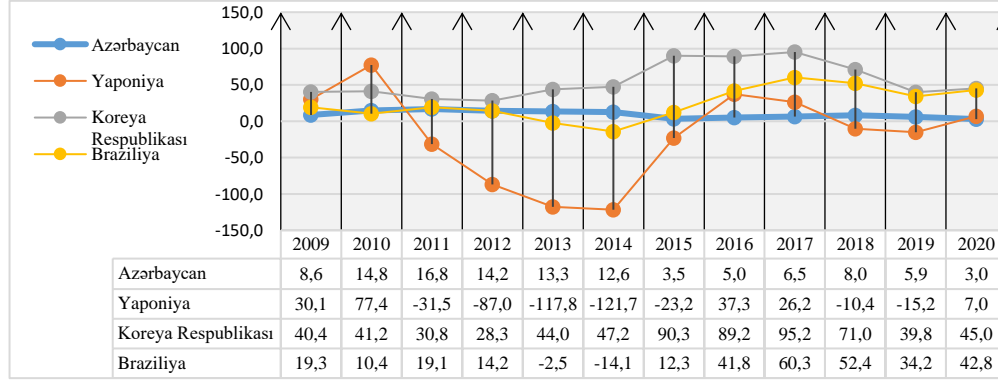
Erdener Kaynak və Zenfira Nasirova burada çıxış yolunu belə görürlər: “Keçid iqtisadiyyatları, o cümlədən Azərbaycanın dünya ticarət sisteminə daha yaxşı inteqrasiyası üçün addımlar atılmalıdır. Bu məqsədlə onlar qeyri-tarif idxal maneələrini aradan qaldırmalı, açıq və gizli ixrac məhdudiyyətlərini və ədalətsiz ticarət maneələrini aradan qaldırmalı, mal ticarətini liberallaşdırmalı və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlük şərtlərini yerinə yetirməlidirlər” [Erdener Kaynak, Zenfira Nasirova, 2005]. L.Kaşıyeva bununla bağlı qeyd edir ki, Azərbaycanın ÜTT ilə xarici ticarət siyasəti elə qurulmalıdır ki, idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları xarici bazarda real kəşirindən çox olmasın və deməli, özəl sektorun inkişafına mane olmasın [Кашиева Л., 2020]. B.A.Xeyfets və həmmüəllifi isə çıxış yolunu belə görür: “... gələcəkdə idxalı əvəzləmə siyasətini hazırlayarkən ölkənin qlobal və ya regional dəyər zəncirlərində iştirakından çıxış etmək lazımdır. Eyni zamanda bütün EAİB (EAEU) potensialı daha çox nəzərə alınmalı, onun iştirakçılarının inteqrasiya qarşılıqlı əlaqəsini inkişaf etdirməli və əsassız istehsal paralelliyinin qarşısını almaq lazımdır [Хейфетц Б. А., Чернова В. Ю., 2019, s. 76]. Əliyev Ş.T. “Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması üçün xarici ticarət fəaliyyətinin təşkili istiqamətində ölkənin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi ilə yanaşı, bu sahədə rəqabət qabiliyyətli ixrac təyinatlı və idxaləvəzədicə müəssisələrin təşkilininə əlavə stimulların verilməsi məqsədilə, dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxmış XIZ modellərindən istifadəyə yer verilməsi”ni təklif edir [Əliyev Ş. T., 2016, s. 42].

Beləliklə, Azərbaycan üçün baxdığımız hər üç dövrdə idxalı əvəzləmə siyasətini əminliklə dəstəkləyən, ona şübhə ilə yanaşaraq zəruriliyini qəbul edən və ümumiyyətlə qəbul edilməz olduğunu vurğulayan nəzəri yanaşmaların olmasını görürük. Belə fikir ayrılıqlarının əsaslandırılması üçün idxalı əvəzləmə siyasətinin tətbiqinin dünya təcrübəsini araşdırmaq məqsəduyğundur.

Dövlət təsir imkanlarından düzgün istifadə etməklə kifayət qədər nəticə yönümlü ola bilər. Bununla yanaşı, qeyri-xərc tədbirləri hələ də zəif həyata keçirilir.

Məsələn, yerli malların istehlak bazarına çıxarılmasının problemlərindən biri əhəlinin onların keyfiyyətsizliyinə davamlı inamıdır ki, bu da həmişə həqiqətdən uzaqdır.

Çox güman ki, məqsədyönlü məlumat kampaniyası yüksək xərclər tələb etmədən bu stereotipi aradan qaldıra bilər. Əraziyə görə məhdud tədbirlər kifayət qədər tətbiq edilmir. Belə olan halda, idxalın əvəzlənməsi prosesinə rayonların və bələdiyyələrin potensialını cəlb etmək olar.

Diaqram 1. İdxalı əvəzləmə siyasəti keçirilən ölkələrin xarici ticarət saldosunun müqayisəsi

Mənbə: Müəllif tərəfindən DSK-nin saytı https://www.stat.gov.az/source/food_balances/ əldə edilən məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir (19.03.2023 tarixə)

Nəticə

Ölkənin potensialının vəziyyəti, milli və iqtisadi maraqlar, daxili və xarici risklər idxalı əvəzləmə siyasətinin zəruriliyinə və qəbul olunmasına birbaşa təsir edir. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, idxalı əvəzləmə yalnız milli istehsalçılar texniki cəhətdən eyni keyfiyyəti və eyni qiymətə, ya da daha az qiymətə, daha keyfiyyətli məhsul təminatını edə bilirlərsə; yerli istehsalçılar arasında real rəqabət varsa və idxalın milli suverenliyə təsiri yüksəkdirsə tətbiq edilməlidir və müsbət nəticələnməlidir.

Dövlətin ali hədəfi milli suverenliyi qorumaqdır, onda idxalı əvəzləmə siyasəti bu hədəfə xidmət edərək ölkənin strateji inkişafı, milli təhlükəsizlik və sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi istiqamətləri üzrə tətbiq edilə bilər və hər dəfə fərqli məqsədə sahib olur. Müxtəlif dövrlərdə həyata keçirilən idxalı əvəzləmə siyasətinin müxtəlif məqsəd daşması da ona fərqli baxışın olmasına səbəb olur. Belə ki, əgər 10-20 il əvvəl idxalı əvəzləmə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə yönəlmiş bir strategiya kimi qəbul edilirdisə, hazırda idxalın əvəzlənməsi mühafizəkar rolunu üzərinə götürərək milli suverenliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi siyasətinə çevrilir. Digər tərəfdən, idxalı əvəzləmə bütün sahələrdə həyata keçirilə bilməz.

Sosial-iqtisadi sahələr müxtəlif rəqabət potensialına malik olduğu kimi idxalı əvəz etmək üçün də fərqli potensial və imkanlara sahibdir.

Müxtəlif ölkələrdə fərqli kombinasiyada istifadə edilən göstərici və metodların praktikada məqsədyönlülük baxımından təhlil edilməsi zərurətdir. Ona görə idxalı əvəzləmə göstəricilərinin və metodlarının qruplaşdırılması həm elmi, həm də praktiki baxımdan yeni olmaqla onların istifadə imkanlarını və nəticəsini təyin etməyə imkan yaradır. Aparılan təhlil zamanı belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, tədqiqatda qeyd edilən göstəricilər və onların hesablanması düsturları ölkənin idxaldan asılılığı ilə bağlı müxtəlif məlumatları təqdim edir. Təhlilin kontekstindən və konkret məqsəddən asılı olaraq, bu göstəricilərdən biri və ya bir neçəsi ölkə iqtisadiyyatının idxal mallarından asılılıq səviyyəsi haqqında qiymətli məlumatı verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr, 2016
2. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslük. Bakı, 2018, 267 s, s.4, 248
3. Balayev R.Ə. Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərcləri və rəqabət. UNEC Elmi Xəbərləri, İl 6, Cild 6, oktyabr - dekabr, 2018, səh. 5 - 14 Scientific Reviews in UNEC, Year 6, Volume 6, October – December, 2018, pp. 5 - 14
4. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti). Bakı. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010. 326 s. s. 77.
5. Əliyev Ş. T. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının müasir problemləri və qloballaşma mühitində manevr imkanları, “Qloballaşma və regional inteqrasiya” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı materialları, 23-24 dekabr 2016-cı il. s.41-42
6. Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: «Turxan» NPB, 2016. -536 s. s.346
7. Amsden Alice H. Escape from Empire: The Developing World's Journey through Heaven and Hell. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2007. 209 p.
8. Anja Franke, Andrea Gawrich & Gurban Alakbarov. Kazakhstan and Azerbaijan as Post-Soviet Rentier States: Resource Incomes and Autocracy as a Double ‘Curse’ in Post-Soviet Regimes. EUROPE-ASIA STUDIES. Vol. 61, No. 1, January 2009, 109–140
9. Aregbeshola R. Adewale. Import substitution industrialization and economic growth – Evidence from group of BRICS countries / Aregbeshola R. Adewale// Future Business journal. 2017. – P. 138-158.
10. Auty, R. (2006) ‘Resource-driven Models of the Development of the Political Economy’, in Auty, R. & Soysa, I. de (eds). Energy, Wealth and Governance in the Caucasus and Central Asia/ Lessons not Learned? Abington/Oxon
11. Babayev B. N. Main Directions of the Non-Oil Export Sector in Azerbaijan. Problems of Economic Transition 2019, VOL. 61, NO. 6, 537–548
<https://doi.org/10.1080/10611991.2019.1823727>
12. Erdener Kaynak, Zenfira Nasirova (2005) The Transition Period of C.I.S. Economies, Journal of East-West Business, 10:3, 31-51, DOI: 10.1300/J097v10n03_03
13. Gambarova R.M. (2019) Development of economy of Azerbaijan and its role in the export potential. Economic relations. 9. (2). – 809-818. doi: 10.18334/eo.9.2.40519

14. Harris R.G., Schmitt N. Strategic export policy with foreign direct investment and import substitution. *Journal of Development Economics* Vol. 64 _2001. 293–312
15. Kasahara S. The Asian developmental state and the Flying Geese paradigm // UNCTAD. 2013. № 3. P. 1—30
16. Ozawa T. *The Rise of Asia: The flying-geese theory of tandem growth and regional Agglomeration*. Cheltenham, UK, and Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 2009.
17. Rajneesh Narula. Switching from Import Substitution to the New Economic Model in Latin America: A Case of Not learning from Asia // Working Paper Series no. 4, December 2002, Strategic Management Society Annual Conference, Paris, France.
18. Richard G. Harris, Nicolas Schmitt. Strategic export policy with foreign direct investment and import substitution. *Journal of Development Economics* Vol. 64 _2001. 293–312
19. Synthesis of ex ante evaluations of rural development programmes 2014-2020. Final Report. European Union, 2015. 232 p
20. Vyzhitovich A.M., Ershov P.A. *Import substitution: actual mechanisms and tools*. Publishing house FINANCE and CREDIT, 2015
21. Babayev B. N. Main Directions of the Non-Oil Export Sector in Azerbaijan. *Problems Of Economic Transition* 2019, VOL. 61, NO. 6, 537–548
<https://doi.org/10.1080/10611991.2019.1823727>
22. Байнов В.А. Зарубежный опыт проведения политики импортозамещения // Мир новой экономики. – 2018. – Т. 12. №2. – С. 122-128.
23. Гулиев М. Е. Актуальные вопросы диверсифицированной политики и устойчивости экономики Азербайджана. *Том 41, № 2 (2016)*. <https://doi.org/10.21822/2073-6185-2016-41-2-159-170>
24. Кашиева Л. Современное состояние развития экономики Азербайджана и степень развития его вооруженных сил в ВТО, 2020,
https://www.researchgate.net/publication/347999857_Sovremennoe_sostoaanie_selskogo_hozajst_va_Azerbajdzana_i_stepen_gotovnosti_ego_vstuplenia_v_VTO
25. Климова Д. Н., Саяпин А. В. Импортозамещающая стратегия: основные модели и возможности реализации в России. *Social-Economic Phenomena and Processes*. Т. 13, № 2, 2018
26. Мамедзаде Г.С., Караваев А.В. Азербайджан после пандемии: сценарии развития в экономике и политике Москва-Баку 2020 г, s.5,28.
https://www.inecon.org/docs/2020/files/Paper_Azerbajdzhan_20200702.pdf.
27. Рахманов Ф., Сулейманов Э. Диверсификация экономики Республики Азербайджан на базе устойчивого развития не сырьевого сектора. *International Conference On Eurasian Economies* 2018. <https://www.avekon.org/papers/2038.pdf>
28. *Словарь современной экономической теории* Макмиллана. – М.: ИНФРА, 1997. – С. 230.
29. Трюэль Ж.-Л., Пащенко Я. Н. Импортозамещение и новая индустриализация: возможен ли тандем? *Экономическое Возрождение России*. 2016. № 1(47)
30. Хейфец Б. А., Чернова В. Ю. Потенциал экспортоориентированного импортозамещения в агропромышленном комплексе ЕАЭС. *Вопросы экономики*. 2019. № 4. С. 74 — 89
31. Шалденкова Т.Ю. Догоняющее развитие: опыт стран АСЕАН и российская политика импортозамещения // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения*. 2017. Т. 17. № 3. С. 539—554. DOI: 10.22363/2313-0660-2017-17-3-539-554.
32. Эмир-Ильсоева Э.И. Регулирование внешнеэкономических связей Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику». – Баку, «Элм», 2006, 348 с s.54,57
33. Юрьев В.М., Карпунина Е.К., Колесниченко Е.А. Реальные модели и инструменты импортозамещения в экономике России // *Вестник ТГУ*. 2015. №2 (142).
34. <https://uploads.cbar.az/assets/d501e0c1bbbc059cddd31c210.pdf>
35. https://www.stat.gov.az/source/food_balances/

THE STUDY OF INFLATION AS A GLOBAL PROBLEM AND THE EXISTING PROBLEMS OF THE PROCESS OF ANTI-INFLATION

Daxil olub: 21 dekabr 2023-cü il
Qəbul olunub: 22 fevral 2024-cü il
Received: 21 December 2023
Accepted: 22 February 2024

Sebuhi Abbasov
Phd student, UNEC
sebuhi.finance@gmail.com

Abstract

During the study, the issue of inflation, which is one of the most fundamental problems facing the world economy today, was analyzed within the framework of current processes and the latest economic indicators recorded in 2023. The current role of inflation has been studied in terms of its influence on the development direction of the world economy. While investigating inflation as a global problem, its types, modern causes, anti-inflation process, the latest steps taken in terms of fighting inflation, the latest anti-inflationary achievements achieved by economic science for the purpose of fighting it and their application, the main challenges faced in the fighting process, etc. such factors have been studied. In order to more clearly analyze the process of combating inflation, inflation was divided into main types based on its nature, and each type was treated separately.

Keywords: *monetary policy, inflation, fiscal policy, world economy, anti-inflation.*

İNFLYASIYANIN QLOBAL PROBLEM KİMİ ARAŞDIRILMASI VƏ ONUNLA MÜBARİZƏ PROSESİNİN MÖVCUD PROBLEMLƏRİ

Səbuhi Abbasov
doktorant, UNEC
sebuhi.finance@gmail.com

Xülasə

Tədqiqat zamanı müasir günümüzdə dünya iqtisadiyyatının qarşısında duran ən əsaslı problemlərdən biri olan inflyasiya məsələsi aktual proseslər və 2023-cü ildə qeydə alınmış ən sonuncu iqtisadi göstəricilər çərçivəsində təhlil edilmişdir. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətinə təsiri baxımından inflyasiyanın günümüzdəki rolu öyrənilməyə çalışılmışdır. İnflyasiya qlobal problem kimi araşdırılarkən, onun

növləri, müasir yaranma səbəbləri, antiinflasiya prosesi, inflasiya ilə mübarizə baxımından atılan ən sonuncu addımlar, mübarizə məqsədi ilə iqtisadiyyat elminin əldə etdiyi ən son antiinflasiya nailiyyətləri və onların tətbiqi, mübarizə prosesində üzləşilən ən əsas çətinliklər və s. kimi amillər tədqiq edilmişdir. İnflasiya ilə mübarizə prosesini daha açıq bir şəkildə analiz etmək məqsədi ilə inflasiya xarakteri etibarlı ilə əsas tiplərə bölünmüş, hər bir tipə ayrılıqda yanaşılmışdır.

Açar sözlər: *pul-kredit siyasəti, inflasiya, fiskal siyasət, dünya iqtisadiyyatı, antiinflasiya.*

ИЗУЧЕНИЕ ИНФЛЯЦИИ КАК ГЛОБАЛЬНОЙ ПРОБЛЕМЫ И СУЩЕСТВУЮЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОЦЕССА БОРЬБЫ С НЕЙ

Сəбухи Аббасов

докторант, UNEC

sebuhi.finance@gmail.com

Резюме

В ходе исследования был проанализирован вопрос инфляции, которая является одной из самых фундаментальных проблем, стоящих сегодня перед мировой экономикой, в рамках текущих процессов и последних экономических показателей, зафиксированных в 2023 году. Изучена современная роль инфляции с точки зрения ее влияния на направление развития мировой экономики. Исследуя инфляцию как глобальную проблему, изучались такие факторы, как ее виды, современные причины, антиинфляционный процесс, последние шаги, предпринятые в плане борьбы с инфляцией, последние антиинфляционные достижения, достигнутые экономической наукой в целях борьбы с ней и их применение, основные проблемы, с которыми приходится сталкиваться в процессе борьбы и т. д. Для более четкого анализа процесса борьбы с инфляцией она была разделена на основные виды в зависимости от ее характера, и каждый вид рассматривался отдельно.

Ключевые слова: *денежно-кредитная политика, инфляция, фискальная политика, мировая экономика, антиинфляция.*

Introduction

From the 20s of the 21st century, the effects of inflation in the world economy began to be clearly seen. The main reason for this can be the economic imbalance observed with the outbreak of the COVID-19 pandemic, which has engulfed the world since 2019, and then with the start of the war between Russia and Ukraine in 2022. The recent intensification of these and similar cases has made the inflation problem relevant for all countries of the world. Japan, Israel, Saudi Arabia, etc., which have been observed with stable and lowest inflation rates for years. such countries have achieved historically high rates of inflation. Both developing and developed countries have been affected by inflation, countries such as the United States, which has the most advanced economy in the world, and Western European countries have reached the highest inflation rates in their history. Although they have achieved a relative stagnation in inflation thanks to the steps taken at the moment, the inflation problem continues to have its effect globally. The mentioned issues brought up the issue of fighting inflation once again, and made it necessary to investigate inflation as a global problem. In order to properly fight inflation, it is necessary to understand its cause, characteristics, growth dynamics, etc. An advanced anti-inflation policy should be formulated taking into account such factors.

Due to the global nature of inflation and the fact that it can harm the world economy in a short period of time, the issue of research has become very relevant. Studying the means of combating global inflation is very important in terms of clearly presenting the problems facing the combat process.

The main purpose of the study was to comprehensively examine the damage caused by inflation to the world economy at the global level, to study the latest anti-inflation methods and to study the most modern problems of the process of fighting inflation. During the analysis, the world economy was comprehensively taken as the main object. The events of 2022 and 2023 in the world economy, the economic indicators and economic process of this period, as well as multifaceted anti-inflationary methods, were the object of the research. Methods such as observation, analysis, logical generalization, systematic approach, evaluation of statistical indicators and comparative analysis were applied during the research.

Investigating Inflation as a Global Problem

COVID-19 and the Russia-Ukraine war caused fundamental changes in the structure of the world economy and the capacity of consumers. At the same time, it made the digitization and the acceleration of the development of the digital economy, currently experienced in the world economy. In a word, the world economic system,

which covers the whole world and become a huge system, has broken the traditional and settled tempo of the world economy system for years. Along with these processes, climate problems, geopolitical risks, etc. As a result of the influence of small factors such as the national economy, there were breaks in the supply chain in world trade, and as a result, inflation became global. The first onset of the modern global inflationary crisis was caused by supply chain disruptions and caused by supply shortages in world trade. The supply chain in the world trade has been greatly improved especially in the last 20 years and has led to the formation of a single world trade covering the whole world. During these 20 years, some regions of the world have specialized in the production and trade of specific goods and products and have occupied important places in the mentioned trade supply chain. The concentration of production of some raw materials and auxiliary products in these countries was necessary due to factors such as the cheapness of raw materials and the cheapness of labor force. Usually, this step is observed with the revival of the world economy and the increase of efficiency in world trade. However, recent crises, especially the effect caused by the pandemic, have proven that this economic strategy is a very weak link against crisis situations. Thus, due to the pandemic, the productivity of many factories and plants, production facilities and ports has decreased, and even in some cases they have not worked at all due to closure, which has fundamentally reduced the production of those products. As a result, the supply of the mentioned products decreased, prices increased and supply-side inflation was observed [1]. This, in itself, has been observed with the shrinking of the world economy and scarcity in world trade. This process was the first stage in the actualization of inflation as a global problem. In the post-pandemic period, thanks to the steps taken by the giant global economic organizations and institutions, as well as the countries with a huge economy, such as the United States, those shortages and disruptions in the supply chain experienced in world trade have been largely eliminated. However, this issue was only one and the first of dozens of causes of the global inflationary process. Therefore, the solution of the mentioned problem in later periods could not prevent the inflationary crisis.

The supply issue in world trade later corrected itself, but countries that had just emerged from the pandemic turned to high demand for products on the world market to revive their economies. World production could not meet such a high demand in a short enough time. And this process resulted in an excessive increase in aggregate demand, a high gap between demand and supply led to an increase in prices, which in turn led to demand-side inflation.

Another reason for the worsening of the crisis was the change in the capacity of consumers, as we mentioned earlier. As a result of shortages caused by inflation and economic decline, consumers began to direct their funds from the service sector to the commodity sector. Thus, the demand in the field of services has decreased, but the demand in the field of goods has increased significantly. Seeing the increase in the demand for the product, the companies increased the price of the goods. In the service sector, unprofitable companies have seen cost increases and increased prices to offset costs. Thus, a price increase was observed in both the service and commodity sectors, which led to consumer behavior-oriented inflation. This mentioned process was valid for all countries of the world, the consumer behavior-oriented inflation that arose separately in the countries of the world finally united in a cumulative form and showed itself in the form of global inflation.

One of the main reasons for the formation of inflation as a global problem was the Russia-Ukraine war, which began in early 2022 and continues today. The war led to higher prices in the energy sector, especially oil and natural gas, which deepened inflation. In recent times, due to the impact of the pandemic, the demand for energy resources in the countries of the world has decreased, and the demand was mainly focused on sectors that are more important for human life, such as food. However, in a period of recovery after the pandemic, the energy demand of states has risen again. At a time of such high demand, the unexpected outbreak of war was observed with a sudden supply shortage in the oil and gas sector. The increased demand could not be met. As a result, especially starting from European countries, there were increases in energy prices, and then inflation rapidly spread to important areas such as the food industry. In general, we can group the reasons for the deepening of the inflationary crisis in the energy sector as follows [2]:

1. Major oil and natural gas producers, including OPEC countries, did not increase supply to meet increased demand.

2. Since the energy sector is a relatively complex and difficult field due to its structure, it was not easy to balance on this field.

3. Due to the green economy and decarbonization policy, reducing countries' investments in environmentally harmful energy sources such as oil and natural gas, and increasing investments in the direction of organizing and implementing relatively clean energy sources. This is actually quite important in terms of fighting global warming.

4. European countries provide themselves with energy reserves by using green energy sources such as wind, solar, and geothermal, especially in the summer months, when the demand for energy is relatively lower. However, these green

energy sources did not have the expected effect and could not meet the demand alone without traditional energy sources.

5. In the summer months, contrary to what was predicted, the consumption of oil and natural gas, which was more than the norm, led to the rapid depletion of energy reserves, especially in European countries.

6. Wars and incidents in different parts of the world have led to an increase in energy prices. One reason for this was that wars took place in countries that were huge energy producers, and another reason was that factors such as war quickly depleted energy resources and reduced aggregate supply.

7. Intensification of natural phenomena experienced in different regions of the world, disturbances in the climate. For example, freezing, storm and hurricane, etc.

8. The geopolitical instability that started with the war over Europe and the strained relations between the countries.

Another reason for the exacerbation of global inflation was the real increase in the incomes of people working in science-intensive and skilled jobs in CEE countries such as the United States and Western Europe. This increase in workers' incomes also affected the increase in prices. The main reason for this increase in the salaries of employees working in skilled and specialized jobs was that employees who worked remotely during the pandemic continued this tradition in many places after the pandemic and in this way managed to increase their real income by increasing productivity.

Another reason for the increase in inflation was that the companies, who saw the opportunity of price increase in the inflationary conditions, raised the price of their products to higher levels than the inflation norm. Although some of the companies do this with the aim of compensating the increased costs in the inflationary conditions, the other large part is caused by using the inflationary crisis as an opportunity in a negative sense, aimed at further increasing the income in an unethical way [3].

As we mentioned earlier, another reason why inflation became global was the problems experienced in the climate. So, especially in recent times, due to global warming, major disturbances in the climate have been observed. This causes many fertile areas to dry up and, as a result, to famine. Disturbances in the climate have particularly hit agriculture and water-demanding industrial sectors, reducing production in these sectors and leading to price increases leading to supply shortages.

These and similar cases that we have mentioned have caused inflation to become a global problem. In order to see the current situation of inflation more clearly, it would be appropriate to look at a number of statistical indicators recorded

in different regions of the world for the first quarter of 2023. The report on the level of inflation in Europe and the "Beige Book" financial report of the US Central Bank, where the latest economic indicators of the United States are published, were recently announced to the public.

According to the report of the US Central Bank, the annual growth rate of inflation in the country has decreased from the predicted 6% to 5%. The announcement of these indicators increased the investment opportunities of investors in the country and opened the way for economic revival. In its latest report, the Fed did not provide any information on whether it will continue to raise interest rates in the coming period. This caused uncertainty in the financial market and had a negative impact on the volume of transactions in the market. Economists of the country predict with 80% probability that the Fed will raise interest rates by 0.25% at the next meeting. According to reports, the Fed has predicted that the country will experience an economic downturn at the end of 2023, but it will be weak. According to the joint statement of the Fed and the World Bank, development in the world economy is expected until the end of 2023. Even the forecast of 1.7% growth was raised to 2%. According to another information mentioned in the report, the level of unemployment in the United States has reached the highest level in recent times. So, only in April 2023, the number of people who contacted the government due to unemployment reached 239 thousand. The volume of retail sales in the country increased by 2.94 percent annually, this indicator was much lower than the figure predicted by the government at the beginning of the year. The volume of industrial production in the country increased by 0.53% and met expectations. In general, productivity in the country's economy was estimated at 79.8%, and the University of Michigan reliability coefficient was recorded as 63.5% [4].

In European countries, the volume of inflation continued to decrease, albeit at a slow pace. Until now, the European Central Bank has implemented a policy aimed at increasing interest rates in order to fight inflation. However, the decline in inflation has created ideas that the European Central Bank may change its interest policy. CBA experts emphasized the possibility of increasing interest rates by 0.75% by the end of the year and not increasing interest rates after that. According to the announced statistical indicator, with the decrease in inflation, the volume of production in the industrial field in European countries increased by 2%, which formed the opinion that the region has maintained its economic activity. The volume of retail sales in the European region decreased by 3% annually and confirmed the forecasts. No growth was observed in the British economy, especially as a result of the strikes that took place in the country at the beginning of the year, the volume of

the country's industrial production decreased by 0.2%. In Germany, the annual volume of the consumer price index increased by 7.4%, and the monthly volume increased by 0.8%. Although these indicators were not successful for the country's economy, they were identical to the interest rates predicted by the government at the beginning of the year.

In Asian countries, central banks have kept interest rates stable. Thus, according to the statements of the Central Bank of Singapore, the increase in interest rates will have a negative impact on the country's economy, and the Central Bank of South Korea kept the interest rates stable at 3.50. According to the data provided by the Central Bank of China, the volume of exports in China increased by 14.8%, the volume of imports decreased by 1.4%, and the volume of the positive balance of the country was 88.2 billion dollars. In March 2023, the annual volume of consumer price index in China increased by 0.7%. The Central Bank of Japan also kept the interest rates stable, and stated that stagnation in the world economy is not predicted in the next period. However, they said that the inflation and therefore the price increase in Japan will continue. In March 2023, the annual volume of the consumer price index in Japan decreased by 7.2%.

Finally, let's summarize the inflation indicators recorded in a number of countries in March 2023 in the table below:

Table 1 : Inflation rates in several countries (March 2023)
inflation rate (per cent)

USA	5.0 %	South Korea	4.2 %
England	10.4 %	Japan	3.1 %
Germany	7.4 %	Singapore	5.5 %
France	6.20 %	Australia	6.8 %
Italy	7.6 %	Russia	3.51 %
Spain	3.3 %	Turkey	47.36 %
China	0.7 %	Azerbaijan	13.8 %

Current Problems of the Anti-Inflation Process

The issue of fighting inflation is one of the most urgent issues facing the world economy today. In general, economic problems such as unemployment and inflation have always been important issues taken into account during the formulation of the economic policy of countries. However, in recent times, the fact that inflation has a

global character covering the whole world and acts as one of the main problems in front of the development of the world economy has made it relevant once again. Before addressing the issue of fighting inflation, it would be quite appropriate to take a look at the types of inflation. Because, depending on its type and nature, the issue of combating inflation can also show diversity. In fact, depending on the severity of inflation, it is divided into types such as weak, medium, high, chronic and hyperinflation, but categorizing inflation according to the cause of its occurrence is more important in terms of choosing the right means of combating it. According to the cause of its occurrence, inflation is divided into the following types:

1. Demand Inflation: Inflation that occurs in an economy due to demand exceeding supply is called demand inflation. An increase in demand leads to an increase in supply in order to meet the demand up to a certain level. But after that certain level, supply no longer increases, instead, prices increase and inflation occurs[5].

2. Supply inflation: The presence of a price increase in any part of production increases the cost of the product in general; the increase in the cost also increases the selling price of that product and supply inflation occurs. Supply-side inflation is also called cost- or cost-oriented inflation.

3. Price Inflation: Price inflation is the inflation caused by artificially raising prices by producers in order to make more profit from the sale of their products, and as a result, competing producers also raise the price to the upper limit. Price inflation is also called profit or profit-driven inflation.

4. Wage Inflation: In order to meet the increased demand for money as a result of the increase in the wages of workers in the labor market, the supply of money in the economy increases and the emission of money occurs. This increases the volume of money in circulation and causes the value of money to fall. Such inflation is called wage inflation. Wage inflation then turns into demand inflation as more money is concentrated in people's hands.

5. Import inflation: The increase in the price of imported products causes the price increase in the local market as well. This type of inflation is called import inflation. Imported inflation is one of the main causes of global inflation. Because on this occasion, inflation in foreign countries affects the market of importing countries in a short time.

6. Structural Inflation: Inflation that shapes the structure of the economy or market and is caused by more fundamental causes is called structural inflation. An example of this is the rapid increase in the number of the population, the mismatch between production and demand, the constant negative balance in foreign trade, the

improper coordination of production links, the existence of a monopoly in the market, weak investments and investments in the economy, the existence of a strong bureaucracy, etc. we can show such structural issues.

7. Core Inflation: A more fundamental inflation resulting from ignoring all temporary causes of rise in prices and keeping the permanent causes is called core inflation. Core inflation is used when conducting monetary policy or when forecasting inflation for the future period.

The process of fighting inflation can be in different forms, depending on the causes of its occurrence. In general, when developing anti-inflationary measures, inflation is approached in a complex manner and many factors are taken into account at the same time. As a result, we can group the process of combating modern inflation as follows. The current problems facing each anti-inflationary measure are mentioned separately within the group [6]:

A. Anti-inflationary financial policy means a set of measures aimed at balancing supply and demand in the market. As we mentioned earlier, price increase and inflation are caused by demand exceeding supply in the market. At this time, the current financial policy is conducted in the direction of preventing the mentioned issue. The main problem facing this policy is that inflation is multifaceted, and it is not enough to solve most types of inflation alone.

B. Anti-inflationary tax policy refers to measures aimed at reducing the amount of money in people's hands by increasing the amount of taxes in the country, thus reducing the amount of money in circulation. At this time, the money supply decreases, the value of the national currency increases and inflation decreases. Tax policy acts as a part of fiscal policy, and the main problem faced by this policy is that it harms the development of entrepreneurship.

C. Anti-inflationary monetary and credit policy means an anti-inflationary measure by which the Central Bank, by reducing money emission and increasing interest rates, aims to accumulate less money in the hands of economic entities. This policy is quite effective in combating inflation in the short term and is considered the most widely used traditional anti-inflation tool. The main problem faced by the monetary policy is that it harms the development of entrepreneurship in the long term[7].

D. Anti-inflationary income policy is aimed at increasing wages, prices, rates, etc. in the country. It includes the fight against inflation by keeping the sources of income that rise due to inflation as such. The main goal of this policy is to ensure the redistribution of income and the formation of control over inflation. The main

problem facing income policy is that it is very laborious and cannot be effective on its own in the long run.

E. Anti-inflation-oriented spending policy is an anti-inflationary measure aimed at keeping money in the treasury as a result of limiting expenditures financed from the state budget. This measure also acts as a component of fiscal policy and aims to reduce aggregate demand. The main problem facing the policy is that long-term budget spending restrictions lead to a decrease in welfare due to the disruption of public sector productivity and a decrease in investments due to the creation of an unreliable market environment.

F. The anti-inflationary borrowing policy is characterized by the direction of excess money supply to the public debt. With this tool, it is tried to reduce the amount of money in circulation. The main problem faced by the policy is the lack of a flexible method in terms of the fact that money withdrawn from the country also conditions the economic decline.

Conclusion

When we examine inflation as a global problem, we can see that modern inflation is very characteristic and the reason for its emergence is of various types. The diversity of the cause of its occurrence, its rapid damage to the world economy and the fact that it has become such an important problem in a short period of time have proven once again how serious the issue of inflation is. As a result of the study, it was found that the problems faced by the issue of combating inflation are essentially different from the applied anti-inflation method. It is easy to deal with these problems if inflation is short-term and small in nature, but the current global inflationary crisis has necessitated a comprehensive approach to the issue. The day-by-day development of the world economy and the fact that world trade is becoming more comprehensive day by day has caused the difficulties faced by the global economy to reach the global level in a short period of time. Therefore, as a result of this, it was recommended to expand the powers and develop the activities of the huge economic organizations and financial institutions, in which all the states of the world are concentrated. Another recommended point is a more detailed analysis of the problems faced by the anti-inflationary process. So, as we have seen during the research work, the problems faced by anti-inflation are fundamentally different from the cause of inflation and the method of combating it. Therefore, it is very important for future research to reanalyze these problems separately.

In order to solve the current problem, *the following actions are proposed:* Establishing a research and analysis department within the Central Banks and

developing efforts to ensure that the institution continuously conducts modern analyses on inflation; Ensuring the freedom of financial institutions fighting inflation and establishing the necessary legal framework in this regard; Developing international cooperation in this field so that central banks can take anti-inflationary measures in line with the global economic environment; Improving inflation forecasting; Mobilizing the capabilities of the digital economy to fight inflation.

The innovation of the research work: The most important innovation achieved during the study was the clear visualization of the current state of inflation at the global level.

Reference

1. Stella, Y. “Supply-chain Problems Show Signs of Easing”. New York. 2021.
2. Mevlüt T. “Küresel Enflasyon Neden Yükseliyor?”. İstanbul. 2022.
3. Stone, C. “Inflation Misperceptions Cloud Policy Debate”. New Haven. 2022.
4. Mitchell, J. “Soaring Energy Prices Raise Concerns About US Inflation”. London. 2021.
5. Malikov, N. “Bazar İqtisadiyyatı Şəraitində İnflyasiyanın Formaları və Onun Təyin Edilməsi Yolları”. Sage Publishing. 2016.
6. Zengin, G. “Enflasyon ve İşsizlikle Mücadele Yöntemleri ve Çözüm Önerileri” Gaziantep. 2016.
7. Abbasov, S. “Antiinflyasiya Yönümlü Pul-kredit Siyasətinin Nəzəri Aşpektləri”. Ganja. 2022.
8. <https://www.macrotrends.net>
9. <https://www.worldbank.org>
10. <https://www.usinflationcalculator.com>

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik jurnal)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az;elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftilə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical journal)

NOTES FOR AUTHORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.

2. Articles should be typed in A4 format, with 1.5 line spacing, using Times New Roman font, and should be not less than 10 pages. Margins should be set as follows: left 30 mm, right 15 mm, top 25 mm, bottom 20 mm. Articles should be sent to the official e-mail addresses of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).

3. **The article should be not less than 10 pages** and should include: keywords (in Azerbaijani, English, and Russian), abstracts (in Azerbaijani, English, and Russian), introduction, main body, conclusions, references, appendices, graphics, and tables.

4. The abstract of the article should be appropriate to its content.

5. The first page should include the title of the article; the name of the author(s); institutional affiliation(s) of the author(s); an abstract of not more than **200-250 words** in English (the abstract must consist of sections such as “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/implications”, “practical implications”, and “originality/value”); up to 5 keywords; JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers, and academic sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.

6. The article should contain references to scientific sources. References cited in the article must be numbered in the order they appear in the text, not in alphabetical order, and should be denoted as [1] or [1, p. 119]. If the same source is cited again, the original reference number should be used.

7. The list of references should prioritize monographs, etc., from the last 5-10 years.

8. Articles recommended or submitted for publication by the editor, or a member of the Editorial Board will be reviewed confidentially.

9. Acceptance or rejection of articles will be decided after discussion by the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**
(квартальный научный и практический журнал)

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az**;
elmixeberler2018@gmail.com
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более **200-250 слов**, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано, как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр.119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером.
9. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
10. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
11. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов – членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
12. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ